

Cseke Péter
PEGAZUS A HÁZTETŐN

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

A kuratórium tagjai:

Füzi László
Friesz-Kovács Kamilla
Gulyás Gyula
Horváth Júlia Borbála
Letenyei László (titkár)
Sztáray-Kézdy Éva
Szuhay Péter
Tamáska Máté
Tóth Pál Péter (elnök)

Cseke Péter

PEGAZUS A HÁZTETŐN

Szülőföld-szociográfia

POLIS KÖNYVKIADÓ
KOLOZSVÁR, 2025

A könyv megjelenését támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szerkesztette
Dávid Gyula

A borítót Román Viktor *A Kárpátok kapuja* című alkotásának felhasználásával tervezte
Cseke Szilárd

© Cseke Péter, 2025
© Polis Könyvkiadó, 2025

ISSN 0231-2611

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CSEKE, PÉTER

Pegasus a háztetőn : Szülőföld-szociográfia / Cseke Péter.
- Cluj-Napoca : Polis, 2025
ISBN 978-606-542-119-6

I. PEGAZUS A HÁZTETŐN

1. Hazatérő gondolatok

A hatvanas évek derekától gyűjtöm ehhez a kötethez a feljegyzéseket, amelyek napi érzékletességűvé tehetik a múlt század eleji kivándorlásokat, a két világháború okozta pusztításokat, a kulák-korszakot, az '56-os történéseket, a Ceaușescu-féle vész-korszak tudathasadásos állapotát, a '89-es fordulat kínálta újrakezdés reményeit és megcsalásait. De mindaddig nem tudtam érdemi munkát végezni, amíg nem jutottam megbízható adatokhoz például „világot járt” nagyapám és édesapám frontszolgálatáról, fogságba hurcolásukról.

E tekintetben előbb a Bécsi Hadtörténeti Levéltár volt a segítségemre 2017-ben; majd a szovjet táborok magyar foglyainak adatbázisa 2020-ban; e nyomra vezetésből és Dupka György kárpátaljai barátom helyszínelírásából tudtam meg, hogy édesapám Azerbajdzsánban „építette a szocializmust”; arról pedig, hogy anyai nagyapám a galíciai bekerítéskor sebesült meg, és a nagyváradi hadikórházban töltött hónapokat, a családi levelek közt fennmaradt iratokból értesültem, szüleim halálát követően.

„Késlekedésem” nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy e műfajhoz nélkülözhetetlen az időtávlat. Nagybátyám székelykeresztúri iskolatársától, a történettudós Borbáth Károlytól vártam a példaadást. Hiszen két évtizedes ismeretségünk során valahányszor felkerestem, vagy ő keresett meg engem kolozsvári otthonomban, mindig arról számolt be, hogy milyen újabb adatot fedezett fel szülőfaluja, az erdővidéki Vargyas történetével kapcsolatosan. Miután megírta kandidátusi értekezését a székely faluközösségekről, leginkább ez foglalkoztatta. Minthogy a legapróbb részletek sem kerültek el a figyelmemtől. Ismerve tragikus sorstörténetét, nem volt meglepő számomra, hogy vissza-visszatérő kérdéseimre mindig ezt válaszolta: amíg nem láthatja a Bécsi Hadtörténeti Levéltár anyagát, addig nem adja ki kezéből a kéziratot.

Keresni kezdtem hát a műfaj két világháború közötti alakzatainak törvényszerűségeit. Sajtótörténeti és műfajelméleti kutatásaim révén rátaláltam arra, hogy *otthonirodalom* volt a műfaj erdélyi elnevezése. Nem volt hatalomtámadó éle, mint többségi helyzetben; a kisebbségi önvédelemtől kapta „gyökérművészetét”.

Mivel könyvterjedelmű művekről van szó, amelyeknek a megírása is hosszú hónapokat vesz igénybe (van, akinél megközelíti vagy meghaladja az esztendő), nagyon tanulságos volt annak a vizsgálata, hogy milyen folyamatok előzik meg a művé formálását. A felkészülés ugyanis nem csupán a nyers valóság mindennapi tényeinek a megismeréséből, tapasztalatszerzésből, dokumentálódásból áll. Legalább ennyire lényeges annak a szemlélet- és gondolkodásmódnak a kialakítása is, amelyik lehetővé teszi az anyagformálást. Vagyis: annak a szemléleti és gondolati magaslatnak a kiküzdése, amelyről rálátás nyílik az igazság „Pireneusokon inneni és túli” (Szabó Gyula) oldalára.

Az otthonirodalom fogalma tudatosította bennem, hogy művelőjének nemcsak a megismert világ törvényeit kell tiszteletben tartania írás közben, hanem az írásművészetét is. Vagyis: a műformák világában is otthonosnak kell lennie.

A maga *lelki hajlékába* megtérő Tamási a szülőföld panorámáját megpillantva így fogalmazta meg ars poeticáját: „Egész életemben a legelszántabban védtem és vallottam: az írói munka önmagában való értékét és az eszme szolgálatát, amely a nemzeti közösségen keresztül valahogy mégis jófelé egyengeti az emberi sorsot. Igen, vallottam és folytattam a tiszta szolgálatot, mely nem velem kezdődött, és nem is velem fog véget érni, mert a közösségi testben ez a lélek, s nélküle nincs emberinek nevezhető élet.”

A kisebbségi lét „gyökérművésze” a második világháborút követően is műfajteremtő erőnek bizonyult. Monográfiák tanúsítják: a negyvenes évek derekán prózaíróként indult Sütő András írásművésze válságkorszakában teremtette újjá az írói szociográfiát; az autodidakta Horváth István, miután ráébred arra, hogy eredeti költői hangja színét veszítette, tudományos tényfeltárással épített írói falurajzában köszönhetően jutott el a költészetét megújító művészi szemléletváltásig; Beke György nem elbeszéléseivel és regényeivel, hanem az újságírásból kinövő szociográfiai riport korszerű

alakváltozatának a megteremtésével (Barangoló-könyveivel) szerzett írói rangot magának.

Mindháromuk életművének fókuszpontjában helyezkedik el ez a műfaj. Akárcsak két világháború közötti elődeiknél (Balázs Ferenc, Bözödi György, Tamási Áron), náluk is érvényesülnek az otthonirodalom főbb ismérvei: 1) a felismert igazság kimondásának kényszere; 2) szükségszerű távlat és nélkülözhetetlen bensőségesség; 3) Erdélyre nyitó világtávlat; 4) a megismerés kisebbségi keresztútjai; 5) tudományos igényesség, tényszerűség; 6) szavak és tettek azonossága; 7) a példázatok szerepe; 8) líraiság, vallomásság; 9) az írói fantázia szerepe a valóságértelmezésben.

2. Ég és föld között lebegő szalmazsák-tutajok

Aki 1959. szeptember 14-én délután úgy hat óra tájban a szentmártoni határából felnézett a makulátlan őszi eleji égre, szokatlan látvánnyal szembesülhetett: gumikerekű szalmazsákok suhantak neki a meredek kénosi tetőnek, mint valami ég felé lendítő röppályának, hogy aztán a tetőtől már ússzanak is – és elszálljanak, tova, Székelyudvarhely irányába.

Az időben még nem voltak divatban a földöntúli lények, így aligha hihető, hogy netán az ő látogatásuknak tulajdonította volna bárki is e különös jelenséget. Annál kevésbé, mivel velem repült, engem röpített az egyik szalmazsák. Nem minden előzmény nélkül, persze.

Merthogy az a tizennyolc kilométer, amennyi szülőfalumat magától a várostól elválasztotta, számomra immár nem ama kilométerekben kifejezhetetlen – mert két világ közötti – távolságot jelentette, hanem életem sorsfordító útját, amelyik egyik világból a másikba átvezet. Ha ez így túl fennkölt hangzanék, megpróbálhatom „földön járóbb” módon is. Nos, gyalogoltam annyit a kénosi tetőn át oda-vissza – véka búzával, átalvetőnyi kukoricával hátaló, kezükben pár majorságot is lóbáló, keddi napokon a legszükségesebbekért piacozó falusfeleim társaságában –, hogy képzeletem csakis a repüléshez társíthatja annak a napnak a felemelő élményét, amelyiken

végül is elindulhattam az áhított iskolaváros felé; majdani egyetemi városom megközelítésének szellemi röpterére.

Hanem azért valami még sincs a rendjén.

Az még hagyján, hogy egy ötvenes évekbeli kamasz érzelmi világának, eszmélkedésének diffúz emléktöredékeit groteszk látványnyal próbálja érzékeltetni a szerző. Elvégre a kétértelmű helyzetek – s ilyenekben ugyancsak bővelkedtek az ötvenes évek – nagyon is kedveznek a groteszk megjelenésének. De ha már repülésről van szó, miért éppen ez az idomtalan, köztudomásúan lomha fekhelyenyhító emelkedik itt égi tutajjá?! Ha pedig a szerző leleményességéből nem futja a repülés fenségességéhez méltóbb kellékre – vethetnék teljes joggal a szememre –, akkor inkább maradt volna a lószekér derekában az a szalmazsák. Amiként mindig ott volt, valahányszor a mi vidékünkéről is elindult egy-egy kisdíák a kénosi tetőn át a székykeresztúri gimnázium irányába. Az „égbe emelő” kapaszkodó előttem is ott állt, Felsőboldogfalvánál azonban nem Székelykeresztúr, hanem Székelyudvarhely irányába fordultunk. Az 1948-as tanügyi reform ugyanis megszüntette az egyházi iskolákat.

A mi családunk inkább széky volt, mint – felmenőiben – lófő. Ettől ugyan még döngethették volna a dacosak a hídlásdeszkát, ha akad hozzá jó nagy zabostarisznyánk. Csakhát ez esetben is hiába nógattam volna édesapámat: fogná be a szürkét meg a feketét. Másfajta gondok tartották épp gyepplószáron. S különben is friss keletű volt még a konstancai értekezlet jelszava, minek értelmében a lovak helyét haladéktalanul átveszik a gépek. A lovakat is átvették huszonöt lejes áron a pisztrángtenyészetek. Nem a hús kilója – a becsületüket veszített, leértékelt igavonók államilag megszabott vételára került ennyibe egy-egy halgazdaságnak. Legalábbis ezt tapasztaltam a következő nyáron, amikor egy szovétai diáktáborozás alkalmával felkerestük a híres vármezői pisztrángtenyészetet.

Ennél furább dolgok is megestek akkoriban. Nem én tehetek róla, hogy az ötvenes években ilyen volt nálunkfelé a világ.

Akárcsak a mi falunkban: fele kint, fele bent. Míntha osztódással szaporodott volna. Ami egynek is túl kicsinek bizonyult addig, hiszen alig száz portát ha számlált, elég nagynak találtatott ahhoz, hogy két külön világ is kiteljen belőle: a „külsőké” meg a „belsőké”. Jóllehet sem külső, sem belső utcája nincs a főút menti településnek,

s a más-más világba szakadtak különben is szomszédosak voltak. Továbbra is együtt választották a határ-, a marha- és a lelkipásztort, de azontúl mintha semmi közük nem lett volna egymáshoz. A „külsők” éltek a maguk régi – de új törvény alá eső – világát, és szemmel láthatóan büszkén viselték láthatatlan megbélyegzettségüket: kiközösítettek voltak, ám ha más határrészben kapták is ki a földjüket, a magukéban dolgozhattak. Akik viszont közösbe adták a földjüket, állataikat, munkaeszközeiket – legfennebb csak önmagukkal lehetek elégedetlenek. Mindenki a kedvükbe járt ugyanis kezdetben, hogy kevesebb erőfeszítéssel és főként jobban éljenek, mint annak előtte. Egyetlen kategória került csak lehetetlen helyzetbe: az, amelyiknek a jellemzésére leginkább a „se kint, se bent” illett.

Kerek esztendeig közéjük tartozott a mi családunk is. Szüleim 1938. július 16-án keltek egybe, s másnap már indultak is Brassóba szolgálni. Sokak sorsa volt ez akkoriban. A két világháború között csapatostul indultak minden faluból a leányok, a legények meg a fiatal házasok Brassóba, Bukarestbe, majd 1940-ben Kolozsvárra és Budapestre, hogy legyen amiből földet vásároljanak, házat építsenek. Nemzedékről nemzedékre ismétlődött ez a kiáramlás. Édesapám szeme előtt is ott lebegett gyepesi nagyapám életkezdeése, aki 18 éves korában hét falustársával érkezett ki az Újvilágba.

Történt pedig, hogy az 1948-as zabaratásra az Ararát tövéből még idejekorán hazaszabaduló – az ezernyolcszázból az utolsó tizenyolc kilométeren hazaszaladó – édesapám, aki ismerte már a történelem felénk tartó szélfúvását, nem akarta kitenni magát azok túlbuzgóságának, akik saját érdekeik szerint próbálták kialakítani az új világ törvényeit. Ezért aztán, amikor eljött az ideje, a fél faluval együtt ő is aláírta azt a bizonyos belépési nyilatkozatot. Ha a történelem menetét ismerte is, önmagát eléggé nem, mert amint az első kiskirálykodásokat tapasztalta, eléggé meg nem fontolt módon „történelmi tévedésre” ragadtatta magát. Hetedmagával együtt, persze, hogy nagyobb legyen a véték. Minek következtében hamarosan megsuhogtatták előtte a sorsom várható alakulását előrevetítő mondatot: „Ha nem vonja vissza azonnal a kilépési nyilatkozatát, úgy tudja meg, hogy a fia nem lépi át egyhamar az udvarhelyi gimnázium kapuját!”

Hát ezen aztán jó ideig volt mit rágódni.

Aminthogy azon is el lehetett gondolkozni – igaz, jóval később –, hogy aki tollba mondta édesapámnak a kilépési szándékáról szóló irományt, a hatvanas évek második felében nemcsak a falunkat teljesen magába ölelő, hanem a szomszédos településeket is tömörítő közös gazdaságnak lett a párttitkára. Nem kevésbé tanulságos persze az sem, hogy mi történt ezt megelőzően.

Attól kezdve, hogy az említett hét család a maga különválását bejelentette, immár nem a még kívül álló – később tévesz-elnököknek egészen kiváló „műkulákokat” számontartó – fél falu jelentette a „veszedelmet”, hanem azok, akik föld, ígásállat és munkaeszköz nélkül – pusztán igazságérzetükben és munkaerejükben bízva – megpróbálták az akkori viszonyok közt a lehetetlent. Na de ez már más történet lapjaira tartozik. Ide csak annyi, hogy aki azt a két-három ölnyi szalmát, amennyi a szalmazsáktöltéshez kellett, édesapám orra előtt vasvillamarkoló indulattal megzizegtette, jó tíz esztendő múltán ezzel verte a mellét borozgatás közben: „Nekünk köszönheted, hallod-e, hogy a fiad egyetemet végzett!” Mire édesapám csak ennyit jegyzett meg a maga csendes módján: „Oda fej is kellett, komám!”

Hogy mikor vette észre, hogy van mit védenem szalmakalapommal a napszúrás ellen – máig is rejtély előttem. Maga mellett inkább az örökké körülötte tüsténkedő öcsémet kedvelte. Én ugrottam ugyan minden szavára, de azt is láthatta, hogy nem éppen jó kedvvel. Különösen abban az esztendőben, amikor tizenkét évesen nekem is meg kellett fognom a kasza nyele mellett az eke szarvát. Merthogy én inkább a könyveket forgattam volna, mint a parlagon maradt – krumplinak és zabnak egészen kiváló – földeket. De mire odajutottam volna, hogy napszentület után a társaságukban legyek – ahelyett, hogy édesapám szerint kimentem volna a labdát még javában rúgó társaimhoz a rétre –, már ejtettem is le a fejemet. Azt hiszem, az a nyár is bőven elegendő lehetett édesapámnak, hogy belássa: úgysem tud már olyan embert faragni belőlem, aki örömet leli a gazdálkodásban. Hadd keressem hát a könyvekben...

Így történt, hogy amit talán évekig sem értek volna el nála a „meggyőzésével” megbízottak, azt – eléggé dicstelenül – magam vittem véghez. Pusztán azzal, hogy a könyvekhez való feltűnő ragaszkodással megingattam belső biztonságérzetét; ama hitét,

hogy számíthat rám, s így családunk továbbra is meg tud állni a maga lábán. Elvégre a semmiből is – harmadás földeket vállaltunk, és hetedik kalangyáért is arattunk – asztag nőtt azon a nyáron az udvarunkon.

Volt hát miből megtöltenem végül is a szalmazsákot, mire újból kollektivista szülők gyermekének tudhattam magam, és ezen az alapon az ösztöndíj is kilátásba került az udvarhelyi gimnáziumban.

Négyen voltunk azon az őszön a mi falunkból gimnáziumba menendők. Úgy látszik, ránk is átragadt a gépesítés, a motorizálás láza, mert jó előre elterveztük, hogy nem adjuk alább a Lanz-Buldognál. Még mielőtt valaki netán előkelő fajkutyának vélné ezt a „dog”-ot, hadd mondjam el, hogy a kezdeti lépéseknél tartó közös gazdaságunknak ez volt az első gépjárműve. Valamelyik uradalomból vásárolták, a Duna mellől. Eleinte szántásra, vetésre, cséplésre használták, később – gumikerekekre szerelve – ezzel hordták a terményt Udvarhelyre.

Ama szeptember 14-én délután épp a búzát fuvarozta utánfutóján. A négy szalmazsák nem jelentett nyilván plusz terhet, annál nagyobb gondot okozott viszont az, hogy a kénosi tető után könnyedén „szélnek eredhettek” volna a lejtőn. Erre fel mit eszelt ki Imre Jakab bácsi? Minket ültetett rájuk – nyomatéku. A közúti forgalom előírásait ugyan megszegte, de akkoriban sok mindent elnéztek a kollektivista vezetőknek.

Nagyot néztünk, amikor beértünk a bentlakás előtti térre: hozzánk hasonló szalmazsák-pilóták szállingóztak, szállingáltak le rendre az egymás után érkező Molotovokról, Zilekről, Csepelekről.

Hanem a következő ősszel már nem repült velem a szalmazsák.

Addigra ugyanis kiderült: annyi a „kollektivista gyerek” a gimnáziumban, hogy nem adhatnak mindenkünknek ösztöndíjat. Nem adtak hát – a moldvai csángómagyar diáktársainkon kívül – senkinek. Ki mert volna a kollektivista szülők közül bárki is méltánytalanságra gondolni épp akkor, amikor az újabb keletű származási előjogok felszámolására tett bátor kísérletként illett üdvözölni az intézkedést?! Csak hát ettől még nem vált könnyebbé az én sorsom. Ellenkezőleg: ekkor jutott igazán mélypontra. Mert akkor kellett volna búcsút mondanom a továbbtanulásnak, amikor már kezdtem beleélni magam abba, hogy érettségizett s – ha minden jól megy

– egyetemet végzett ember lesz belőlem. Ráadásul az udvarhelyi gimnáziumhoz akkor már abban az értelemben is „jussot” formáltam, hogy tudtam: építéséhez két nyáron át gyepesi nagyapám is hordta a követ a század elején, mielőtt még elindult volna Amerikába.

Othronról tandíjra (úgy emlékszem: évi ötszáz lejre) még úgyahogy futotta volna, de arról már végképp szó sem lehetett, hogy a bentlakási költségek fejében is előteremtsek havi háromszázötvenet. Mivelhogy szüleim épp akkor szánták rá magukat a házépítésre.

Jancsó Elemér felvilágosodást tárgyaló óráin később sokszor eszembe jutott, ami ezután következett. Néhai professzorunk egyetemi előadásainak egyik kedvenc fordulata ugyanis így hangzott: „És akkor egy Nagy Kéz ...” (Belenyúlt például Martinovics vagy Kazinczy sorsának alakulásába.) Mi másra gondolhattam volna, ha nem arra, hogy, lám, az én sorsomba is beleavatkozott egy kevésbé titokzatos kéz. Cseke Károly nagybátyámé. Aki semmilyen más fondorlatosságot nem követett el az érdekemben, mint azt, hogy amikor kellett, akkor nyúlt a pénztárcájába, s minden hónap elsején átadta nekem a fél fizetését. (Falusi boltkezelőként nem keresett többet, úgy emlékszem, havi hétszáznál.) Azóta is sokszor elgondolkoztam ezen: ha nem így jár el, ha nem tesz értem semmit, akkor is ugyanúgy ragaszkodtam volna hozzá, mint korábban. Elvégre kicsi koromtól fogva felnéztem rá; annál is inkább, mivel népes rokonságunkból ő volt az egyetlen, aki a legtöbbre... vihette volna. Csak most jövök rá, miközben e sorokat írom, hogy mitől féltett. Nehogy velem is az történjék, ami az ő esetében már jóvátehetetlennek bizonyult. A székelykeresztúri gimnázium tehetségkutató tanárai figyeltek fel rá a negyvenes évek elején. Miután jól beleélte magát abba, hogy érettségizett s – ha minden jól megy – egyetemet végzett ember lesz belőle, a kénosi tetőn egyszer csak elakadt vele az a székér, amelyikre a szalmazsákját rakták.

Jó kedélyű, mások felvidítására mindig kapható ember a nagybátyám. Letörtén még sohasem láttam, panaszkodni sem hallottam. De ha olykor-olykor – immár túl az ötvenen – maga elé réved, nekem úgy tűnik, mintha még most is a kénosi tetőn állna, s hosszasan integetne Borbáth Károlynak, Szabó Gyulának...

3. A valóságos és a virtuális szülőföld vonzásában

Gyermekkoromban nemegyszer megkérdezték tőlem, hová való vagyok. Az egyik lábam recsenyédi – válaszoltam –, a másik meg gyepesi. Így vettem meg lábam az öntudatlan valóságban. Aztán tízéves koromig megéltem mindazt, ami emberi tartásomat és lelki habitusomat meghatározta. Időbe telt, amíg rájöttem: az anyaföld a legbölcsebb szülő, mert úgy szabadít fel kötöttségei alól (attól a pillanattól kezdve, amikor már nem hiszük a világ közepének), hogy egy életre érezteti velünk – elszakíthatatlanságunkat.

A szülőföld voltaképpen bennünk épül, az értelem szabadságharcával és honfoglalásával; és általunk nyer(het) el számunkra végső, de sohasem végleges formáját – elmúlásunkig. Amennyiben megadatik, hogy szellemtartománnyá építsük jelöletlen idejű és jelöletlenül is határolt világát. Avagy: amit raktunk délig, leomlik estére?

Ha mai tudatommal újjászülethetnék, minden bizonnyal azt érezném a legképtelenebbnek, hogy ugyanazt a hagyományos életformát éljem le, amelyikbe beleszülettem. Valahogy úgy vagyunk a szülőfölddel is, miként az egészséggel: ha már nincs, akkor döbbenünk rá az értékére, előbb önvészeltő munkában (embere és körülménye válogatja, ki miben) feláldozzuk, majd megpróbáljuk visszaszerezni – többnyire sikertelenül persze. Mivelhogy a végső kérdés – számomra legalábbis – így hangzik: vajon hány életünk kellene legyen ahhoz, hogy ama egyetlenegy, a megismételhetetlent az emberi teljesség mértéke szerint élhessük le? A szülőföldnek talán azért tartozunk a legtöbbször, mert önmaga ellen lázadásra készítet: ne higgyük a világ közepének. Ha már az ember nem választhatja meg születése helyét és korát, oldalunkra akasztja idejekorán a vándortarisznyát: épp azzal tesz gazdaggá, amiben szűkölködik. Így lesz az embernek egy időben két élete és – Tamásival szólva – számtalan kötelessége. Mert akaratlanul is továbbéli azt, amit maga mögött hagyott, miközben megküzd azzal, amit választott. Az útnak indító szülőföld mellett így alakul ki ama másik otthonnak a képe (nevezzük virtuális, lehetséges szülőföldnek), amelyiket – ha már nem születhetett bele – egy életen át keresi-kutatja, álmodja;

ahonnan minden megfoghatatlant hazahordana, hogy kézzelfogható valósággá váljék az otthoni tájon. Hogy legyen ahová végképp hazatalálnia.

Mi tagadás: kamaszfejjel lázadtam én is a szülőföld ellen. Mert sehogy sem tudtam elképzelni azt, hogy földművesként is „világot járt” nagyapám (Chicago, Galícia, Szibéria) meg az Ararát tövéből kőműveskanállal a kezében visszatérő édesapám után nekem is paraszti módon kellene leélnem az életemet. A földművesmunkát is csak akkor szerettem meg igazán – kora hajnaltól késő estig végigdolgozott középiskolás meg egyetemista nyaraim bizonyították –, amikor a vegetatív szintű élet lidércnyomása alól már felszabadultam; amikor a szülőföld már nem csupán karom erejét várta tőlem, ellenkezőleg: szabaddá tette az értelmemet.

4. A népi emlékezet tudatfoszlányai

Egy gyermekkori Péter–Pál-napi népdaléneklés közben egyszer csak felcsendült: „Kerek ez a zsemle / Nem fér a zsebembe. / Ketté kéne vágni, / Úgy kell megpróbálni. // Éljen, éljen Garibáldi!” Mire megszólalt egy fiatalasszony, Orbán Sándorné Szabó Ilus: „Jaj, ezt nem szabad! Be van tiltva...!” Folklórgyűjtő egyetemistaként arra jöttem rá, hogy a népi emlékezet tudatfoszlányaiban még ott pisálkolnak a magyar szabadságharc emlékei. Akkoriban arra voltam kíváncsi, hogy az egyházi anyakönyvek ezekről vajon mit őriznek. Így fedeztem fel, hogy a Fogaras tájékáról beszivárgó görögkatolikusok 1848/1849-ben váltak Raduból Rádullyá, Drăgiciből Daradicscsá, Opreaból Óprává, s ekként lettek egyben székelyekké. Amikor értelmiségi barátaimmal a Nagy-Homoród mentén megpróbáltuk felgyorsítani a tudatos szellemi építkezéseket, már nem volt lehetőségem az alaposabb helytörténeti kutatásokra. A Szekuritáté ugyanis időközben begyűjtötte az egyházi anyakönyveket; gyepesi nagyapám első világháborús lovas képét is temetése napján láttam utoljára, 1979 szeptemberében. A '89-es fordulat utáni idők kellett ahhoz, hogy a Homoród menti egyházközségek anyakönyvei Bukarestből visszakerüljenek a Hargita Megyei Levéltárba. Így tudtam

meg, hogy apai nagyapám tizenkét gyermekes gyepesi családban látta meg a napvilágot, akik közül hatan érték meg a felnőttkor határát.

Esik az eső, ázik a heveder – Bartha Pista barátomat hozza előmbe ez a dallamfoszlány. Kisdiák koromban vasárnap délutánonként mindig ott vagyok a templom melletti „kúriájukban”. Pista nemcsak a maga készítette kristálydetektoros rádiójának hangjával ejtett ámulatba. Bartha István nagyapjának az obsitlevelét is megmutatta, aki 14 évi szolgálat után szerelt le az osztrák–magyar hadseregből.

5. Ahová behunyt szemmel is eltalálhatsz

Ritkán szoktam előre jelezni hazaérkezéseimet. A levél ugyanis csak jó öt-hat nap múltán jut édesanyám kezébe. Ennyi idő alatt annyi minden történhet manapság az emberrel; rendszerint például az, hogy a jelzett időben az ország egészen más csücskében leledzem. A távirat rossz ómen, kímélnünk kell egymás idegeit vele; a telefonüzenetet pedig (a szomszéd faluból) vagy átadják, vagy nem. Ezért aztán édesanyám ösztönös megérzéseire bízom magam, amíg lehet. Mert olyan még nem fordult elő, hogy ő ne tudná minden külön értesítés nélkül is holtbiztosan, mikor érkezem. Olyannyira nem szokott csalódni megérzéseiben, hogy amíg nem városról szállították falunkba a kenyeret, érkezésem előestéjén minden alkalommal diadalmas arccal jelentette édesapámnak: márpedig holnap sütni fogunk. S nyomban hozzá is látott a szitaláshoz. Amiből tudhatta Ararátot látott apám, hogy másnap együtt üljük körül a békesség asztalát.

Renitens későn kelő létemre hazautazásaimat régóta úgy intézem, hogy lehetőleg hajnalban érkezzem. Hogy újból és újból megbizonyosodjam a „hiszem, mert képtelenség” mágikus erejéről? Mindig lobogott a tűz a kemencében, szép magasra nőtt a tészta a tekenőben. Mellesleg a csodaszámba menő és immár kiveszőben levő hajnali rituálé nem is nekem szólt, hanem az unokáknak: ha még hirtelenebbül megyek el, mint ahogy érkezem, legalább házi kenyeret vihessek magammal a gyerekeimnek.

Nem voltam én mindig későn kelő, persze. Holott a szemem már diákkoromban is nehezen alkalmazkodott a – kakasszóval hírül adott – hajnalhasadáshoz. Elég volt édesapám szöszmötölése a félhomályban, s én máris pattantam ki az ágyból. Vakáció ide vagy oda, tiltotta az önérzetem, hogy bevárjam kíméletesen hangzó, ám annál félreérthetlenebb ébresztését: „Négy óra múlt, fiam, a tehének mindjárt elrágják a jászlat...” Abban az időben a szüleim jó másfél évtizeden át fejöngondozók voltak a közös gazdaságban. Tizenöt-húsz tehén ellátása, fejése hárult rájuk, amellet, hogy a mezei munkából is ugyanúgy kivették részüket, mint mások. Építeni akartak, hát meg kellett fogniuk a dolog végét, ahol csak lehetett. Örültem, hogy két-három hónapon át én is segítségükre lehetek. Ettől ugyan még nem jutott kevesebb gond édesanyámra, de legalább a ház körüli dolgokat kapkodás nélkül elvégezhetette reggeliben, amíg indulnunk kellett a mezőre. Ezeknek az ébresztés nélküli ébresztőknek köszönhetem, hogy szülőföldem immár a hajnal színváltozataival él bennem. Mentem édesapám mellett, egyik gübbenőből a másikba, egyik ásításból a másikba lépve, és egyszer csak szokatlan látvány verte ki szememből az álmoságot: a messzi földről kenyérnek valóval hazatérő kápolnásfalusi szekeresek vonulása. Ahány szekér, annyi lobogó fáklya, és a gyeplőt egyikben sem tartotta kezében a gazda: a gabonára dőlve, pokróccal betakarózva az igazak álmát aludta. A lovak mégis mindig hazataláltak. Azóta sokszor felillant előttem ez a kép. A szülőföld az, ahová behunyt szemmel, megeresztett gyeplőszárral is eltalálhatsz.

6. Az írott szó becsülete

A költő arra figyelmeztet: nem hal meg az, aki két fát ültetett. Emberi életünk végességének tudatában valamiképpen mindannyian arra törekszünk, hogy könnyebbé tegyük az utánunk következők útját. Hányszor hallottam gyermekkoromban: bárcsak még elvégezhetném ezt vagy azt, bárcsak még megérhetném ezt vagy azt, s akkor azt sem bánom, ha... Életmeghosszabbítónak bizonyult aztán minden cselekedet, amihez ilyen lelkülettel fogott az ember. Mert

ezekben az esetekben sosem a cselekvő személye volt a fontos, hanem a körülötte élők előbbre jutása. Van azonban úgy is, hogy egy-egy – közösségre testált – gondolat, felismerés fontosabb lehet a cselekvő élet minden más megnyilatkozásánál.

A csendes szemlélődések látóhegyi magaslatán érzem magam újra, midőn – a szerkesztői kérésnek eleget téve – arról kellene vallanom: milyen felismerésekkel is gazdagodtam első könyvem otthoni fogadtatása során. És Bartha Mátyás bácsi jut mindegyre eszembe, szülőfalum egyik legértelmesebb, legolvasottabb embere, akit már hiába keresnék fel legközelebb, ha hazamegyek Recsenyédre. Pedig érdemes volt, számomra mindig élmény volt találkozni, elbeszélgetni vele. Gondolatait azonban bármikor megidézhetem.

Riportkönyvről lévén szó, a valósággal való szembesítés többszörösen indokolt, a műfaj természetéből adódó követelmény. A kimondottan szépirodalmi fogantatású művek esetében nyilván egészen más a mérce: az irodalmi valóság teljességét ugyanis sosem éri utol a mindennapi élet bármilyen gyors, látványos fejlődése; s különben is mindig a már meglévő igazságokhoz, az irodalom addigi jelzéseihez viszonyítjuk a legfrissebb értékeket. A riport is emberi értékek, igazságok, felismerések hordozója. Hiszen minden egyes találkozó, amit a riportok történéseinek színhelyén rendezünk, egyben a riporteri hitel fokmérője, a társadalmi cselekvés ellenőrzésének lehetősége, a továbblépés serkentője – de egyben formálója, alakítója annak a közösségi valóságnak, amelyből vétetett. Érthető tehát, hogy a szülőföld – a *Víznyugattól vízkeletig* megjelenésének hírére – hazahívta fiát: közölünk kerültél ki, lássuk, mire vitted?

S kezdődött a számbavétel mindjárt azzal, hogy a Nagy-Homoród mente még csak áttételesen, viszonyítási alapként van jelen a kötetben. Mégsem igazság – hallhattam a kifakadást –, hogy a Látóhegyről rögtön több száz kilométernyire siklik tekintetem, s meg sem állapodik Zerindig, Koltóig, Adyfalváig, Mészköig, Sztánig, Zselykig, Szilágynagyfaluíg, Mikoláig; nem is beszélve Kibédéről, Jobbágytelkéről, Somosdról – egyáltalán az egész Nyárád mentéről – és Vargyasról, ahol mindig többet időzöm, mint odahaza. Máskor meg egészen Amerikáig is átnyúlok itthoni gondolatokért, s olykor a két világháború közötti vagy még régebbi időket is bejárom, hogy a mai gondok felszámolásában osztozzam. De ha már egyszer eljutottam

Vargyasra, miért nem megyek egyúttal haza?! Elvégre sokkal közelebb laknak a Látóhegyhez, s víznyugat és vízkelet környékéhez – mely könyvem címét is sugallta –, mint a több száz kilométerre levő települések lakói, akiknél szívesebben időzöm.

Talán mondanom sem kell: rengetegszer jártam odahaza azóta, hogy a gyermekkort és a szülőfalut magam mögött hagytam. Gimnazista vakációkat, egyetemista nyarakat kapáltam, kaszáltam, arattam és csépeltem végig falusfeleimmel. De írószemmel még nem néztem körül otthon. Vagy ha igen, akkor nem vezérelt semmiféle szándék. Most már tudom: ezt a hívó szót, ezt a követelőző hangot vártam titokban mindig: hogy együttes erővel, közös akarattal kezdhesünk szellemi építkezésbe.

Épp el akartam mondani: valóban úgy igaz, hogy még nem írtam semmi érdemlegeset a Nagy-Homoród mentéről; talán azért, mert még nem éreztem elég erőt magamban ahhoz, hogy a szülőföld hangját messze hallatszóbbá tehessem; talán azért, mert úgy éreztem, hogy az otthoniak sincsenek eléggé tisztában szándékaim tisztaságával. De bárhol jártam, bármit láttam, mindig csak az ragadott meg, az adta kezembe a tollat, ami itthon is gond, ami itthon is fáj, vagy amire – hogy tartósan hozzánk szegődjék a jövő – itthon is szükség lenne. Ám magyarázkodásra nem volt szükség, mert felállt Bartha Mátyás bácsi, s elkezdte röptetni mély értelmű gondolatait:

„Ennek a kicsi falunak harminc-negyven esztendővel ezelőtt Erdély-szerte ismert volt a neve. És nem azért, mert ama buglya tetejére szorult árvízi kutya révén egy szólásmondásba is belekeveredtünk. Énekkari tagok, táncos lábú fiatalok, a színjátszásban örömet kereső házások, a falu szellemi életének szóvivői tették, hogy tudott rólunk a világ.

Recsenyédi helyzetünkben sem voltunk elesettek, mert példás közösségi életet tudtunk teremteni magunknak. Amikor a közös érdekekről volt szó, akkor nem volt széthúzás, marakodás, mint manapság. Mint amikor a szél egy-egy eloldódott kérébe belekap, úgy zilálódnak a régi közösségi élet szálai. Igaz, akiktől nem tiltotta el az orvos a munkát, a két kezükkel bármit elérhetnek. Csakhogy a nagy rohanásban oda jutottunk, hogy az emberek még ebben a kicsi faluban sem érzik jól maguk egymással; gyakorta megesik, hogy a szomszéd nem köszön a szomszédjának, s úgy kiismerte mindenki

a másikat, hogy akik együtt dolgoztak végig egy nyarat, a következő esztendőben már más csoportba kérik magukat... Jó, hogy megjelent ez a könyv. Hátha megteszi azt, amire képes volt annak idején nálunk a kórus, a színjátszó csoport, a régi közösségi élet valamennyi formája. Mert ezt el fogják olvasni azok is, akik ebben a kicsi faluban úgy élnek, hogy nem is köszönnek egymásnak. Ha másért nem, hát büszkeségből vagy kíváncsiságból, hisz mégiscsak egy falubelink írta. S akkor majd kiderül, hogy nem is olyan kicsi ez a mi falunk. Lélekben mindig akkora, mint amennyit képes magába fogadni a világból, ilyenformán is erősítve önmagát.”

Így beszélt Máttyás bácsi, s nem is maradt el szavai nyomán a katarktikus hatás. Magam pedig nem hivalkodásból idéztem fel a hangját, hanem a ránk váró, ezután elvégzendő közös teendőink okán. Amit immár nélküle kell elvégeznünk, de – mégiscsak vele. Hisz épp a legjobbkor figyelmeztetett arra: a teljesebb emberré válás lehetőségétől fosztják meg magukat a kicsi falvak lakói, ha a viszonylagos anyagi jólét megteremtésével párhuzamosan nem talál-
nak rá a szellemi felemelkedés járható útjaira.

7. Pegazus a háztetőn

Munkára ajzott lélekkel ébredek. Hosszú hónapok óta első ízben. Nem betegségből lábadozóan, de azt sem mondhatnám, hogy valamilyen néven nevezhető bajtól szabadulva. Gyógyírként hat rám mégis e ritka adomány: írással kezdek a napot. Mint abban a nem is távoli időben, amikor még el sem tudtam volna képzelni másképpen. Hát nem furcsa, hogy aminek természetes, mindennapi életszükségletnek kellene lennie – mint amilyen például az én esetemben az írás –, épp arról derüljön ki: adott pillanatban megvonható, netán kegyként osztogatható?! És bármennyire hihetetlenül hangzik: nem is kellett hozzá más, csupán egyetlen toll-, illetve – hajnali félálomból riasztó – csengőgombnyomás. Na persze: az ajtóban három ismeretlen férfi állt. Frissen borotváltan, jól öltözöten, diplomatatáskásán, katonás tartással, kifogástalan udvarias-
sággal, kifejezéstelen tekintettel. Magam pedig, akár a jóhiszeműség

pizsamába bújtatott szobra. Szürrealista filmekben láttam ilyen kísérteties álmajelenetet, mint amilyenbe most akaratomtól függetlenül belekeveredtem. Az lett volna csakugyan – álom? Erre vallott, hogy amikor védekező reflexeim első ösztönös lendületével, önmagam számára is teljesen meglepő módon tiltakozni próbáltam, hogy nincs szükségem testőrségre, legképtelenebb képzelgéseimben sem vágytam soha effélére – a hangszálaim meg sem rezdültek, egyetlen szó sem hagyta el a számat. Mintha csak erre spekuláltak volna: így a tulajdon beleegyezéssel nyomultak be a lakásunkba. Elvégre a hallgatás nemcsak néma tüntetést, tiltakozást – bizonyos helyzetekben beleegyezést is jelent. Ezt követően már nem is törődtek azzal, hogy jelenlétüket megindokolják vagy önmagukat igazolják, hanem nekiláttak – bár tudtommal akkoriban még semmiféle veszély nem fenyegetett –, hogy megvédelmezzenek. Alighanem saját magammal szemben. Nem is maradt utánuk más – a szégyenérzetem csupán. Amiért nem ismertem fel idejekorán a betolakodók lélektani hadviselésének titkát: mindenik úgy nyit ajtót reád, hogy érdekeid védelmezőjének tünteti fel magát.

Azóta gyakran erre a tolakodó ajtócsengetésre riadok, valahányszor úgy hajnal felé végre elnyomna az álom.

Na, de töltöttem már annyi álmatlan éjszakát, hogy ne várjak most biztatást: használjam ki a pihent agysejtek fogékonyságát szaporán. Amire a pásztor a kapunk előtt is belefújna a kürtjébe, én már fel is írtam a címet, sőt az első bekezdéssel is elkészültem. Megtehettem, mert ezúttal nem a villanycsengő álom(re)szelő hangja ugrasztott ki az ágyból, hanem a címbeli – harmadfű korában háztetőre szálló – kiscsikó. Amiből újra megbizonyosodhattam arról, hogy a legnehezebb helyzetekben mindig jelt ad magáról valamiképpen az ősi anteuszi törvény. Az öcsém szerint – aki jóval gyakorlatiasabb ész- és főként kézjárású –: egyszerűen a levegőváltozásnak köszönhetem visszatérő íráskedvem. Ha már így áll a helyzet – vonta le a kézenfekvő (lábön járó?) következtetést –, akkor bizony gyakrabban járhatnék haza. Ha egyéb nem, annyi gyakorlati haszna neki is származna belőle, hogy munkatársai végre felhagynának a számára mind kényelmetlenebb kérdezősködéssel: „Hát miféle író a bátyád, hogy újabban csak hírből hallunk felőle?!” Nem annyira

személyemet, mint inkább bezúzásra ítélt vagy a nyomdai munkálatokig el sem jutott könyveimet hiányolván.

Elhajtották a csordát, s ilyenkor már nekem is rég talpon kellene lennem, hogy a gyermekkoromban belém rögződött szokás szerint magam is mozdítsak valamit az életben. Mely hajnali felélénkülésével újólág azt adja tudtomra, hogy nem vonhatom ki magam az itthoni világ íratlan törvényei alól. Miféle dolog is az – erősödik fel bennem némi lelkiismeret-furdalás kíséretében az egyik hajdani intelem, mely mindig a legérzékenyebben érintett –, hogy jóformán még fel sem keltem, és máris teszem tönkre a szemem?! Csak hát: tehetnék-e másként?! Lehetne-e ma már fontosabb dolgom annál, mint maga az írás? Még akkor is, ha az itthoni világ szemében az nem számít munkának. Legalábbis az én gyermekkoromban s még azután is jó ideig – nem számított annak. („Nem dolgozik, csak ír” – hányszor kesergett efféle vélekedések hallatán szegény Horváth István is.) De azóta történt egy és más. S a változások sosem egyirányúak. Előfordulhat például, hogy a hajdani tilalomfák már csak bennünk élnek. Mert közben épp az a világ lett oda mögülük, amelyik állította őket. Lám, édesapám is ezzel a mondattal nyitott rám az előbb: ha befejeztem a dolgom, segítsek majd neki. Valami cserepet ígértek a szomszéd faluból, azt kellene hazahozni. Hogy háztetőnkön legalább a nagyobb réseket lehessen bedugdosni. Jól tudja, hogy ezzel amúgy sem oldódik meg (csak elodázódik) az ő legnagyobb gondja, hát hagyja, hogy írjak nyugodtan. Én sem akarom már egyből megváltoztatni a világot, tollam erejére bízom hát magamat. Két világ határán élünk, egy átmeneti kor (remélhetőleg: nem átmeneti) emberei. Olykor naponta érezzük, hogy paradoxonok feszítik szét – némelyek szerint: ezek tartják össze – a létünk. Hát nem különös? Eddig még sosem fordult meg a fejemben, hogy amikor szülőfalumban vagyok, akár írással is kezdhethném a napot. Most mégis azt teszem. Mert már ez a világ is érzi, sőt naponként tudtomra adja – táplálván bennem is a hitet –, hogy az írás is „mozdíthat” valamit az életben. Lehetséges, hogy korábban is ugyanezt sugallta, csak én nem érzékelttem kellőképpen? Nemcsak önmagunkért, de a világért is azzal és akkor tehetjük a legtöbbet, ha mindenekelőtt a saját gondolatainkat tartjuk rendben, és nem azon fáradozunk, hogy a másokéi fölött őrkdjünk. Mert aki önmagával rendbe jön, az nincs

terhére-ártalmára önmagának, sem pedig a világnak. Aki képes küzdeni önmaga belső harmóniáját, az előbb-utóbb a külvilággal is meg tudja teremteni azt. Nem pusztán a létezés primér élményével ajándékoz meg tehát az itthoni világ, hanem annak a felismerésnek a bizonyosságával is, hogy a létélmény megragadása és értelmezése – az értelmessé alakított, életté formált lét követelményeinek a tudatosítása – adhat értelmet az én életemnek is.

Hogy mi köze mindehhez a címbeli csikónak? Ébredésem pillanatában még csupán abban voltam biztos, hogy nem úgy kerül írásom élére, miként az adomabeli bika a torony tetejére. A többi munka közben világosodott meg bennem. A véletlen úgy hozta, hogy édesapám hetvenkettedik születésnapjára toppantam haza 1986. június 7-én este. (Magam is igyekeztem, persze.) Csöndes borozgatás közben egyszer csak szóvá tettem: legfőbb ideje, hogy végre kíméletesebben bánjon az egészségével. A múltkoriban is mennyire ránk ijesztett, amikor elkapta volt az a hideg eső kaszálás közben a mezőn! Azt sem tudtuk, hogy a vese- vagy a tüdőgyulladásról féltünk-e jobban... Miért lótt fut megállás nélkül még most is naphosszat? Miért hajtja magát a hetvenen túl is annyira? Amit akart, elérte: a két keze munkáját dicsérő családi ház felér egy életművel. Hiszen egész életében ehhez gyűjtött, ezt építette. Ami pedig a megélhetéshez kell, úgy-ahogy kikerül...

– Hull a cserép a házról, fiam; a csúrt is teljesen újra kellene földni már, annyira foghíjassá vált...

Tekintete valahová a messzeségbe réved. Nem akarja, hogy észrevegyem, mennyire fáj még most is neki: bár három világlátás után újra tudta kezdeni az életet mindig, erejéből és tehetőségéből arra mégsem futotta, hogy az anyai nagyapám által építtetett istállót is újrarakassa. Kíméletesnek szánt – ám korántsem épületesre sikeredett – gondolattal rukkolok hát elő:

– Legjobb lenne az egésznet lebontani...

– De könnyen beszélsz, fiam! És aztán ki épít másikat helyette...?!

– Minek másikat, édesapám? Tudtommal az öcsémnek sem az a leghőbb vágya, hogy...

– Akkor sem hagyhatom fedél nélkül szegény tehenet, ameddig csak kaszálni tudok neki...

– És a tinó...? Meg az idei borjú...?

– Inkább fojtottam volna meg őket, amint az anyjukból kijöttek...?! Nem vitt rá a lélek. A gazdaság istállójába sem vezethettem be egyiket sem, mert az éjszaka leple alatt vittek be oda épp eleget...

– Ha legalább egy olyan csikóm lehetne, amilyeneket Nagy Gábor bácsi nevelt...

Nem is tudja édesapám, hogy serdülőkorom legnap sugarasabb élményével ajándékozott meg akkor este. A régóta elhunyt Gábor bácsi nevének hallatán először arra gondoltam, hogy lám, holtában is mennyire hasznos lehet az ember, ha életében szépre, jóra, nemes dolgokra törekedett; ha azt tette, amit önmagáért és másokért – akár a körülmények ellenére – tennie kellett. És egyszer csak magam előtt látom Gábor bácsit, amint jön elő kedvenc csikójával a májusi kertből. Aztán egyetlen, alig hallható fütyjelre a kicsikó párnaként kerül feje alá a gyepre. S mivel a szemem láttára történt mindez, később már abban sem kételkedtem, aminek szemtanúja nem lehettem. Évekig jártam ugyanis csodájára ennek a csikónak. Hanem egyszer – hiába mentem. Érdeklődésemre, hogy merre keressenem, újracserepezett házukra mutatva Gábor bácsi azt felelte: „Hát nem látod? Felszállott a háztetőre...”

Úgy terveztem, hogy amíg odahaza vagyok, megírok három kisesszét az *Utunk* 1987-es évkönyve számára. Azért hármat – így szólt a szerkesztőségi tanács –, mert akkor nagyobb esélyem lesz rá, hogy legalább az egyiket közreadják. Nem jelent volt meg persze egyik sem. De én mégis hálás vagyok Lászlóffy Aladárnak meg Király Lászlónak, hogy akkor írásra biztattak. Első házkutatásunkat (1985. október 1.) követően három-négy hónapig még a munkadüh (ez is egyfajta „kisebbségi” betegség volna?) megszállottságával dolgoztam, később azonban az az érzés hatalmasodott el rajtam: aligha írok én már az életben valami érdemlegeset. Ha nem is sikerült egyből legyűrnöm magamban a csengőszindrómával vészjelzett traumát – már csak azért sem, mert később újabbak következtek –, az effajta „munkaterápia”, „hasonszenvi gyógy mód” fölöttébb hasznosnak bizonyult olyan szempontból is, hogy mélyebb, drámaibb valóságismerethez segített.

II. AZ ÉN AMERIKÁM

*Kidőlt kemencébe
bédőlt idő.
Palló-élet
hegyi patak hátán.*

*Kemencét rakott ezeregyet,
faragott dagasztó tekenőket.
Kovács lett, mire
kemencék összedőltek.*

*S bár a kölcsönt sohasem
szerette, most alig várja,
hogy kölcsönkérjék
a túlvilágra.*

(Nagyapám, 1973)

Apai nagyapám még élt hat évet, miután ezzel a verssel elkészültem. A „verskellékekből” bizonyára rájött volna, hogy „rálátok” az életére. Hiszen a kertjük lábánál folyó gyepesi patakon átvivő pallón mentünk a mezőre acatolni, kapálni, aratni; rokonoktól tudom, hogy a kemencerazásban is utánozhatatlan volt. Annyit szerettem volna mindössze, hogy válaszoljon a bennem tolakodó kérdésekre. Csak nézett rám hosszasan... Nagyanyámtól tudtam meg, hogy a galíciai front óta nagyothalló. Olvasni viszont olvasott (nemcsak újságot) – Chicago óta.

1. Gyepestől Chicagóig

Az Amerikai Magyar Baráti Közösség (MBK) meghívásának már csak azért is nagyon örültem 2014-ben, mert így azt is remélhettem, hogy a chicagói törzstagok (Megyeri József, Bokor Erika, Gödölley

Mihály) segítségével „látóközelbe” kerülhet az a város, ahová 18 évesen emigráló nagyapám 1905. december 29-én a Graf Waldersee óceánjáróval kikerkezett az Újvilágba. Ha már nem sikerült kifaggatnom azokról az évekről, gondoltam, legalább megfordulok a Magyarok utcájában, ahol ő ágyrajáróként kezdte gyűjtögetni a dollárokat.

Szerencsém volt, mert a Magyar Baráti Közösség nyári táborozásán (Lake Hope State Park = Reménység tava, 2014. augusztus 16–23.) Bognár Erzsébet *Az őseink bennünk élnek* címmel tartott a családfakutatásról előadást. Kérésére ő küldte el gyepesiek New Yorkba érkezésének adatait.

A gyepesieket szállító óceánjárónak 2546 utasa volt, többségük harmadosztályú jeggyel. Nagyapámék a hamburgi kikötőből indultak 1905. december 15-én. December 29-én érkeztek meg New Yorkba, ahol felelniük kellett az Amerikai Bevándorlási Hivatal kérdéseire.

Az utaslista szerint gyepesi volt Zoltán Anna, 28 éves, házas; Demeter Péter, 29 éves, házas; Moy Mihály, 38 éves, házas; Dombi Mózes, 30 éves, házas; Cseke Mózes, 18 éves, egyedülálló; Orbán Mózes, 24 éves, egyedülálló. Cseke Károly nagybátyámtól tudtam meg 2014. október 16-án, hogy a Zoltán családdal mi is rokonságban vagyunk, Demeter Péterék visszajöttek Gyepesbe, Dombi Mózes fiát, Ferit nemcsak rokonként tartottam számon, hanem népzenezőként is...

Írás közben elgondolkoztam: hány km-t is tettek meg a gyepesiek, amíg kiértek Chicagóba?

Udvarhely–New York (autóúton, vonattal, hajóval): $1450 + 711 + 6025 = 8216$ km.

New York–Chicago (hajóval): 1281 km.

Összesen: $1450 + 711 + 6025 + 1281 = 9467$ km.

Chicagóból Udvarhelyig ugyanennyi.

A szakirodalom szerint az 1905-as esztendő a kivándorlás csúcspontjához számított: 1899 és 1913 között mintegy 1,3 millióan vándoroltak ki Magyarországról. Az 1910-es év pedig nagyapám esetében azért releváns, mert az idő tájt tért vissza a kivándorlóknak több mint a negyede. Akik nem akartak Amerikában megtelepedni, azok addigra annyit kereshettek, amennyivel odahaza talpra tudták

állítani a gazdaságukat. Egyetlen napi munkabér felért egy egész heti napszámberrel. Egy 1907-es statisztika alapján az ácsmunkát végző nagyapám napi 5 dollárt kereshetett.

A családi legendárium szerint nagyapám öt esztendő telt Amerikában. Szükségem volt a hazatérés dátumára is, hogy legyen mihez viszonyítanom a további fejleményeket. A 25 évi szolgálat után Kibédre hazakerülő amerikai tengerészkapitány, Cserei Gábor volt segítségemre ebben. Ő derítette ki, hogy nagyapám 1910. szeptember 11-én érkezett vissza Hamburgba, ugyancsak a Graf Walderseevel.

2. Miért éppen Chicagóba igyekeztek a gyepesiek?

Chicago észak–déli irányban kb. 50 km hosszan elnyúlva fekszik a Michigan-tó partján. „A kivándoroltak »egymásra találását« az óhazai háttér segítette. [...] A migrációs lánc falvakat, falucsoportokat vagy kisebb régiókat kötött össze tengerentúli közösségekkel. [...] A lánc eredete rendszerint nagyobb, mint egy-egy falu. A láncmigráció mikrorégiói a megyéknél kisebb egységek. [...] A migráció célterülete sem szűkíthető le egyetlen helysére. Még azonos faluból, családi, baráti kapcsolatok »hálójában« mozgó migránsok sem egyetlen településen vetették meg a lábukat. [...] West Pullman magyar negyedében először leginkább az abaúji Nagyidáról kivándoroltak vetették meg a lábukat. Erdélyiek csatlakoztak hozzájuk, akik Udvarhely megyéből, a Homoród menti falvakból érkeztek.” [Fejős Zoltán]

Az 1906-ban kivándorolt homoródszentpáli Bella Ferenc életútjáról szólva a *Szabadság* 50 éves jubileumi kiadványa így írt: „Amikor megérkezett, West Pullmanra ment épp úgy, mint a bevándorlók többsége, egy ideig sokat változtatta a helyét azért, hogy jobb lehetőségeket, minél megfelelőbb lakóhelyet találjon, megismerkedjen az új hazával, és megtanulja nyelvét.” Illinoisban és Chicagóban túlnyomórészt szakképzettséget nem igénylő munkát végeztek. Igyekeztek minél rövidebb idő alatt minél több pénzt keresni. A vasút aránylag folyamatos munkát nyújtott.

„A családfő felesége nem állt munkába. [...] Rá hárult a családdal lakó bérlők ellátása s a háztartás. [...] Az első világháború előtti korszakra voltak jellemzőek az ún. burdos-házak, ahol a magányos, családjuk nélkül kivándorolt férfiak laktak. A szűk, általában egészségtelen lakásokban nem volt ritka, hogy tucatnyi bérlő zsúfolódott össze. South Chicagóban a vasgyár mentén egymást érték a burdos-házak.”

Gyepesi nagyanyám húgának, Szász Rózsának Benedek István volt az első férje. Válásuk után kosztosokat fogadott. Nagyapám is ágyrajáróként kezdte, heti fél dolláros keresettel; amikor már elérte az öt dollárt, dédnagyanyám (1863–1946) hazahívta. A családi legendárium szerint azért, mert akkor már a Gyepes határában megvásárolt földek megműveléséhez szükség volt az ő munkaerejére is.

Mielőtt Chicagóba beértünk volna, elmentünk Hammond iparváros mellett. Fejős Zoltán az itteni temetőben talált rá a városfalvi Csiki Lajos sírkövére:

ITT NYUGSZIK
CSIKI LAJOS
SZÜL. 1888 AUG 20
UHM VAROSFALVA
MEGH. 1933 SEPT. 18.
BEKE PORAIRA
EMLEKUL BANATOS
NEJE ES GYERMEKEI

A múlt század első évtizedében „lelketlen ügynökök” csábították a népet kivándorlásra. Az egyik legrégebbi amerikai lap, a Clevelandben megjelenő *Szabadság* 1904-ben közreadott levelében olvasható: „Minden község el volt árasztva a különféle nyelveken kiadott hirdetésekkel, hogy Fiumén keresztül lehet csak Amerikába utazni, mert ez az egyedüli útvonal, mely a magyar kivándorlók utazási érdekeit képviselni hivatva van. Hogy mennyire vált be ez, azt csak az tudja, aki Fiumében váltott hajójegyet Amerikába. Csofálatos dolog, hogy az a becsületes, szorgalmas magyar nép mindig ki van szolgáltatva a csalódásnak, dolgozik, fárad azért, hogy más boldoguljon. [...] Az ügynökök az előlegeket otthon felszedték, a

kivándorló azon reményben jött Fiuméba, hogy utazhatik, s mily nagy lett csalódása, amikor megtudta, hogy a hajó megtelt...”

Csak Fiuméből több „magyar” hajó futott ki; köztük az Ultonia, a Slavonia, a Carpathia. Brémából ugyancsak. Ha nem is tudjuk összehasonlítani az utazási feltételeket, abban bizonyosak lehetünk, hogy a Graf Waldersee két hét alatt ért ki New Yorkba, míg más hajóknak – a szakirodalom szerint – több mint húsz napra volt szükségük.

Hogy miért Chicagóba igyekeztek a gyepesiek? Mert az előttük kiérkezettektől már értesültek az ottani kereseti lehetőségekről. Cseke Mózes és Orbán Mózes neve mellé azt írták, hogy a Benedek családnak mennek. Így mentesültek az úthoz szükséges dollárilletményektől. Amit Benedek Ferenc bácsi bátyjának, Benedek Józsefnek köszönhetnek. Gyermekeként magam is hallottam Erzsi nénémről, aki a Gyepes pataka tófalvi szögletében Ferenc bácsi tőszomszédja volt, hogy egyszer meglátogatta a bátyját, és amikor hazajött, felháborodva mesélte: már a repülőtéren „leparancsolta” róla egyetlen „vasárnapi posztóharisnyáját”. (Nagyapám is nagy becsben tartotta az ünnepit, hétközben csak miesnapiban járt.)

3. „Átkorcsolyáztunk Amerikába”

Azt mondják, elemis koromban élénk fantáziájú gyerek voltam. Amit minden bizonnyal Dombi Mózes tanító bácsinak köszönhetnek, aki az egyosztatú iskolában szimultán négy osztályt tanított. Miközben egyik osztályból átváltott a másikra, rengeteget mesélt. Megtörtént és hihetetlen dolgokról. A leginkább az él az emlékezetemben, hogy a szentmártoni legénykék fejükbe vették: ahogy befagy az óceán, átkorcsolyáznak Amerikába. Minthogy télen mi is fakorcsolyával siklottunk az iskolába, minket is elragadott a buzgóság. Írásos nyoma is van ennek az epizódnak. Lászlóffy Aladárnak, aki egy ideig az *Előre* vasárnapi mellékletét szerkesztette Kolozsvárról, tetszett a recsenyédi iskola évfordulójára született írásom (*Átkorcsolyáztunk Amerikába*), és lelkesen le is adta a bukaresti napilapnak. Egyikünk sem sejtette, hogy a következő héten Ceaușescu megy Amerikába.

A nagy riadalmon kívül más következménye nem volt annak, hogy akaratomon kívül „beleszóltam” a világpolitikába.

A hetvenes évek elejétől tudatosan gyarapítottam Amerika-ismereteimet. Elsőként Tamás Mária könyvéből, majd a Szász Jánoséból. Akkor vált célirányosabbá érdeklődésem, amikor recsenyédi papnőnk, Nagy Adél amerikai missziós szolgálatából 2013-ban hazatért. Kiderült, hogy ugyanabban a kaliforniai unitárius teológiai intézetben tanult, ahol 1926-ban Balázs Ferenc is egy nyári szemeszterben előadásokat hallgatott. Forrás-kötetemben három Berkeleyben kelt levelét adhattam közre *Balázs Ferenc útitársa* címmel. Az „útitárs” szintén missziós unitárius lelkész volt: Lőrinczi László, aki teológiai évfolyamtársát keresve Berkeleyben talált rá teológiai évfolyamtársára. Találkozásukat az tette lehetővé, hogy dr. Cornisch, a chicagói egyetem és teológia igazgatója 1926 nyarán összehozta az amerikai tanulmányúton, illetve missziós szolgálatban lévő külföldieket. Délelőtt előadásokat hallgattak, szabadidejükben a szülőföld sorsával foglalkoztak. Leginkább a falvak megmentésével, mert ott volt a legsiralmasabb az élet. Terítő helyett állandóan a szülőföld térképét tartották az asztalon, amelyről falvak integettek feléjük. Balázs Ferenc a regösénekéről híres Kénost karikázta volt be magának. De aztán nem kapta meg. Előbb nevelősködni kellett Székelykeresztúron, hogy az egyházi hatóságok lássák: világ körüli útján nem lett-e „veszedelmes”, „felforgató” szellem.

A Benedek Elek által szervezett tusnádi kongresszus már 1902-ben kereste a megoldást a „székely problémákra”. A székelyföldi miniszteri kirendeltség az évi 2-300 000 koronával azonban nem tudott radikális változtatást előidézni.

A 20. század fordulóján a Magyar Korona országaiból 1871 és 1913 között a legnagyobb arányban a fiatal, munkaképes korosztályok tagjai mentek Amerikába. De legalább ennyire fontos volt a visszavándorlásuk is. Merthogy a megtakarított összeget tudatosan az otthoni gazdaság megeremtésére, illetve fejlesztésére kívánták fordítani.

Amerikába készülődésem idején ismertem meg Tamási Áron amerikai leveleit. Jancsó Bélának írta Garyból 1924. március 7-én: „Ezelőtt egy héttel utaztam el New Yorkból, s április elejéig ebben a városkában maradok, hol Halmágyi barátom van állásban. Nekem

is sikerült a közeli városkában egy kielégítő bankállást elnyerni, de mivel az irodámmal még nincsenek készen, azért az igazgatóm némi amerikai bankgyakorlat végett nagyon ügyesen ide küldött.” Az *Ellenzék*nek küldött tudósításaiban így jellemzi az amerikai mentalitást: „Otthoni embernek igen furcsa lesz, csoda, hogy félig a magyarságból élek, vagyis mostani jövedelmem fele velem született. Nem annyira munkámmal hajtok jövedelmet a banknak, hanem inkább csalátek vagyok a magyarok s románok számára: tudniillik az amerikai úgy gondolkozik, hogy a környékbeli sok magyar s román bányász mind hozzá viszi a pénzét, ha megtudja, hogy itt a saját nyelvén is beszélhet. A politikának ezen egyetlen ága háládatos is csakugyan, mert mindhármunknak hasznunk van belőle. S kivált magam örvendek azon.”

4. A Magyarok utcájában

Amikor a Nagy-Homoród mentén barátaimmal megpróbáltuk felgyorsítani a szellemi építkezéseket, már nem volt lehetőségem az alaposabb helytörténeti kutatásokra. A Szekuritáté ugyanis időközben begyűjtötte az egyházi anyakönyveket; gyepesi nagyapám első világháborús lovas képét is temetése napján láttam utoljára, 1979 szeptemberében. A '89-es fordulat utáni idők kellettek ahhoz, hogy a Homoród menti egyházközségek anyakönyvei Bukarestből visszakerüljenek a Hargita Megyei Levéltárba. Így tudtam meg, hogy apai nagyapám egy tizenkét gyermekes családban látta meg a napvilágot, akik közül hatan érték meg a felnőttkor határát. Meghalt Rebeka, Julianna, János, János. Tizennyolc éves korában nagyapám volt a család támasza. Mert utána született Ferenc és János nagybátyám, akiket diákkoromban is mindig felkerestem. Akár csak a nagyapám testvéreit.

Mi történt volna – tűnődtem el az Atlanti-óceán felett visszafelé jövet –, ha nagyapám nem hallgat a hazahívó szóra? Chicagóban ma afroamerikaiak (az egykor Afrikából Észak-Amerikába hurcolt rabszolgák leszármazottai) lakják a Magyarok utcáját.

Így elmondhatom, hogy a Gyepesbe küldött dollároknak köszönhetem gyermekkorom legnaposugarasabb nyarait.

Az aratást követő időszakot szerettem a legjobban, mert akkor nagyapámmal csaknem egy teljes hónapra felköltöztünk a havasi kaszálókra. Először a Kosár patakán felhúzott kalibában aludtam, majd a Vészkertjében, a Háromágúban, a Kisbükk fejében, hogy aztán Homoródfürdővel átellenben felérjünk a Somosorr magasára. Ahol megpillantottam az első őzet. De a Háromágút sem felejthetem el, mert ott éltem át azt a drámát, amit Kányádi Sándor a *Fától fáigban* oly szívdobogtatóan megörökített: „Fától fáig a sűrűsödő alkonyatban / fától fáig lopja magát a gyermek / Én istenem csak vissza ne / csak ne gyalog kellene / csak le ne menjen a nap a tisztásról / legalább a csengettyűt hallanám.” Nem voltunk lovasgazdák, a gondjaimra bízott tehenek elvesztésekor nőtt meg a riadalom bennem; amikor a nap állásából ítélve már a megrakott szénásszekér elé kellett volna fognunk a jószágokat.

Az első őzsutával való találkozásom végigkísért az életem. Egy interjúból ismertem meg a Fodor Sándor történetét: „Elragadtatásomban meg akartam ölelni, de mozdulatomtól megijedt: megugrott, és eltűnt a Nagy-Somlyó erdejében.” Idős korában is – fűzte hozzá szegedi utunk alkalmával – sokáig visszatért álmaiban a „hatalmas tisztás”, amelyik elbűvölte őt „varázslatos” valóságával, tudat alatt parázsló jelzéseivel.

Álmomban az „örök tisztásról” Fodorúr ezt üzent: „Péterke, meg kell írni azt az őzet...”

III. HADSZÍNTÉREN, HADIFOGSÁGBAN

1. Galíciától a szibériai Turinszkiig

Alighogy 1910 őszén hazakerült Chicagóból, Cseke nagyapámat nyomban behívták a 82-es székely gyalogezredhez Székelyudvarhelyre. Két év múlva leszerelt, 1913. október 19-én megnősült, 1914. június 28-án megszületett édesapám. Augusztus 1-jén mozgósították, és október 26-án kikerült a galíciai frontra.

Koszta István egyetemi évfolyamtársam, aki a rendszerváltozás után hadtörténésszé képezte át magát, azt adta tudtomra, hogy nagyapám a szerencsések közé tartozik, mert megúszta a császári és királyi 82-es gyalogezred szinte teljes megsemmisülését. Hogy aztán hadifogolyként Nyugat-Szibériába kerüljön, Máramaros-szigettől 3890 km távolságra, Tobolszk kormányzóságba, Turniszk táborába. Minthogy a Hargita alatt hozzáedződött a téli erdőléshez, a szibériai viszonyok között is teljesíteni tudta nemezcsizmában a „normáját”, és nemcsak a sajátját, hanem az egyik székelyudvarhelyi kereskedőt is. Akinek a hozzátartozói aztán – a családi legendárium szerint – nagyapám számára is elküldték a hazautazáshoz szükséges vonatköltséget.

Kérésemre a Bécsi Hadilevéltárban őrzött adatok alapján dr. Számvéber Norbert őrnagy arról tájékoztatott, hogy nagyapám „a cs. és kir. 82. gyalogezred 10., majd a 11. századában szolgált szakaszvezetőként, és 1914. december 26-tól tartózkodott hadművelési területen. Megkapta a Bronz Vitézségi Érmét és a II. osztályú Ezüst Vitézségi Érmét. 1916. június 5-én a galíciai Pokaszczewo körzetében esett orosz hadifogságba, és Turinszkban tartották fogva.”

A június 4-én kezdődött orosz hadművelés a mai Ukrajna területén zajlott Lemberg, Kovel és Luck környékén. Szeptember 20-án ért véget. Az orosz előrenyomulást csak nagy veszteségek árán, kiterjedt területek elvesztése után sikerült lefékezni. A támadást az orosz Délnyugati Front parancsnokáról, Alekszej Bruszilovról nevezték el, aki a hadművelés megtervezője és felelős parancsnoka volt.

„Még 1915 decemberében megállapodtak az antant hatalmak a hadműveleteik összehangolásában, de a rá következő év januárjában az orosz fél jelezte, hogy július 1. előtt nem tud nagyobb hadműveletet indítani. Ám a február óta folyó verduni csata és a májusban indított dél-tiroli osztrák–magyar offenzíva mégis szükségessé tett egy tehermentesítő akciót a keleti fronton.

Alekszej Bruszilov lovassági tábornoknak 4 hadsereg állt rendelkezésére, 40 gyalog és 15 lovashadosztállyal szemben az osztrák–magyar erők 39 gyalog- és 10 lovashadosztályával. Bruszilov tudta, hogy nem kaphat erősítéseket, ezért az összes tartalékát előrevonta, és titokban megközelítette az osztrák–magyar arcvonalat (volt olyan szakasz, ahol alig 70 m volt a csapatok közt!). Rövid, de hatékony és pontos tüzérségi előkészítés után egy 480 kilométeres arcvonalon indult meg a meglepetésszerű orosz támadás. A rövid tüzérségi előkészítés miatt az ellenfélnek nem volt ideje visszavonulni az első vonalból, sem tartalékokat előrevonni, illetve a támadók dolgát nem nehezítette az átjárhatatlan terep, ami gyakori következménye volt a hosszabb előkészítésnek. A másik érdekesség, hogy az oroszok itt alkalmaztak első ízben rohamcsapatokat, melyek az ellenfél arcvonalának gyengébb pontjain hatoltak be, mintegy kaput nyitva a támadó sereg többi részének. Ez az eljárás szakított az addig általánosan alkalmazott tömegrohamokkal.

Az orosz 8. hadsereg már a támadás első napjaiban mélyen benyomult az osztrák–magyar 4. hadsereg állásaiba, és június 10-re már 85 km széles és 48 km mély terület került az oroszok kezére. A többi frontvonalon változó volt a támadás sikere: az orosz 11. hadsereg támadását sikerült visszaverni, de délen a 7. és 9. hadsereg áttörte az osztrák–magyar vonalakat, és mélyen behatolt Galíciába, emiatt elkerülhetetlenné vált a visszavonulás. A Monarchia kénytelen volt az olasz frontról erősítéseket, illetve segítséget kérni a német szövetségesétől is. Az osztrák–magyar 4. hadsereg éléről leváltották József Ferdinánd főherceget, akinek helyét Tersztyánszky Károly vezérezredes vette át. Határozott fellépésével sikerült összeszedni a megvert és demoralizált csapatokat, és június 16-án ellentámadást indított, ami viszont csak korlátozott sikereket ért el. A központi hatalmaknak csak 1916 szeptemberére sikerült stabilizálni a frontvonalakat, amely néhol egészen közel húzódott a magyar határhoz.

Az offenzíva több következménnyel is járt, melyek befolyásolták a háború további menetét: a németeknek le kellett állítani Verdun ostromát, hogy csapatokat tudjanak átvezényelni keletre, augusztusban pedig az olasz csapatok megkezdték a 6. isonzói csatát, amelynek során Görz (Gorizia) területét elfoglalták, és még szintén ebben a hónapban az orosz sikeren felbátorodva Románia is belépett a háborúba. Csak a Monarchia seregei körülbelül 600 000 főt veszítettek halottakban, sebesültekben és foglyokban, és mintegy 25 000 négyzetkilométernyi terület került át orosz kézre. A súlyos vereség szellemileg és erkölcsileg is óriási mértékben meggyöngítette az osztrák–magyar csapatokat, akik ezután német segítséggel már nem vállalkoztak nagyobb szabású hadműveletre.” (A *Bruszilov-offenzíva*)

2. Hatvanhat százalékos hadirokkantként szántani, vetni...

Anyai nagyapám, Gábor János abban az évben halt meg, amikor én megszülettem. Csak annyit tudok róla, amennyit a családi hagyományokban talált foszladozó dokumentumokból kiolvashattam.

Gábor János és Barra Juliánna fiaként született 1884. szept. 20-án. Keresztszülei: Orbán Mihály, Máté Juliánna. A bába neve: Mezeiné. Nagyanyám 1892. december 22-én látta meg a napvilágot Abásfalván. Szülei: Sós Ferenc, Dimény Rozália. Házasságkötésük 1911. február 18-án volt. Édesanyám második gyerekként született 1918-ban; előtte Jánoska torokgyíkban meghalt. Gyermekkoromban édesanyám unokatestvéreivel, Julával és Idával tartotta a rokonságot, magam pedig leginkább Dimény Zoltánnal (1960–2020), aki 1985-ben Kolozsváron szerzett gépészmérnöki diplomát. Öt évig gépállomásokon dolgozott, majd miután feleségével Magyarországra települt, a Gödöllői Műszaki Intézetben kapott állást. Ezután kezdődött újságíró élete. Dolgozott a *Gazda* című lapnál, a Duna és az Echo Tévénél, a közmédia televíziós és rádiós részlegénél, a marosvásárhelyi Erdély TV-nél.

Nagyapám tartalékosként vonult be 1914. augusztus 1-jén a 24. honvéd gyalogezredhez Brassóba. Galíciában sebesült meg, Drohobicson túl, a 24. honvéd gyalogezred géppuskás osztagánál 1915. május 14-én. Egy 1941. január 28-án felvett jegyzőkönyvben Tamás Gábor igazolja, hogy Gábor János honvéd az ő századában sebesült meg. Decemberig Nagyváradon, majd nyolc hónapig a brassói hadikórházban (k.u.k. Feldspital nr. 3./8.) ápolták. Kolozsváron szerelték le 1916. február 16-án.

Sebesüléséről 1940. december 12-én hárman tanúskodtak: 1) Moiszse Péter, Homoródkarácsonyfalva, 2) Márkos Jakab, Homoródjánosfalva, 3) Tamás Gábor, Homoródszentpál. Az 1941. június 19-i felülvizsgálat után dr. Dorogi Lajos mb. igazgató-sebészorvos ezt állapította meg: „Bal combon lövési sérülés be- és kimeneti nyílásának nyoma. A combcsont alsó és középső harmadának határán egy ferde irányú, 4 cm rövidüléssel és kb. 20 fokos kifelé görbüléssel, ökölnyi callustömeeggel (csonthegtömeeggel), gyógyult törés.” Ennek alapján 66 százalékos fogyatkozású hadirokkantnak nyilvánította.

Egyetlen emlékem róla: a falióra mellett függő honvédképe. Az 1936-ban született Balácsi Dénes falustársam ezt a képet őrizte meg róla: édesanyám ment a tehenek előtt, nagyapám ült a szántószekéren.

Amikor bal lábam térdkalácsa egy váratlan esés következtében eltört, mindegyre az járt az eszemben: vajon ő miként tudott fellépni a szántószekérré?

3. Az 1916-os román betörés a Homoród mentén

Recsenyédi nagyapám nemcsak a galíciai frontot, hanem az 1916-os román betörést is átélte. Láta, amint a menekülők 1916. augusztus 28-án, hétfő délután nagy tömegben kezdtek átvonulni szekéren, kocsin és gyalog. Az alkonyulat felé érkezők a recsenyédi réten telepedtek meg éjszakára.

Édesanyám két évvel később született, a német és az orosz csapatok átvonulását 1945 őszén élte át, a téli fonók idején mégis „téma” volt komaasszonyai körében a falumbeliek 1916-os menekülése.

A tisztaságra kényes Kerekes Ferencné – emlegették – útközben minden este megfejté a teheneket, a szoknyáján szűrte át a tejet, és úgy adta oda a fiának, Domokosnak. Hogy honnan tudták ezt az asszonyok? Bizonyára a Nagyalambfalvától visszatérők száján maradt fenn sok „nyomorúságos” történettel együtt...

A menekültek látványától indítatva megrendülten írta Ady Endre 1916 szeptemberében:

*Szívemet puskatus zúzta
Szememet ezer rémség nyúzta,
Néma dzsinn ült büszke torkomon
S agyamat a téboly ütötte.*

Az *Ember az embertelenségben* akkor született, amikor a román csapatok betörték Erdélybe. 370 000 katona özönlött a magyar lakosságra, és az emberek rémülten menekültek. Ady a csucsai kastélyból látta a frontra induló, katonákkal teli vonatokat és a román betörés elől kétségbeesetten menekülő, földönfutóvá vált embereket. A megélt tragédiáról ezt írta az öccsének, Ady Lajosnak október 4-én: „Az oláh háború előtt három héttel és miatta már beteg voltam. S gondold el, miket láttam, éltem, beszéltem, vigasztaltam (hit nélkül), vendégeltem és sírtam itt, földönfutók országútja mellett...”

Zoltán Sándor szentmártoni unitárius lelkész a betörés napján, 1916. augusztus 27-én az énekvezérrel együtt Kolozsvárt volt az egyházi főtanácsai gyűlésen, ahonnan 29-én, kedden délután érkezett vissza. (A kiürítési rendeletet 30-án hajnalban hirdették ki. A világháború kitörése óta az osztrák–magyar és a német hadvezetés számolt Románia esetleges hadba lépésével. Ehhez képest meglehetősen későn, csak 1916. augusztus 25-re készült el az a tervezet, amely meghatározta egy esetleges kiürítés „menetrendjét” [szerk.])

Zoltán Sándor tiszteletes 1917. május 4-én a keblitanács előtt jelentést terjesztett elő az elveszett egyházközségi ingóságokról, és azt a lelkész és az énekvezér károsodásának kimutatásával eljuttatta az esperesi hivatalhoz, ahonnan aztán az egyházi főhatósághoz került:

„Korán reggel elutazott a községi jegyző a családjával és a községi hitelszövetkezeti értékekkel, napközben elmenekült a járási közigazgatási tisztikar is – élén a főszolgabíróval. Minden rend

felbomlott, megkezdődött a fosztogatás. Híre jön, hogy az oklándi üzleteket, a [homoród]szentpáli Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet üzlethelyiségeit a menekülők feltörték és kifosztották. Beszélnek, hogy Oklándon egy menekülő csendőrőrmester biztatta a fosztogatókat, hogy mindent elvigyenek, mert most szabad. Homoródszentmártonban először a mezőn kezdődik a menekülő háromszékiek, főleg erdővidékiek garázdálkodása. Marháikat belecsapják a kukoricásokba, s ők maguk is tördelik a már érni kezdő kukoricacsőket, és sütögetik a rögtönzött tüzeken. A község szélén levő kertekből a veteményt kiszedik és elhordják. A még be nem hordott zabkalangyákat szekerre rakják, s lovaikat, marháikat avval etetik, távozáskor szekerüket vele megrakják. Bemennek helyi gazdák csűrébe, tetszés szerint szénát hánynak le, elviszik, ki elébök áll, hogy a rablást megakadályozza, leszúrással, agyonütéssel fenyegetik. Majd betörnek egyik-másik magánlakásba is, s rájuk nézve értéktelen holmikát is elrabolnak. Feltörik a helyi Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet üzlethelyiségét is. A csendőrség tehetetlen, jobban mondva szemet huny a kihágások előtt, avval okolva meg e magatartást, hogy a bíróságok megszűntek működni, nincs közigazgatás, hiába tartóztatják le a bűnözőket, s vesznek fel az elkövetett bűntényekről jegyzőkönyvet, mert nincs hova bekísérjék a bűnösöket, s beterjesszék a jegyzőkönyvet. A helyi lakosság menekülése a kiürítési rendelet kihirdetése és a közigazgatási hatóságok távozása után kezdődik meg. A 17–55 éves férfi lakosságnak föltétlenül el kell menni, a többiek közül is sokan eltávoznak, de Galambfalváról, Székelykeresztúrról, Erdőszentgyörgyről nagyobb részük visszatér, mert megdöbben a menekültek nyomora, és az, hogy a hatóságok semmit sem gondoskodnak a menekülőkről, sőt, akárhány helyen gorombáskodnak velük. A visszatérők ajkukon annak a kijelentésével jőnek: »Ha meg kell halnunk, haljunk meg ott, hol születünk, és ne az út szélén, idegenben!« Rémes dolgokat mesélnek a menekülők szenvedéseiről, nyomoráról. Egyházközségünk előjárói közül a gondnok, mint besorozott katona, a hadkötelesekkel hagyja el a községet, az énekvezér pedig szeptember 2-án, miután előzőleg családjának elutazásáról gondoskodott. A lelkész marad szeptember 15-ig, amikor az oláhok előnyomulása szükségessé tette az ő távozását is. Ez ideig részben énekvezérral,

majd ennek elutazása után egyedül mindennap isteni tiszteletet tart a hívekkel, főleg arra törekedve, hogy megnyugtassa a felizgult kedélyeket, s az Istenben való hit, bizalom erősítése által bátorságot, reménységet öntsön a csüggedő lelkekbe. A honn maradtak vallásfelekezeti különbség nélkül buzgón látogatták a templomot. Emellett csaknem minden nap bemegy Székelyudvarhelyre, hogy ott az alispáni hivatalnál, katonai parancsnokságnál érdeklődjék az események iránt, s a valódi tények közlésével állja útját a folyton feltörő rémhíreknek. Főképpen Reschner György csendőrőrnagy, katonai parancsnok az, aki a legnagyobb készséggel és szívességgel adja meg mindig a lelkésznek a szükséges felvilágosításokat és utasításokat is, s mikor a csendőrség közömbös viselkedéséről értesül, megerősítésül népfölkelőket, s erélyes hangú írásos parancsot küld a h[omoród]szentmártoni csendőrőrsre.

Szeptember 10. után kezd a helyzet nagyon komoly lenni községünkben. Híre jön, hogy az oláhok Erdővidéket már megszállták. Megjelenik az első kerékpáros oláh felderítő őrzőjárat Oklánd határában, a csendőrök, pénzügyőrök fogadják, s egyet közülök lelőnek, kerékpárját zsákmányul ejtik, a többi elszalad. 11–12-én katonai telefonszerelő osztag jelenik meg községünkben, a község déli részén az országút mellett az egyház alsó (pince)szobájába katonai telefont szerel be, őrizetével a csendőrséget bízva meg. Szeptember 13-án délelőtt 11 óra körül a 2. számú népfölkelő honvéd huszárezrednek egy szakasza, körülbelül 70 ember érkezik a községbe dr. Tóth László tartalékos hadnagy, budapesti ügyvéd parancsnoksága alatt. Parajdtól, a Libán-tetőről jöttek, hogy az oláhok előnyomulását figyeljék, s a hadsereg-parancsnokságnak időről időre jelentést tegyenek. Beszállásolás, lenyergelés, ebéd, rövid pihenő után a legügyesebb altisztek vezetése alatt 1-1 tíz főből álló megfigyelő őrzőjárat indul Székelyzsombor, Száldobos községekhez, és a homoródalmási erdőn a községtől északkeletre fekvő Bodzás – másként Csihányos – kúthoz. A felderítendő terepre vonatkozó szükséges felvilágosításokat dr. Tóth hadnagynak, kit vendégül meghív, és a huszároknak a lelkész adja meg. Leghamarabb jön jelentés a székelyzsombori őrzőjáratról. Kitűzött helyre megérkeztek, ellenséggel nem találkoztak, azonban kevéssel előttük egy oláh lovas járőr Oklándig nyomult előre a Rika felől, egyet közülök a csendőrök lelőttek, lovát zsákmányul

ejtették. A lovat mutatóul a huszár elhozta, rajta jött és ment vissza a parancsral, hogy tovább figyelni, s minden eseményről azonnal jelentést tenni. Este későn jön a Száldobosra irányított járőr hírnöke, s jelenti, hogy kitűzött helyre el nem érhetek, mert Vargyasnál egy útkanyarodásban az erdős hegyoldalról erős kétoldali gyalogsági sortűzet kaptak, sebesülés nem történt. Viszi vissza a parancsot: kitartani, állandóan az oláhok orrában lógni, őket nyugtalanítani, megfigyelni, hogy milyen erősségű csapatok vannak. Tíz huszárnak elég nagy feladat, de huszárok voltak, s mindannyian tősgyökeres dunántúli magyarok, kipróbált öreg katonák.

Éjjel, miután egyet már aludtunk, küldi az almási őrzarat a jelentést, hogy megérkeztek, ellenséget nem láttak, de civilektől hallották, hogy az Aranyos patak mellett egy erdészlaknál (a Farkas mezőn) az előző éjszakát kb. 300 főre tehető oláh lovascsapat töltötte el, és a Csíkszentkirály felé vezető erdei utakat tudakolták, s arra vonultak el. Megy vissza a parancs: óvatosan figyelni s vigyázni az erdős, hegyes terepen, nehogy meglepje őket felderítő vagy egy erős ellenséges őrzarat. Másnap, szeptember 14-én de. Oklándnál ismét megjelenik egy oláh kémlelő őrzarat. A toronyból hamar észreveszik. Lovasok, 11-en vannak. A temető felől jönnek. A csendőrség kivonul, két oldalról bekeríti őket, sortűzet ad rájuk, de izgatottak, nem tudnak jól lőni, egyet sem sikerül közülok leteríteni. Azonban elfogják az őrzarat vezetőjét, egy főhadnagyot, [valamint] egy őrmestert [és] öt közembert, összesen hét embert. Délután a foglyokat Szentmártonba szállítják. Lázasan lesi mindenki, mikor hozzák. Mi is kimegyünk foglyokat várni az útra. Megérkeznek, szekéren a csendőrök között a főhadnagy, gyalog a lovasok. A főhadnagy kissé elhízott, nehézkes fiatalember, látszik rajta, hogy nem kenyere a katonáskodás. Németül meglehetősen beszél, elmondja hogy Halléban [Németország – szerk.] tanult a gazdasági egyetemen, földbirtokos Craiován, csak előző nap érkezett meg ezredéhez, ma patrul [járőr] szolgálatba küldték, s oly szerencsétlen volt, hogy fogságba került. Dehogy szerencsétlen, jegyzem meg, sőt nagy szerencséje volt, mert a sors megkímélte a háború szenvedéseitől, nálunk a foglyok emberséges bánásmódban részesülnek. Ami ezt a felét illeti – feleli –, nem tagadja, hogy nagy szerencse a fogságba esés, de szégyennek is elég nagy, hogy oly hamar történt. Még a mi huszárhadnagyunk

váltott pár szót vele, aztán átvették a helyi őr s csendőrei a foglyokat, s megindult újra a menet Székelyudvarhely felé az összegyűlt kíváncsi tömegem keresztül. Az oláh főhadnagyon vadonatúj kakasszürke tábori ruha volt; kitűnő térképpel, messzelátóval volt ellátva, de a legénységet vékony, gyenge, világosszürke nyári blúz fedte.

Alig ment el a fogolycsapat a csendőrök fedezete mellett, a késő délutáni órákban már jött a hír, hogy a Rikán keresztül nagy tömeg oláh katonaság vonul Oklánd felé. Az a pár csendőr és népfölkelő, mi eddig Oklándon teljesített szolgálatot, kénytelen volt elhagyni a községet, s az Oklánd és Homoródszentpál között levő hegygerincen húzódó s a Brassó–Székelyudvarhely–Segesvár országotat védő lövészárókba vonult, melyet a 27. számú horvát gyalogezred tartott megszállva. A Nagymál és Bérestető nevű magaslatokra küldött megfigyelő huszárőrsegek alkonyat felé már jelentették, hogy Oklándot, Homoródkarácsonyfalvát, [Homoród]újfalut megszállták az oláhok. Ekkor már megkezdődött az oklándi hegyen is a tüzelés, de valószínűleg csak járőr-vállalkozások voltak. A Száldobos felé küldött huszár-járőr is akkor az oláhok előtt visszahúzódva az Oklánd–Szentpál közti lövészárókban foglalt helyet, s onnan jelentette, hogy veszteség nélkül csatlakoztak a 27-es horvátokhoz.

A lakosság hangulata nyomott volt. Tudtuk, hogy csekély erő áll az oláhok útjában. Csík vármegyét is már megszállta volt az ellenség, s a Hargitán átnyomulva Oláhfalut állítólag elfoglalta. Egy bizonyos: annak a dandárnak a parancsnoksága, melynek feladatául az oláhok Csík felőli előnyomulásának lassítását tűzték ki, a Poklázon székelt Szentkeresztbánya és Lövéte között, Oláhfalutól délnyugati irányban, mintegy 6-7 km-nyire, másnap pedig még közelebb hozzánk, a Domokos-hegyen Lövéte irányában. Északról, keletről, délről nyomult mind közelebb az oláh veszedelem, s már csak egy irányban volt szabad az út: nyugatra. Az estéli sötétséggel az aggodalmaink, félelmeink sötétsége is ráborult a lelkekre. Már megdördültek a Kis-Homoród völgyében Karácsonyfalva és Almás között az oláhok ágyúi is, s tudtul adták, hogy az ellenséges tüzéség is felvonult. Biztosító őrsegeknek a község keleti, északi és déli részén való elhelyezése után az oklándi hegyen folyó heves puskaropogás és néhány ágyúdörgés megszűnése után a bizonytalanság érzetével

hajtottuk álomra fejünket a késő esti órákban, hogy hajnalban ágyúdörgés legyen az ébresztőnk.

Szeptember 15-én az izgalom tetőpontját érte el. A Szentpál–Oklánd közt levő lövészárkokban megkezdődött a küzdelem. A csekély számú védősereg kénytelen a túlerő elől visszavonulni. A lövészárkok az oláhok kezére kerül, a horvát csapatok a Dálya felé emelkedő domboldalon, Homoródszentpáltól nyugatra ássák be magukat. A huszárok elválnak tőlük, s a községben állnak föl megfigyelésre. Közben a Székelyzsomboron rekedt járőr is szerencsésen megérkezik: idejekorán észrevették, hogy útjukat Oklánd felől elvágták, s ők Daróczra, a zomboriak utasítása szerint erdei utakon átmenve, épen, kellő időben érkeztek vissza. Az almási járőr azonban elvágódott teljesen, s csak halott hátrahagyásával tudott átvágni Lövéte felé a bekerítő oláh járőrök közt. Napközben szüntelenül tartott ott az ágyúharc, kíváncsi gyermekek, asszonyok, öreg férfiak tömegesen gyűltek ki a község déli részére, hogy nézzék a Szentpálon robbanó srappnellek fehér és barna füstfelhőjét, a lecsapó gránátok füst- és poroszlopát. Hiába volt a csendőrök figyelmeztető szava, hogy ne csoportosuljanak az ellenség által jól látható terepen, hiába az erélyesebb fellépés is, egyik pillanatban széteszlott a rémüldöző kíváncsiak tömege, de a más percben újra összeverődött, s találgatta, melyik az oláh és magyar srappnel füstje. Ezalatt kétszer is végigfutott a falun a hír: Jönnék az oláhok! Először Recsenyéd felől vonuló csendőröket nézett oláh katonáknak néhány megrémült asszony, másodszer pedig a Bükkfalva fölött Karácsonyfalva felé figyelő csendőrséget tévesztette meg egy szakasz horvát katona, kik óvatosan vonultak az erdő között a völgy felé, hogy csapatukhoz csatlakozzanak. Tévedésüket idején észrevéve, szerencsére nem tüzeltek rá saját katonaságunkra. E napon megszállták az oláhok Homoródalmást is, azt jelentette az az erősebb tábori őrs, melyet egy Simon nevű tiszthelyettes vezetése alatt küldött a Nagymáltetőre dr. Tóth hadnagy. Félni lehetett, hogy esetleg községünket is meglepik az oláhok, ezért a lelkész is megtette a szükséges lépéseket a menekülésre. Alkonyatkor a Bércestetőn levő huszárorség jelentette, hogy körülbelül két század oláh lovas Karácsonyfalváról a hegyoldalon kifelé Szentmárton irányában előnyomul, komolyan figyelmeztette dr. Tóth hadnagy a lelkészt, hogy most már föltétlenül szükséges,

hogy távozzék, mert a következőket tudni nem lehet. Még csak a Szentpálról jövő jelentést hallgatta meg a lelkész, hogy az oláhok három srapnelt és két gránátot lőttek a megfigyelő huszárokra, kik közül egy könnyen, egy súlyosan megsebesült, aztán a parancs szerint visszavonultak Szentmártonba, ahol bevárták, míg a könnyen sebesült huszár megérkezett, s bekötözték sebeit, aztán szívélyes búcsút véve Tóth hadnagytól, az utcán gyűlt népeket bátorítva, vigasztalva, jókívánásaiktól kísérve ment a község Székelyudvarhely felé levő végéhez, hol készen volt a szekér, melyen menekülnő volt. Istennek oltalmába ajánlva, béna nevelőapjának gondozására bízva a lelkészi lakást, szeptember 15-én este 3/4 7 órakor hagyta el a községet a lelkész, lelkében a jövő miatt való aggodalommal, szinte kialvó reménységgel.

Másnap, szeptember 16-án a csendőrség és a huszárság elvonult Székelyudvarhely irányában, hogy csatlakozzék a máshonnan is visszavonuló katonasághoz. A község teljesen védtelenül állt, a honn maradt lakosság remegve várta a történeendőket. Szeptember 17-én, vasárnap végre megjelent az első oláh lovas járőr. A falut átkutatva Homoródalmásra robogtak vissza, ahonnan jöttek. Másnap, 18-án újra egy őrjárat átkutatta a községet, harmadnap, 19-én szálláscsinálók jöttek, és 20-án Almásról Topliceanu nevű ezredes vezetése alatt átjött a 356. számú kalarás [lovas] ezred s nagyobb számú gyalogság és tüzérség. A gyalogság és tüzérség tovább vonult a mi csapataink után, a lovasság a községben maradt. Topliceanu ezredes és szárnysegédje, Rareş főhadnagy, s az oláh tábori pap a lelkészi lakásba költöztek be, az énekvezér lakását szintén tiszték számára foglalták le. Ezenkívül nagyobb számú lovasságot szállásoltak mindkét helyre. A községnek minden istállója megtelt lóval, katonával. A lelkészi lakásban az oláh tiszteteket [a] lelkésznek olá hul precízen beszélő nevelőapja fogadta. A bukaresti származású Topliceanu a plojesti 6. számú kalarásezred ezredese (colonel) biztosította őt, hogy semminek bántódása nem lesz, és sajnálatát fejezte ki, hogy a lelkész eltávozott, mert ha maradt, sem lett volna bántódása. Ugyanakkor parancsot adott ki, hogy a községben senkit bántani nem szabad, erőszakkal senkitől semmi el nem vehető, megszabta mindennek az árát, s kihirdette. A főbb élelmi cikkek árát a következőképpen szabta meg: 1 drb liba 3 lej, réce 2 lej, tyúk 1 lej 50 bani, csirke 80 bani,

1 kg hús 2 lej, 1 kg szalonna vagy zsír 2 lej, 1 kg vaj 2 lej, 1 kg túró 2 lej, 1 drb tojás 10 bani, 1 liter tej 30 bani, 1 kg kukoricaliszt 30 bani. Egy koronát 1 lej, 1 fillért 1 bani értékben számítottak. A községi bírót, ki nem menekült volt el, meghagyta az állásában, s oláh nyelvű kinevezési okmánnyal látta el, melléje új kisbíró, esküdteket nevezett ki, katonai rendőrséget állított fel, hol panaszát mindenki leadhatta, és sérelmére orvoslást kereshetett. Főbb rendelkezései a következők voltak: senkinek engedély nélkül a községből kimenni nem volt szabad, még dolgozni a mezőre sem. Engedélyt azonban senki sem kért, inkább ki sem mozdult a házból. Kaput, ajtót sem éjjel, sem nappal bezárni nem szabadott. Az utcákat a lakosság köteles volt minden reggel tisztára seperni. Az iskolát, templomot azonban nem tartották nagy tiszteletben. Előbbiből a padokat, asztalokat, felszerelést kihányták, és lovakat kötöttek be, a nagy szakállú oláh táborig pap pedig mikor a templomot felnyitatta, gúnyosan mondta oláhnak: Hát templom ez? Hol vannak a szentképek, kereszt, oltár? Közönséges ház ez, nem templom! A községben rend, a katonák között fegyelem uralkodott, míg Topliceanu ezredes katonái voltak itt. Szigorúságára jellemző, hogy minden reggel megkérdezte a lelkész nevelő apját, hogy valamelyik katona nem bántotta-e, nem csinált-e bajt, kárt. Mikor pedig egy katona erőszakot követett el egy asszonyon, előbbit levetkőztette, és nyilvánosan megkorbácsoltatta. A lelkészi lakásba tábori telefont vezettek be, s a konyhás és a kisebb utcai szobában távbeszélő készüléket szereltek fel. Dandárparancsnoksági székhellyé tették meg a községet, [a] parancsnok állítólag Topliceanu ezredes volt. Szeptember 22-én az oláhok örvendezve beszéltek, hogy Székelyudvarhelyt is már elfoglalták, s dicsekedve mondták, hogy a Tiszáig meg sem fognak állani. Kapukra, házak oldalára, kerítésekre mindenütt felpingálták a hangzatos jelszót, amellyel ellenünk jöttek: Trăiască România Mare! [Éljen Nagy-Románia!], s a közkatonák egészen mámorosan beszéltek arról a Romániáról, melynek nyugati határa a Tisza, déli a Duna, keleti a Fekete-tenger s a Prut leszen. Nem igaz némely napilapnak az az állítása, hogy Romániában a köznép nem akarta a háborút. Akik nem csupán foglyokkal és leigázott, meghódított néphez tartozó emberekkel beszéltek, azoknak más véleményük van. Romániában a legkisebb

gyermeknek lelke is meg volt mételyezve a Nagy-Románia ábrándjával s az ellenünk vezetendő háború eszméjével.

Megkezdődött a rablás és a rablott cikkekkel való kereskedés. Székelyudvarhelyről társzekerekkel, automobillal hordták a rablott ruhát, szeszes italt. Minden katona részeg volt, s szekérszámra árulták a cipőt, ruhát Székelyudvarhely kifosztása után. Egy pár cipőt 4-5 koronáért adtak, könnyűszerrel jutottak hozzá, nem nagy érték volt előtök. Szeptember 25-én az oláhoknak gyászos napjuk volt. Délelőtt egyik legjobbnak mondott tisztjük, a Calarás [Călărași] városából való Todor nevű főhadnagy holttestét hozták, állítólag Miklósfalváról. Az egyszerű deszkakoporsóba helyezett holttestet bevitték a templomba, és az úrasztalára helyezték. A község lakosságának megparancsolták, hogy koszorúkat, virágot vigyenek a koporsóra, és a délután tartandó temetésre mindenki elmenjen. Itt volt mindenki, aki csak mehetett: jórészt asszonyok, gyermekek. Az oláh pap görögkeleti szertartás szerint a halottat beszentelte, elparentálta. A templom piacán, az úrasztala körül komor arccal álltak az oláh tisztek, s fel-felhangzott az asszonyok zokogása. Nem az elesettet siratták, önmagukért és a távol levő, szenvedő, harcoló kedveseikért, a temploméért hullattak keserű könnyeket, melyben érthetetlen nyelven idegen pap beszélt. Arra gondoltak, vajon fog-e még valaki a templomban magyarul prédikálni, magyarul imádkozni, s nem teljesedik-e be az oláhok szava, hogy majd kapnak az elmenekült pap, tanító helyett oláh papot, tanítót, kik megtanítják oláhhul a gyerekeket. A holttestet a templomtól keletre a »Kerítés«-ben temették el. Este még hoztak egy halottat, Neagu Ilie nevűt, azt is a templomba vitték, honnan másnap, szeptember 26-án minden nagyobb szertartás nélkül temették el a másik halott mellé. Az első halottnak még friss fejéből folyt a vér, mikor az úrasztalára tették, s a koporsóból is kiszivárgott vér beszennyezte az úrasztalát a rajta levő két terítővel együtt, sőt a padlóra is lecsepegett, és sötét foltot hagyott ott, szomorú, gyászos jelét amaz időnek. Úrasztala és a két terítő a beszennyezés következtében a használatból kivétel.

Következő napon, szeptember 27-én az oláhok elhagyták a községet, s egy részük Székelyudvarhely felé, a gyalogosok pedig Zsákod, Dálya irányában vonultak el. Szeptember 28–29–30. napjain csend volt a faluban. A lakosság örvendezett, hogy megszabadult

a kellemetlen vendégektől, kik nagy előszeretettel viseltettek a liba, réce, tyúk, csirke, malacpecsenye iránt, s literszámra itták a friss tejet, melyet azonban csak megsózva fogyasztottak. Pénzt csak ritka esetben adtak valamiért, ajándékba adták mindazokat a dolgokat, mert lopni nem volt szabad nappal, csak éjjel, mikor senki sem látta. Távozáskor magukkal vittek sok értékes dolgot, főképpen ruházati cikkeket, fehérneműt, pokrócot... emlékül.

Az oláhok távozását követő napokon a lakosság, mely azt hitte, hogy véglegesen eltávoztak az oláh csapatok, sietve látott a mezőn dologához, melyben nagyon hátramaradt amiatt, hogy az oláhok itt-léte alatt nem volt szabad kimenni a mezőre. Október elsejére, mely vasárnap volt, reménykedő szívvel ébredtek fel, s noha borús, esős volt az idő, a lelkeken a reménység sugárzása derengett. Hamar beborult ott is. Október 1-jén estére szeles, esős idő támadt. Koromsötét volt. Egyszerre patkók csattogása, zaj, lárma, szitkozódás verte fel a falu csendjét. Az emberek a házakban elsápadtak, a rémület újra végigfutott a lelkeken, a reménység pislogó lángja kialudt a szívekben. Egy gondolat remegtetett meg mindenkit: Itt vannak ismét az oláhok! Ezeknek nem voltak szálláscsinálóiuk. Maguk csináltak szállást maguknak. Éktelenül verdesték hosszú lándzsájukkal a kapukat, és hol idejében nem siettek nekik kaput nyitni, egyszerűen betörték. Vasárnap este volt, ilyenkor a székely legények guzsalyasba szoktak menni kedveseikhez. Amelyik leánynak legény vendége van, annál guzsalyas van. A nagy sapkás oláh lovasokat is guzsalyasoknak nevezte el a nyomorúságban is felcsillanó néphumor, guzsalyhoz hasonló hosszú lándzsájukról, de mikor az asszonyok, lányok elemlegetik őket: Isten őrizzen olyan guzsalyasoktól! Véget nem érő menetben a lovasok délről, Recsenyéd felől jöttek. Szintén kalarások voltak, a craiovai 7. ezred és a pitești-i 8. ezred egy része. Parancsnokuk Miteșan ezredes Craiovából. Mindannyian kis-oláhországiak, az oláhországiak között a legdurvább, a legkötekedőbb, legműveletlenebb fajta: oltean. Amint egyik-másik elárulta, Nagyszeben vidékéről jöttek, hol állításuk szerint csapatainkat megverték, s mint ott szükségteleneket küldötték más frontrészre. Magaviseletük azonban mást árult el. Semmi nem tetszett nekik. Pusztítottak, raboltak mindent. Ha valaki a tisztékhez panaszra ment, vállat vonva felelték: háború van! S azzal elfordultak, és ha a feleletre nem távozott

a panaszos, hamar megmutatták tetteleg is az utat neki. A fegyelem laza volt közöttük. Észre lehetett venni bizonyos csüggedésfélét arcukon, egy olyan vonást, mi azoknak képén szokott megjelenni, kiket a szerencse bizonyos ideig tenyerén hordoz, de aztán hirtelen ellenük fordul a sors, keresztülhúzza minden reménykedő számításukat, a szerencse hűtlen lesz. Megkezdődött a lakossággal való kegyetlenkedés. Öreg embereket megverték, ha valaki megfogta a holmit, amit el akart rabolni az oláh, vagy szóval tiltakozott, fegyverét fordította ellene, s lelövésssel, leszúrással fenyegette meg a jogos tulajdonát védelmező férfit, nőt. Egy hétig voltak a községben, s felettek minden megehetőt, amihez hozzájutottak. Szabad bejárásuk volt mindenüvé, mert ajtót, kaput bezárni nem volt szabad, a kerítések is ledöntötték, ahol újtjokban volt, hogy semmi se akadályozza a községben való járás-kelest. Szénát, zabot nem kíméltek, lovaik alól és elől soha sem fogyott el az. Többet elgazlottak, mint amennyit lovaikkal meg tudtak etetni. A községben levő férfiakat, lovakat, ökröket folyamatosan fuvaroztatták. Hol Székelyudvarhely felé, hol Vargyasra, hol Almásra kellett fuvarozniuk, sőt Fogaras vidékére, a Sövényiségre is rendeltek ki szekereket. Ezeknek oláh lakosságú községeken is kellett áthajtani, s eközben keserűséggel látták, hogy az oláhok mindenütt ünneplőben vannak, s valósággal vigadoznak, hogy vége a magyar világnak. Azt hitték a helyi lakosok is. Az oláhok is ezt a hitet igyekeztek beléjük gyökereztetni. Nemcsak boszszantásul, de meggyőződésből is azt beszélték az oláhok, hogy soha a magyaré Erdély nem lesz, s kik elmenekültek, azok vagyona az oláhoké leszen. Talán ez az oka, hogy a helyi lakosság az elmenekültek őrizet nélkül maradt lakásaiból mindenütt igyekezett elhordani mindent, vagyis fosztogatott, nehogy az oláh kincstárá legyen az értékes és értéktelen ingóság. Kishitűek, gyávák mindig voltak, lelki szegények mindig lesznek.

Október 8-ig tartott a Mitescu ezredes parancsnoksága alatt álló oltványok garázdálkodása, e napon reggel összegyűltek, elvonultak. Ismét megtisztult a levegő, de este ismét más csapatok jöttek, a 8. kalarásezred részei, s tüzérség, gyalogság vegyesen. Újra megtelt a község oláh katonával, s az istállók lovakkal. A teheneket, marhákat kieresztették az udvarra, helyettük lovaikat kötötték be a kalarások, kik között [sokan] a sarkantyút bocskoron viselték, mert nem volt

csizmájuk, vagy kímélték [azt]. Bocskoros lovasság... gyönyörű armádia! A lelkészi lakásban az eltávozott Mitescu helyét Arion, [a] 8. kalarás ezredbeli ezredes foglalta el, az újonnan érkezett csapatok parancsnoka. Az új »vendégek« arcán, magaviseletén még jobban észre lehetett venni a csüggedtséget. Egyik-másik katona nagy titokban el is árulta, hogy alaposan megverték őket Korondnál, ahonnan jöttek. Rebesgették azt is, hogy vissza kell vonulniuk teljesen. Csodálkoztak, hogy honnan van a magyarnak és németnek annyi katonája, hogy olyan hatalmas erőt tud kiállítani most is, hiszen nekik azt mondták a tisztek, hogy a két évnél régebb tartó háború annyira kigyengített minket, hogy nekik nem harcolni kell Erdély elfoglalásáért, hanem csak végigsétálni a Tiszáig. E hírek hamar végigszivárogtak a falun. Kezdett a reménység visszatérni a szívekbe. Bármennyire is kegyetlenkedtek az oláh katonák, nem hitték, hogy Oláhország lesz Erdélyből.

Pár nap múlva az ágyúdörgés közlőről kezdett hallatszani: a repülők sűrűn vonultak át a község fölött. Hogy a mi repülőink voltak, onnan tudták az emberek, hogy a katonák hevesen lövöldöztek rájuk. Aztán, elébb délről, Pálos irányából, aztán nyugatról, a galambfalvi rét felől hangzott fel erős, tartós ágyúdörgés. Az oláhok között látható izgalom uralkodott. Sűrűn vonultak ki a községből kisebb-nagyobb lovascsapatok, melyek rendszeren megfogyva jöttek vissza: több ló, mint lovas. A község határában dél felől a Recsenyéd felé elterülő réten, szántóföldeken, a Székelyudvarhely felé vezető országút környékén szaporán kezdték ásni a lövészárkokat. A lakosságnak megtiltották az utcára menést nappal is. Gyalogos csapatok, tüzérek, lovasok, trének vonultak át a községen, hol egy, hol más irányban. Látszott a zavar, a rendetlenség, fejetlenség, mi lassanként úrrá lett az oláh csapatok között is. A tisztek lázasan csomagoltak, s rakatták szekérre a rablott holmikat. Izgatottan, türelmetlen hangon osztogatták parancsaikat. Az előljárással újabb fuvarokat rendeltettek ki. Megrakták a szekereket is rablott holmival, búzával. Útnak indították őket Homoródalmás felé katonák felügyelete mellett, kik puskatussal bátorították a remegő hajtókat, kik között 70 éves öregember s 11 éves fiúgyermek is volt, s rúdnak is beillő husángokkal biztatták az ökröket, mikor Almás felé a hegyen igen megnehezült az iga. Egyházközségünk közül heten voltak a

szekerekkel elhajtottak között: Beke Péter, Csala Ferenc id., Dombi Mózes Mózesé, Gergely Mózes, Kádár István (D.), Kerekes István id., Kolesa János Jánosé. Közülük Dombi Mózes 11 éves és Kolesa János 14 éves gyermekeknek sikerült Lövéte és Szentkeresztbánya közt megszökni és visszajönni, id. Kerekes István kis unokáját, Kerekes Dénest, kit magával vitt volt, Szentegyházásfaluban egy embernek gondozására bízta, s az visszahozta a gyermeket, de a többi öt férfiről e napig semmi hír. Csak annyi bizonyos, hogy Csíkszereda felé hurcolták, valószínűleg Moldovába, de hogy élnek-e, meghaltak-e, mi történt velök, senki sem tudja.

Az elhurcolás október 14-én történt, e napon elvonultak az oláhok is végképpen. Előző napon már lehetett észrevenni, hogy távozásra készülnek. Sőt volt oláh katona, aki elárulta azt is, hogy a magyar előcsapatok néhány kilométernyire vannak, s nekik gyorsan kell visszavonulni Csík felé, mert sok a magyar katona, s Brassó felé már nem is lehet menni, mert ott el van zárva az útjuk. A legnagyobb zűrzavar uralkodott ekkor az oláh csapatok között. Gyalogos-, lovas-, tüzércsapatok, trének rendetlen összevisszaságban mentek be hol egyik, hol másik utcán, amelyik éppen arra nem vezetett, hová ők akartak menni: Almás felé. Annyira meg voltak zavarodva, s elvesztették tájékozódó képességüket, hogy kétszer-háromszor is nekiindultak annak az egy, téves irányba vezető utcának, míg észrevették, hogy nem jó helyen járnak. Különösen a tüzérek voltak nagyon elbolondulva, s képzelhető az a bosszankodás, káromkodás, ordítás, mit véghez vittek, mikor egy-egy szűk zsákutcába hajtottak be az ágyúkkal, hol csak a legnagyobb nehézséggel tudtak megfordulni a tévedés észrevétele után. Végre több órai eszeveszett keringőzés után valahogy kitaláltak a községből, s elvonultak Homoródalmásra, honnan a Kis-Homoród völgyében folytatták útjukat Szentegyházásfalú irányában, amely egyetlen útja volt a menekülésnek, mert minden más irányból már nyomultak előre a mi csapataink.

A lakosság fellélegzett. Egyszerre mindenkit az az érzés lepett meg, hogy vége az oláh veszedelemnek. Délután (október 14.) megjelent a községben az első magyar huszárjárőr. Mikor a község Recsenyéd felőli végén jöttek a mi huszáraink, még mászkáltak a falu ellenkező részébe tyúkért, elrabolnivalóért a visszaszaladó oláh katonák, de a huszárok láttára eszeveszettül rohantak csapataik után

Almás irányába. Estefelé jött egy nagyobb csapat huszár. A lakosság öröme leírhatatlan volt: kicsinyek, nagyok, férfiak, nők, tömegesen tódultak az utcára. Beszélni alig tudtak, annyira erőt vett a sírás mindenkin. Boldog volt, aki hozzájutott valamelyik huszárhoz, s megszoríthatta kezét. Nem egy öregember, asszony megcsókolta a kemény, érdes huszárkezet, s vele a felszabadításnak a kezét. Egész este hordták az oláhok elől eldugott szalonnát, kenyeret, tyúkot, csirkét, tojást, veteményt, hogy legyen miből jó vacsorát készítsenek a szakácsok a magyar katonák számára. Örömmámorban úszott a község, hetek óta, augusztus vége óta első nap volt ez, mikor nyugodtan hajthatták álomra fejüket a lakosok. Ha valaki az október 15-re virradó éjszakán nem tudott aludni, biztosan a nagy öröm volt az, ami miatt elkerülte szemét az álom. A huszárok a piacon töltötték az éjszakát, reggel Almásra lovagoltak át. Október 15-én, vasárnap egész nap szakadatlanul vonultak át a községen a mi csapataink, gyalogság, tüzérség vegyesen. Délről jöttek, itt keletnek fordultak Csík vármegye felé az oláhok nyomában. A lakosság ezer jókívánása kísérte őket. Oly ragyogó, oly örömmel teljes vasárnapja talán soha sem volt, nem is lesz a falunak, mint az oláh uralom alól való megszabadulást követő vasárnap. Nemsokára a községbe visszatért a csendőrőrs, k[özségi] jegyző, kezdettek visszaszállingózni az elmenekültek is, a falu felvette rendes képét, mindenki munkája után látott, hogy a megkéselt szántást, vetést befejezhesse. Az isteni gondviselés is oly időjárást adott, hogy minden késedelem mellett is bé lehetett fejezni az őszi mezei munkát. A szomorú időknek csak keserű emléke maradt a lelkekben, s az az óhajtás, vajha az Isten több ily megpróbáltatást nem bocsátana mi reánk, községünkre, hazánkra.

Zoltán Sándor lelkész,

Gyórfy István egyh[ázi] jegyző, ifj. Szász István gondnok.”

Gerendás Lajos 2003-as tényközlését Csóti Csaba történelmi visszatekintése követte 2010-ben: betörés, menekülés, hazatérés (vasúton, szekéren, gyalogosan). Közel kétszázezerre becsülték a menekülők számát, a hazatérőkről készült kimutatás végösszege 148 321 volt. Az 1916-os menekülthullámhoz hasonló nagyságú népvándorlás nem ismétlődött meg az újabb román bevonuláskor – ekképp összegzett a szerző. „Az éppencsak helyreállított gazdaságukat féltő

emberek [...] nem fogtak rögtön vándorbotot. Az első román támadáskor elmenekült székelyföldiekben amúgy is élt egyfajta szégyenérzet amiatt, hogy annak idején elhagyták szülőföldjüket.”

4. Két recsenyédi honvéd az Árpád-vonalból

Akik egy „halálra ítélt zászlóalj”-ban harcoltak

„A második világháború magyar katonája duplán legyőzött katonává alázódott: amellett, hogy vesztes katonája volt a háborúnak, a háborús áldozatára való kegyeletes emlékezés természetes emberi jogát is elveszítette. Kegyelet helyett szégyen, tisztesség helyett gyalázat volt még az elhunyt katonák emléke is. A háborúban a keletről nyugatra hadakozó győztesek győzelme duplává glorifikálódott: amellett, hogy győztek, hadi útjuk nyomában mindenféle pompás győzelmi emlékművek emelkedtek, maguknak a legyőzötteknek a műveként, ahol évtizedeken át maguk a legyőzöttek ünnepelték dicsőítve, koszorúzva, hálás emlékezéssel a legyőzőiket, akik a felszabadítók erkölcsi magaslatán álltak, s ennél fogva a legyőzött katonára minden harci cselekménye büntettnek minősült, minek folytán a legyőzött súlyos erkölcsi jóvátételt is fizetett hosszú évtizedeken keresztül a legyőzőjének.” Szabó Gyula kegyeleti tisztességadását 1994-ben olvashattuk *A névtelen katona* című „historiai esszéjében”. Édesapja katonai naplójegyzetei alapján készült „háborús emlékműve” a székely határőrség kilenc hónapját idézi mementóként az utókor emlékezetébe. Hadtörténészek is hivatkoznak munkájára. Alighanem ezzel a kétszeresen elvesztett háború jelképévé emelkedő dokumentumközléssel kezdődött mifelénk az 1944 utáni tabutémák szociográfiai feltárása. Ugyancsak 1994-ben vehettük kézbe Ferenczes István *Székely apokalipszisé*t, aminek elevenbe vágó témáját, a Maniu-gárdisták vérengzéseinek hiteles feltárását Benkő Levente folytatta *Szárarajta* (1995) című kötetével; Sylvester Lajos *Úz-völgyi hegyomlása* (1996) a román átállást követő székely határvédelmi harcok „temetetlen hőseit” hozta vissza közösségi tudatunkba. Maguk a túlélők, illetve az áldozatok hozzátartozói is csak attól

kezdve ébredtek nyomasztó lélektani tehertételeik tudatára, miután Ferenczes, Benkő Levente és Sylvester „zaklató kérdéseivel” találkoztak.

A tényfeltárás és szociográfiaírás egyetemi előadójaként 2001 őszétől szemináriumi megbeszéléseket kezdeményeztem a tabutémák szerzőivel. Megkeresésemre Sylvester Lajos válaszolt elsőként, aki nemcsak a könyvét adta az újságíró szakos hallgatók kezébe, hanem a forgatókönyve alapján készült 65 perces dokumentumfilmet is bemutatta. Később tudtam meg, hogy a film rendezője és producere, a Dunatáj Alapítványt vezető Buglya Sándor egyik későbbi mesterképzős hallgatómat is bevonta a műhelymunka alkotási folyamataiba. A Székelyudvarhelyi Városi Könyvtárba került Szabó Károly – immár dokumentumfilmesként – 2011 nyarán egy Homoród menti filmmonográfiához keresett forgatási helyszínt. Nagy Adél recsenyédi lelkésznő Bomhér Dénes falumbeli honvédet ajánlotta figyelmébe, aki nemcsak hogy folyamatosan mesélte el egykori front- és fogságemlékeit, de helyzetről helyzetre érzékeltetni is tudta a vele együtt szenvedő bajtársak öntudatlan harctéri „tűróképességét”. „Olyan tisztán emlékszem, mintha a szemem látára történné” – mondja az egyik epizód felidézésekor Szabó Károly felvevőgépe előtt. Amire nemcsak közbeszédhez szokott „szószólói” gyakorlata a magyarázat: nem akarta sírba vinni a szovjetek betörésekor átélt gyimesi rettenetet. Leánya, a négy gyerekkel és hat unokával megáldott Péter Sándorné Bomhér Ilona mondta e sorok rögzítésekor, hogy édesapja 2011 nyarán már várta azt a marosvásárhelyi történészt, akinek a helyszínen megmutathatja a lövészárkok maradványait. Egy egész napot töltött Benkő Józseffel a régi ezeréves határnál, az Ugra- és a Boros-patakok völgyében. Onnan hívta fel telefonon a lányát: „Ilus, itt vagyok azon a helyen, ahonnan lőttem az ellenséget...!”

Élete alkonyán hasonló gondolatok foglalkoztatták másik falus társamat, Dáné Gábort is, aki 1995-ben három fiúunokája számára gépelte le katonai naplójegyzeteit, hogy utódai tudjanak arról „a rettenetes, hosszan tartó és szenvedésekkel telített második világháborúról” – amit szerencsére sikerült túlélnie.

Az 1921-ben született Dáné Gábor számára 1942. október 5-én érkezett meg a „várva várt behívó” – miként az 57 sűrűn gépelt oldalt

számláló *Katonai jegyzetek* bevezetőjében írja. Már az 1942. október 5-től 1945. október 10-ig vezetett feljegyzések első bekezdéséből megtudjuk, hogy a Székelyudvarhelyi Katonai Hadkiegészítő Parancsnokságon vele együtt jelentkezett Vass Miklós (Jánosfalva), Sándor Áron (Városfalva), Tóth Elek és Máthé Ferenc (Szentpéter), Dáné Sándor (Recsenyéd), Gódra Mózes (Szentmárton), Sándor Gyula (Lókod), Kelemen László (Gyepes), Gergely Albert (Abásfalva), Szabó Gyula (Keményfalva). Székelykeresztúrról Patakfalvi Dénes, Agyagfalváról Istók Péter, Magyarósról Istók Vilmos gyarapította a névsort. Veress Ferenc, Veress Vilmos, Istók Vilmos önkéntesek a Dél-Erdélybe szakadt Székelyderzsből szöktek át.

A Magyar Királyi Honvédségben évente általában a huszonegyedik életévüket betöltött férfiaknak kellett bevonulniuk katonai szolgálatra. A behívottakat nevezték levante-katonáknak, akik kiképzésük után általában valamelyik idősebb korosztályokból felállított határőrszázalaj kötelékébe kerültek. Dáné Gábornak Gyergyószentmiklóstra kellett bevonulnia, az ott állomásozó 9. határvadász híradószázadhoz. Innen november 15-én átköltöztek Csíkszeredába, a Mikó-várban kialakított laktanyába. Az itteni kiképzés után elküldték Kolozsvárra, hogy a Brassóba tervezett 10. hadtest parancsnoksága számára felkészüljön a 200-as telefonközpontok kezelésére. 1944. november 20-án azonban a 9. hadtestparancsnokság is felbomlott, és őt visszahelyezték a régi csíkszeredai alakulatához, amelyik akkor a Vas megyei Kenéz községben állomásozott. Három évi katonai szolgálat és hat hónapi fogság után ért vissza Recsenyédre. Bomhér Dénes tizennyolc éves korában, 1943 augusztusában került sor alá. Október 5-én már Szentkeresztbányán találta magát, ahol az Oklánd járásbeli levante-katonákat készítették fel honvédelemre. Két esztendő és hét hónap múltán, 1946. április 22-én érkezett haza, a recsenyédiek nagy ámulatára.

A román átállást követően a szovjet csapatok 1944. augusztus 26-án törtek be az Úz völgyébe. A védelmi rendszer első vonalában elhelyezett 11. székely határőrszázalaj 17-18 éves fiúkból álló elővédjei kapták az első csapást. Rettenetes volt a pusztítás. Ráadásul a köves, sziklás talajba nemigen lehetett tömegsírt ásni. Sokukat ott kaparták el – ásonyom mélységnyire –, ahol megtalálták holttestüket. Az úzvölgyi hegyomlással Sylvester Lajos elindította a még élő

honvédek emléklavináját. Az általa készített hangfelvételek, a hozzá eljuttatott írásos dokumentumok és levelek jó részét – amiket sem könyvében, sem filmjében nem tudott használni – elküldte Szabó József János hadtörténésznek, aki *Az Árpád-vonal* című könyvében történelmi összefüggésükbe helyezte a visszaemlékezéseket. „Az Árpád-vonalnak nincs még egy olyan völgyzára, amelyről annyi visszaemlékezés gyűlt volna össze, mint az úzvölgyi »Mátyás király« erődéről – összegezte benyomásait. – A sok visszaemlékezés sok helyen és sok tekintetben ellentmond egymásnak... [...] Igyekeztem tehát csak azokat az adatokat figyelembe venni, amelyek közlője az esemény időpontjában nagy valószínűséggel a helyszínen tartózkodott.”

Az úzvölgyi támadás másnapján az Ojtozi-szorosban jelentek meg a 2. Ukrán Front egységei, augusztus 28-án pedig a Gyimesi-szorosban is elérték az országhatárt. Itt a 32. székely határvadász-zászlóalj határportyázó-század örsei végezték a határvonal őrzését Sebő Ödön parancsnoksága alatt. A fiatal hadnagy 1998-as memoárkötetében, *A halálraitélt zászlóaljban* újraéli azt a három hetet, amíg sikerült feltartóztatniuk a túlerőt.

A Székely Határőrség történetének részletes feltárását a gyergyóremetei Nagy József 2018-as doktori értekezésének köszönhetjük. Tizenhárom évnyi kutatómunkája során a szerző több száz egykori honvédet keresett fel, hogy a korszak kollektív emlékezetét megörökíthesse. A Gyimesi-szorosnál az első támadásra csak szeptember 2-án került sor. A szoros védelmét a 32. határvadász-zászlóalj egy harccsoportja és a német 46. gyaloghadosztály 72. gránátos zászlóalja látta el. *Békeévek Mars árnyékában* című kötete 2021-ben jelent meg a Kriterion Könyvkiadó gondozásában. Ebből tudható, hogy a Székely Határőrség létszáma elérte a 25 000 főt. Húsz zászlóaljból állt, mindenikük egyenként 1100 főt számlált.

„Premilitar”- és leventekiképzésben

„Homoródszentpálon volt a nagy állami iskola – jegyezte fel Dáné Gábor. – Egy Borcoman Ioan nevezetű román tanár nyilvántartásba vette az ifjakat, és – felsőbb utasításra – hetente egyszer »premitar«-(katonai előkészítő) kiképzést tartott. Még csemeteültetni is

eljártunk az oklándi erdőbe, amit szívesen tettünk, mert nekünk ott négy hold erdőrészünk volt, és innen évente négy szekér tüzi-fát kaptunk... Az akkori főszolgabíró, Macedon Cionca hetente egyszer-kétszer gumikerekűjén végigkocsikázott a Nagy-Homoród mentén. Mellette mindig ott feszített a járási csendőrparancsnok is, akivel Szentmártonba hajtottak, és felkeresték az ottani Nyáguly, Ópra, Daradics, Gódra, Balága és más, hasonló nevű családokat. Arról próbálták meggyőzni őket, hogy elődeik voltaképpen elmagyarosított románok. Sok meggyőző munkával és sok fenyegetéssel ezeket mind »átállították« románnak, majd áttérítették az ortodox vallásra. És 1939-ben a község piacán felépítették az ortodox templomot.” [A történészek azóta kimutatták, hogy Cionca a községhez tartozó Homoródkeményfalván, Gyepesben és Abásfalván is románosított. Családi érintettség okán itt említem meg, hogy Bálint Albert gyepesi lelkész 1934. szeptember 30-án arról értesítette az Egyházi Képviselő Tanácsot: a főszolgabíró névelemzés alapján ötven családot nyilvánított románná. Köztük a Beke, a Cseke, a Demeter, a Gál, a László familiákat – szerk.]

A történelmi előzmények az 1717 és 1720 közötti pestisjárványig nyúlnak vissza. Pál-Antal Sándor akadémikus kimutatta, hogy a járvány a legsúlyosabban a Homoródok völgyét érintette. A telkek kétharmada válhatott lakatlanná. A szomszédos román vajdaságokból származó jobbágyokkal és zsellérekkel pótolták a kipusztult lakosságot. Az 1733-as felmérés szerint Homoródmáson ekkor 29 román család élt, Homoródszentpéteren 18, Karácsonyfalván 8. 1761-ben már tíz egyházközségük volt, három görögkatolikus és három görögkeleti templommal. Jobbágy többségű falvak közé tartozott a 18. század elején a két Homoród mentéről: Gyepes, Homoródszentmárton, Homoródújfalú, Kénos, Recsenyéd.

Az *irredentizmus mámore* című hátrahagyott írásában Szabó Gyula ekképp idézi fel a Trianon utáni fejleményeket: „A falu mint almási közösség a »román világ« előtt, a »rég Magyar időkben« a legteljesebb békességben élt, aminek egyik »fő tanúja« éppen a Kerekpást templomocskája volt, amit a még százfőnyi szegény rendű görögkatolikus a maga erejéből nem is tudott volna felépíteni, de a tehetősebb s lélekszámban is közel kétezer fős unitárius közösség valamikor a századfordulón összeadta az erejét, s megsegítette

a más vallású falustársakat, hogy templomuk legyen. [...] Almás ősi székely népének erős közösségére külön »csapást« jelentett a dicsőszentmártoni származású Tódorán papnak az a nyíltan hirdetett »keresztényi« küldetésterve, hogy – a román államhatalom, az egyházi főhatóság, a csendőrség, jegyzőség, járásbíróság, »regáti« román tantestület stb. teljes támogatásával Almás »elmagyarosított románságát« rövid idő leforgása alatt »visszatéríti«, amit ő a hivatalos nagyromán politika »ősrománság«-eszméje szerint olyan »jogalappal« forgatott maga előtt, hogy miután Erdély »eredetileg román ősiség« volt, amit a magyarok »ezer éven át bitortak«, most Nagy-Románia királyságában a székelység, s azon belül Homoródalmás – »Merești« – is »visszatérítendő« a román vallásra és nemzetiségre. E cél érdekében sietett »önkezüleg« lebontani a saját kistemplomukat a Kerekpást kanyarjában, ahol az almási unitárius türelem szellemében nyújtott önkéntes hozzájárulás imahajlékot emelt a görögkatolikus társaknak, s igen rohamos tempóban, iskolás gyermekeket is »téglaadogató láncba« rendelve, naponkénti kényszer-fuvaroztatásokkal, csendőrkarhatalmi »istentelenségekkel« stb. építette az új »román« templomot akkora méretűre, hogy Almás hajdani »visszatérített népe« elférjen benne. Még a templom állásával is »bontotta« a régit, olyan völgyhosszanti irányba fordítva a »keresztet«, amelyen délirányt az unitárius nagytemplom »követett«, amely Tódorán vérmes reménye szerint arra volt »ítélve«, hogy a térítés rohamos sikere folytán rövid időn belül kongjon az ürességtől...”

Dáné Gábor 19 éves volt, amikor a magyar csapatok Recsenyédre is bevonultak. Ráadásul egy század honvéd Szentpál, Karácsonyfalva és Oklánd térségében gyakorlatozott. Aminek nemcsak a fiatalok voltak szemlélői, hanem az idősebbek is. Akik meghagyták a pásztorokat: addig ne engedje haza a csordát, amíg a honvédek be nem fejezik a „gyönyörű mutatványokat”.

Decemberben beindult a leventeoktatás. „Homoródszentpál volt a leventecsapat központja – emlékezett vissza 1995. május 3-án Dáné Gábor. – Idejárt hetente Recsenyéd, Szentpál, Szentpéter, Városfalva és Jánosfalva ifjúsága. Dr. Gyarmathy Dezső földbirtokos zászlós úr volt a parancsnokunk, a leventeoktatást Imre László végezte. Csapatunk három szakaszból állt. Az egyiknek én, a másiknak Bartha

Miklós és a harmadiknak Török Dénes volt a parancsnoka. Mi ezeken a kiképzéseken olyan nevelést kaptunk, hogy vezetőink már előre jelezték: amire bevonulunk, teljesen kiképzett katonákká válnunk. Mindenikünknek járt a *Levente Újság*, amelyik időről időre bemutatta az ország leventecsapatait. Akárcsak barátainknak, nekem is az tetszett a legjobban, amikor a lap képeket közölt országos parancsnokunk, Vitéz Béldi Alajos altábornagy szemrevételezéseiről.”

A főparancsnok 1942 nyarán az erdélyi leventecsapatok teljesítményére volt kíváncsi. Az egyik szentpáli csapat is a kiválasztottak közé tartozott, amelyik aztán különleges kiképzésben részesült. A kitűzött időpontra minden leventének elkészült a székely ruhája. „Amikor megérkeztünk Kolozsvárra, székely ruhába öltöztünk, ugyanígy Gyarmathy Dezső zászlós úr is, és a parajdi levente-rezesbanda után mi nyitottuk meg a felvonulást. Összesen tízezer levente vonult fel a Mátyás-szobor körüli főtéren. A szemle és az azt követő háromórás műsor után a Törökvágásban megtekintettük a honvédség hadgyakorlatát. Miután befejeztük kolozsvári küldetésünket, háromhetes ifjúságvezetői kiképzésre vittek Szilágypanitra. Itt aztán valóban elsajátíthattuk mindazt, amire egy honvédnek szüksége lehet a katonai alakulatoknál. Így aztán valósággal várta az ember az időt, amikor megjön a behívó, hogy honvéddé válhasson.”

Honvédségi kiképző-táborokban

A leventék kor szerint elkülönülő csoportokban kaptak katonai előképzést; a 12–15 évesek elemi, a 15–18 évesek alap-, a 19–21 évesek szakalap-előképzésben részesültek.

„Magyarországról valami tisztések jöttek kiképezni minket, s azok olyan rusnyán bántak velünk – idézte fel Bomhér Dénes a dokumentumfilmes Szabó Károly felvevőgépe előtt a Szentkeresztbányán töltött időt. – Takarót nem adtak, villany sem volt, itthonról vittük a gyertyát, a lópokrócot. Este kilenckor takarodó, de előtte be kellett menni a hideg patakba mosakodni, lábat mosni. Az jó mesze volt. A barakk előtti ruhalécre kellett aggatni a holminkat: alul a köpeny, utána a blúz, a nadrág, a sapka. Jött a riadó, olyankor a tisztések szuronnal leverték a földre a ruhákat, fel kellett kelni, azt összeszedni, s amikor megint lefeküdtünk, hát megint riadó. Azt

is mondták olyankor, hogy »patát vizsgára«. A lábunkat ki kellett nyújtsuk, megfogták a nagylábujjunkat, s szuronnyal pizskálták, hogy mocskot kapnak-e. Ha ezen túlestünk, akkor kezdték azzal, hogy mondj mesét, s ha nem tudtál mesét mondani, akkor azt kellett mondd, hogy: »anyám, küldj mesét a buta fiadnak«. Így virradtunk meg valahogy. Reggel aztán megint ott kellett a jeges Homoródban mosakodni, a reggelit futva megenni, s egész nap kiképzés. A bányán alul volt a gyakorlótér, oda mentünk. Minden héten volt metetoszlop. Ami azt jelentette, hogy Szentkeresztbányától le kellett jöjjünk egészen Karácsonyfalváig. Amikor jöttünk vissza, a szakaszt beállították az útra, s hármat örökké kijelöltek oldalbiztosítéknak, hogy védjék a többit, és pont mi, recsenyédiek kellett hogy oldalt jöjjünk. Olyan is volt, hogy a lövétei temetőnél a kapun bementünk, mert kellett sietni, hogy az úton haladókat utolérjük, s hát a túloldalon alig tudtunk a kerten átmászni, jól megütöttük magunkat. Aztán így értünk le valahogy Karácsonyfalváig, ott megfordultunk, s mentünk vissza. Máskor pedig a Cekend-tető felé volt a metetosztag.

Ahogy eljött a tavasz, a 40–45 éves emberekből létrehozták a tizenötödik határzászlóalj, és minket beosztottak közéjük. [1944 nyarán a Keleti-Kárpátokban lázas erődítés folyt. Kubikusok, leventék, egyetemi munkaszolgálatosok, zsidó közmunka-szolgaszolgálatosok és fiatal székely határőrök ásták a tábort erődítések állásait a hegygerincen. A cél a Székelyföld körkörös erődítésének kiépítése volt. – szerk.]. Futóárkokat kellett ásni, s ággal kifonni rendszeren, úgy, ahogy a kertet szokták. De mielőtt Oklándról oda kerültünk, előtte el kellett menni Szentgyörgyre gyalog. Ott felöltöztettek más ruhába, s mikor minden munkálat lejárt, vissza kellett menni Szentgyörgyre megint, azt leadni, s a poggyászból a régi ruhát visszavenni.

Oklándon nem voltunk többet két-három napnál. Azt mondták, hogy irány ki a Gyimesekbe, a vonalba. Akkor már az öregek is ott voltak, együtt indultunk el reggeli után gyalog, s egyfolytában, éjjel-nappal menni kellett, amíg oda nem értünk.

Nekem szerencsém volt, mert mi egy géppuskás rajban kilencen voltunk, abban volt öt abásfalvi, három szentpéteri s én. Én voltam a géppuskakezelő, a puská 22 kg volt, s az állványa 18, az a szentpéterié volt, s a másik két fiatal a rakaszt, a lőszer tárolására és hordozására használt ládát kellett hogy vigye, mindenikben 250 töltény...

Volt két fogatosunk, a szekér telerakva lőszerrel, aztán így szépen megindultunk, s mikor megsetédtünk, s meg kellett állni, hát a társaság esett össze, ugye, álmosak is voltak, nem volt egy csepp pihenő. Nekem az volt a szerencsém, hogy a géppuskás kocsi után mentem, abba kapaszkodtam, így tudtam egy kicsit menet közben is aludni...”

„Miután kiválogattak, szakaszonként helyeztek el – jegyezte fel naplójában Dáné Gábor. – Az alaki kiképzések a laktanya udvarán és a kertben folytak, legtöbbit azon a magas hegyen, ahol most a megyei kórház van. Századunk parancsnoka Mattay százados úr volt, a vezetőkes szakaszé Markos zászlós, Budai András továbbszolgáló szakaszvezető, aki szintén Ürmösről szökött át. Az elméleti oktatás délután a nagy tanteremben zajlott. 1943. február 17-én a vezetőkes szakasz egyhetes menetgyakorlatra és síkiképzésre indult. [A hegyi szolgálatot teljesítő zászlóaljknál nélkülözhetetlen volt a síkiképzés – szerk.]. Kétnapi gyalogmenet után Vaslábnál letértünk az útról, és hol gyalog, hol síléccl elindultunk a Hargita észak-nyugati nyúlványai felé. Harmadnap megérkeztünk a csikmadarasi Zsigmond fűrésztelephez. Ott rábukkantunk egy nagyon jó sípályára, ahol nagyszerűen tudtunk gyakorlatokat végezni.

Este 11 órakor értünk fel a Bagolyvárhoz, amely a Hargita legmagasabb csúcsán fekszik. Itt harminchét fokos hidegben ütöttünk táborn, 1,75 méteres vastag hóban, úgyhogy a lovak, a lóvezetők és azok az emberek, akiknek nem voltak sílécei, nem is tudták megközelíteni a magaslatot.

A kolozsvári 9. hadtest valamennyi csapatteste számára Hargitafürdőn szervezték meg – 1942. január 12-től – a síoktató tanfolyamot. Állandóan tüzelve virrasztottuk át az éjszakát. De én nem virrasztottam, hanem Vass Miklóssal közösen a két sátorlapunkat összekapcsolva felépítettük a közös sátrunkat, azt hóval körülraktuk, és nyugodalmasan aludtunk. Reggel csak az volt a baj, hogy amikor onnan ki kellett bújjunk, mind a ketten nagyon meg voltunk izzadva, de a jó forró rumos fekete helyrehozott bennünket.

Másnap reggel korán elindultunk síléccl, összejártuk a Hargita nagy részét. Hatodik napon délben sílécre szálltunk, és két óra alatt leszaladtunk a Hargitáról Csikdánfalvára. Ott éjjeleztünk, és másnap reggel gyalog indultunk Csíkszeredába. Azt azonban mondanom

sem kell, hogy bármilyen nagy hidegben és nehéz körülmények között töltöttük el ezt a rettenetes hideg hetet – és ezalatt mindig a szabadban éjjeleztünk –, mégis szépen szárnyaló nótaszóval vonultunk be Csíkszeredába. Azt fújtuk, hogy *Szeredai leányok járnak az erdőben*.

Szintén gyalog indult az egész század 1943. április 7-én a gyimesi hegyekbe. Első szállásunk Csíkszépvíz volt, ezután másnap Gyimesfelsőlokon és Középlokon át Gyimesbükkbe értünk. A régi iskolában helyeztek el, a román határtól csupán 800 méterre. Második nap a rajparancsnokok megkapták az eligazítást, és nyolc óraker már elhangoztak a vezényszavak, hogy »Kezdd meg az építést!« Fél óra múlva az egyik raj ezen, a másik meg azon az éktelennek tűnő, csúnya bozótos hegyen viaskodott a vezetéképítéssel. Naponta 6-7 dob kábelt kellett kiépíteni, ami hat-hét kilométer hosszúságot tesz ki. Ez így ment egy hétig, kettőig.

A harmadik hét elején parancsot kaptunk – Rainberger karpaszományos őrvezető, Vass Miklós és én –, hogy ellenőrizzük a Gyimesfelsőlók és Madéfalva közötti vasútvonal mentén húzódó állandó- és távíróvezetékeket. Kétnapi gyors gyaloglás után megérkeztünk Madéfalvára. A feladatunk nem volt könnyű, mert az útirány a viadukton vezetett, és minékünk ezen gyalog kellett átmennünk. A híd hossza 250 m, magassága 70 m, a karzata egy m magas volt. Az őrbódé akkorának látszott fentről, mint egy gyufáskatulya, az emberek pedig mint a hangyák. Nem mertünk sehova nézni, csak a bakancsunk orrára, nehogy a vaslemezről le találjunk lépni. A hídnak mind a két felénél egy egész szakasz őrség állt, akik tetőtől talpig átkutattak bennünket, nehogy valami robbanószert tartsunk magunknál. Megbízatusunknak eleget téve Madéfalváról vonattal jöttünk vissza Gyimesbükkre.

Az ötödik hét elején, pünkösöd harmadnapján a Békás-szoros felé indult a század az Egyeskö nyugati oldalán. A Békás-szoroson át kijutottunk a Gyilkos-tóhoz, és ott éjjeleztünk. Onnan bementünk Gyergyószentmiklósr a régi újonckiképző helyünkre, Gyergyószentmiklósról pedig elindultunk Gyergyóújfalu felé. Ditrónál le-tértünk a nagy útról, és nekiestünk az erdőnek. A Jávoroson át az Udvarhely megyei Varságba jutottunk. Aztán egynapi pihenő után elindultunk Fenyéd felé. Azonban nem tértünk be Fenyédre, hanem átmentünk Nagyláhfaluba. Itt megebédeltünk, és egyórai pihenő

után a Tolvajos-tetőn át értünk be Csíkszeredába. Ez volt augusztus 4-én; 12-én kéthetes dandárgyakorlatra gyalogolt az egész század. Maroshévízen állomást telepítettem a 9. határvadász dandárparancsnokság részére. A vezetékes rajparancsnokok összesen 40 darab teljesen új dobot építettek ki, összesen 40 km-t. A nyomvonal főleg a Maroshévíz–Bélbor–Borszék felé vezető utak mentén vezetett át. Itt voltam 13 napig. Augusztus 25-én éjfélkor riadót rendeltek el, és a legénység azonnal felpakolt egy Polski gépkocsira, és 26-án reggel 5 órakor már Csíkszeredában voltunk.”

Kilencen egy bunkerben

A Gyimesi-szorosban két helyen építettek ki völgyzárát: Gyimesfelsőlokon és előtte 6 km-rel Gyimesközéploknál. Azért telepítettek kettőt, mert a felsőloki a tulajdonképpeni Gyimesi-szoros bejáratát zárta le, a középloki a falu alatt a Tatrosba torkolló Hidegség völgyét. „Gyimesközéplokon ki kellett menjünk Borospatakába – emlékezett Bomhér Dénes –, ahol még ott voltak a zsidó munkaszolgálatosok. A hely kiépítve, a futóárkok kiásva s ággal kifonva. Szóval olyan bunkerek voltak ezek, mint a pince, s kívülről nem is látszott. Egyszer jöttek valami motorbiciklisek, azt mondták, németek, s azt a hírt hozták, hogy közelednek az oroszok, s körülnéznek, hogy hogy vannak elosztva a csapatok... Ráduly József bácsi, édesapám unokatestvére, a századparancsnok legénye volt, mondta is, hogy ebből baj lesz, de én akkor még nem féltem. Aztán jöttek az oroszok augusztus 28-án, de nem Csíkszereda felől, ahonnan vártuk őket, hanem a moldvai Dormánfalva irányából.

A géppuskával és mindennel kimentünk a tetőre. Minket előrébb állítottak, mint a gyalogságot, s haragudtunk is, hogy a 22 kg-os puskával elől kell lenni. Volt két foganytyúja a géppuskának, a hüvelykujjammal nyomtam rajta a gombot, s irányítottam, s hát a dombon, akik jöttek szembe, mind hullanak el. A társam, aki a rakaszt cserélte, mondja, hogy adjam oda neki is, de aztán nem adtam. Lövögtem, addig nem is volt baj, de egyszer elkezdtek onnan is lőni vissza. Besötétedett, a miénkek kezdtek elcsendesülni, aztán mondtam a társamnak, hogy a géppuskát fordítsuk keresztbe, s a fejünköt tegyük neki, hogy ha lőnek, ne találjanak el. Senki nem mozdult,

semmit nem lehetett hallani, s hát egyszer egy szentmártoni törzsőrmester keres. »Hol vagytok, te? Mindenféle visszavonult, nem vetétek észre? Utánatok jöttem, hogy gyertek ti is.« Meg is indultunk, egy kicsit vittük a géppuskát, de aztán elhagytuk. Egy nagy fenyőerdőn jöttünk befele, sok fa le volt vágva, s hát egyszer látjuk, hogy a völgyben van egy ház, és elkezdtünk tanakodni, hogy be kellene menjünk. Hallám, az oroszok jártak-e itt. Be is kopogtunk, otthon is voltak, s azt mondták, hogy itt még nem jártak, így aztán szépen be tudtunk jönni Középkokra. Ott tanakodtunk, hogy mit csináljunk. Ismerősökkel is találkoztunk: éjszaka ellentámadásba kell menni.

Mondtam is a társamnak: Laci, valahogy innen el kellene mi menjünk. Ő nem jött, én elindultam, s ahogy a kapun kimentem, hát jött egy dályai ismerős ember, Gergely Sándor bácsi, s kérdem, merre megy. Azt mondja, a vonatosztagot keresi, ahol a szekerek s a konyha is volt. Aztán elindultunk ketten a sok nép között. Egyszer hallunk valami ismerős hangot. Fekete Pál bácsi szakaszvezető volt Recsenyédről. Egy társasággal arra vigyáztak, nehogy valaki elszökjön, mert akkor éjjel nem lesz, aki támadásba menjen. Szerencsére valaki szólt nekik, hogy ne menjenek, mert alá van aknázva, s tényleg egy bányai, velem egykorú, ráment ott az aknára, s meg is halt. Aztán Pál bácsi tanácsára azt mondtuk, hogy se puskánk, se lőszerünk... Hát hajnal fele olyan harc van...! Ott volt a konyha, minden, hát azt mondják nekem és még két fiatalabbnak, hogy menjünk vissza, s nézzünk körül, hogy hogy lehetne a miénkeknek élelmet vinni. Mi el is mentünk, mert a parancs az volt, hogy menni kell. Igen, de az oroszok már annyira voltak, hogy az úton a tankból ki voltak könyökölve, s lövöldöztek mindenfelé. Mi megfutamodtunk visszafelé, igen, de a többiek már nem voltak a Görge-pataknál, ahol hagytuk őket. Lóvész-tetőnek hívják, tisztán emlékszem, mintha ma volna, mind oda menekültek ki, s mi is oda mentünk, mert tudtuk, hogy más irány nincs, ahová ellenni. Utol is értük őket, ott volt Ráduly József bácsi a recsenyédiakkal, s azt mondják, hogy estére megint támadás lesz. Dáné Lajos bácsi volt a konyhakocsis, két ló előtte, s egy nagy kétkerekű szekéren két üst. Egyikben főzték a levest, a másikban a másodikat. Jóban voltam mindegyikkel itthon is, hát mikor mondják, hogy vissza kell menni, azt mondja Lajos bácsi, hogy te bújj be ide a konyha alá, hogy

ne kapjanak meg. Én bebújtam, de egyszer jön József bácsi, hogy Dénest nem láttátok-e. Én csak hallgattam a konyha alatt. Lajos bácsi csak megkérdezte, hogy ejsze el akartok szökni. Mondták, hogy nem s nem, de László Gábor bácsi, aki tizedes volt, gyepesi, az szervezte, hogy szökjenek el, s azért jöttek, hogy nekem is szóljanak, s mi is menjünk. Aztán akkor én is kibújtam a kocsi alól... Mentünk elől József bácsival, s hát egyszer azt mondja valaki, hogy állj. A 32-esek már oda is ki voltak állítva, hogy ne tudjunk elmenni. Igen, de ha hátrább jöttünk volna, mi akkor hazajöttünk volna, de minket kettőnket elfogtak, odaállítottak elejükbe, hogy őket védjük, az oroszok lent voltak a völgyben. József bácsi azt mondja, hogy te maradj feljebb, én lemegyek, de tisztán emlékszem, hogy azt mondtam neki: nehogyz itt hagyjon. Hát nézem egyszer, hogy mindjárt kezd virradni, s József bácsi nem jön... Nem volt mit csináljak, megfutamodtam az oroszok felé, hogy a 32-esek ne vegyenek észre, s az oldalban kerüljek valahogy vissza a többiekhez. Aztán József bácsi is visszajött, de másnap kezdődött a harc, s tanakodtunk, hogy mit csináljunk... Akkor még ott volt a vonatosztag, minden, s szóltak, hogy oldalbiztosítéknak kell menni. Én jelentkeztem is, mert az azt jelentette, hogy előre kell menni, s ha valamit észreveszel, a többieknek szólni... Hát egyszer látjuk, hogy a kocsisok a völgyön kezdtek jönni lefele. Mi is beálltunk oda, a szekerekről még a löszert s ami olyan volt, taszították le, hogy jobban tudjanak jönni. Ajnádnál megálltunk, abban a faluban, amelyet az orosz hadsereg betörésekor 1944 szeptemberében felégettek, a település lakói Vas megyéig menekültek, majd hazatérve új életet kezdtek a romokon. Hát József bácsi is jön, és kérdi, hogy Dénest láttátok-e. Mondom, itt vagyok. Ott minket leengedtek Csicsóba, le is mentünk, de senki nem foglalkozott velünk, pedig onnan hazajöhettünk volna, de nem mertünk. Az almásiak sokan hazajöttek, s ezek a gyepesiek, László Gábor bácsiék is... Aztán mondták apáméknak, hogy ott láttak, és én is akartam jönni, de ott megrekedtünk. Ha nem elől jövünk, mi is haza tudtunk volna jutni.

Egyszer csak azt mondták, hogy irány Balánbánya felé. Egy hétig jól is telt nekünk. Igen, de mikor ott a harc lejárt, menekülni kellett Gyergyószentmiklós felé. Adtak egy szekeret, és engem is megbiztak, hogy legyek kocsis. Jöttünk vissza Szászrégen felé. Régenen

erről, Alsóbölkényen álltunk meg... A halottakat hozták be, ott volt a temető. A templom mellett örökké ásni kellett, nem is sírokat, hanem egy hosszú árkot. Oda tettük belé a halottakat, egy köpenyt a fejére, a pap elmondott egy imádságot, s úgy takarni kellett be. Rengeteg halott volt. A szomszédom mondta, hogy ő Maroshévíz fölött volt, s ott is sokan elesetek. Ahogy elértünk Szászrégenig, egy udvaron háltunk, s hát reggel találkozom Dáné Lászlóval, alulról a harmadik szomszédommal. Azt mondja, hogy ahol ő volt, gúnyát és élelmet adnak. Amíg haza nem lehet menni, maradjunk ott. Nekem a szekér megvolt, nem akartam maradni. Aztán László is kapott egy lovat, s így mentünk tovább egészen Cserépfaluig. Ott összekerültünk egy árkosival, Lőrincz Dénesnek hívták, s egy csíkszeredaival, Nagy Gyulával. Két nap múlva azt mondják, hogy indulás ki a front-ra. Mezőkövesdig jutottunk, s hát az oroszok ott vannak a tanyák között. Nekünk kiadták, hogy hajnalban ellentámadásba kell menni. Hát reggel aztán tényleg akkora csetepaté volt...! Mi az oroszokat el is szakasztottuk, de aztán úgy kezdtek lőni, hogy nem lehetett felállni. Egy csíki meg is sebesült, hasba kapott szilánkot, nem tudtunk egyebet csinálni, hanem négyen a földön kúszva a pokrócán húztuk vissza az elsősegélyhelyre.

November hatodikán megegyeztünk volt, hogy mi karácsonyra hazamegyünk, akár gyalog is. Gondoltuk, hogy az oroszok átmennek rajtunk, s akkor el tudunk jönni. De eleinte még maradtunk, nehogy fogságba vigyenek. Sok szalmakaszaly volt, s mi Gyulával bebújtunk az egyik alá. Pedig jól tudtuk, hogy amikor visszavonulás lesz, azokat mind felgyújtják, de mi mégis bebújtunk... Hát egyszer olyan harc van...! Örvendtünk, hogy itt vannak az oroszok, s akkor mi gyalog hazamegyünk karácsonyra. Félni féltünk, hogy ha a kaszalyt meg találják gyújtani, akkor mi lesz, de aztán elcsendesedett minden... Amikor kimásztunk, hát az istálló előtt minden ötven méterre örök vannak. Azt hittük, oroszok, de kiderült, hogy a miénkek. Amikor odamentünk, mondták, parancs van, hogy ne eresszenek el minket. Be a parancsnokságra, az egy pincében volt, ott eleget hazudoztunk, hogy így volt, úgy volt. Aztán egyszer azt mondják az egyiknek, hogy menjen ki, s hívjon négy embert. Kiadták a parancsot, hogy kettő ügyel reám, s kettő Gyulára. Az volt aztán egy éj...! A sötétben egy ceruzával írogattam, hogy ha hazamentek,

mondjátok meg, hogy hol haltam meg... Mert, ugye, ki volt adva parancsba, hogy reggel kihallgatás, és lőnek is fejbe. Reggel ki is vittek Mezőkövesden a pusztára, ott valami kórák voltak egymásnak állítva, s minden kettő oda kellett álljon egy mellé, ásson egy kicsi gödröt s megbújjon oda. Én láttam, hogy jön a zászlóalj, hát leültem egy kévére, tudtam, hogy lőnek fejbe. Kicsit ültük ott, s hát az egyik fogja a hasát. Vesszük elé a sebkötöző csomagot, mert ugye mindenkinek volt, hát arra fogja a bal kezét. Akkor lyuk volt a kézfejen, hogy átal lehetett látni. Én, hogy kötözni kéne, kötözni kéne, s indulok, de úgy elmelegedtem. Szilánkokat kaptam a lábamba. Mondom Gyulának, hogy gyere, te, mert megsebesültem. Azt mondta, hogy ő is meg, vállba kapott szilánkot. Aztán jött két csíki, a kezüket keresztben összefogták, én ráültem, a nyakukat megöleltem. Amikor nem lőttek, úgy vittek, s amikor lőttek, akkor a földön másztunk. A két csíki visszavitt az elsősegélyhelyre. Ott bekötöztek, injekciót adtak, s tettek szekérre. Aztán Mezőkövesden egy hordágyon áttettek egy kicsi mentőkocsiba, s vittek Nagykátára. Azon az este német doktorok operáltak, s másnap vittek Pestre. Tisztán emlékszem, hogy 505-ös hadikórház volt. Ott is csak egy hét-formát tartottak, mert Pestet is akkor már bombázták, s kellett menekülni. Akkor visszavittek Nagykátára, ott voltunk egész karácsony másodnapjáig.”

Bevagonírozás Németországba

Bomhér Dénest újév hajnalán Hirschbergben szedték ki a vagonból.

„Arra ébredtem, hogy névsort olvasnak. Egyszer mondják, hogy Vitéz Ferenc... Az szentmártoni volt. Kiáltom, hogy gyere erre, legalább földiekül legyünk egy helyt. Oda is jött, aztán egy szállodába kerültünk kétágyas szobába. Beszélgetünk az egészségügyiekkel, s hát keresztúriak, s a kolozsvári kórház volt oda menekítve. Aztán ott jó volt, mert az ételt úgy hozták fel tányéron, s abban jártak, hogy vajegy tányérral többet hozzanak, azt oda hozzánk tették le, s mikor az ételosztás lejárt, akkor együtt ettünk.

Amikor begyógyult a seb, azt mondták, ki a lágérbe, s melyik úgy van, vissza a vonalba. Elég rossz lágérbe vittek, hogy pontosan hol volt, arra nem emlékszem, de katonasággal tele volt alul,

s válogatták az embereket, végül nekünk a padláson fenn a cserép alatt jutott hely. Vékonyan, mint a disznók alatt, egy kicsi szalma volt, ott kellett hálni. Ott összekerültem egy alsórákosival, Antal Árpádnak hívták, suszterlegény volt. Neki megvolt a köpenye és a pokróca is. Reggel, amikor felkeltünk, ő vette a köpenyt, én a pokrócot terítettem a hátamra, s mentünk ki az erdőbe, szedtük a bükkmakkot, a medvék kedvelt eledelét, s ellegettük. Aztán mondták, hogy aki SS-es lesz, az visszakerül a vonalba, s vállalja, hogy tankokat robbant. Ez a Vitéz vállalkozott, s így elszakadtunk. Elég az, hogy a sok fázástól mellhártyagyulladás kaptam, aztán vittek egy másik kórházba (Giboldehausen alsó-szász városba), ott egriek voltak.”

Dáné Gábor alighogy kihallgatásra jelentkezett Kenézen, az egész zászlóaljat feleskették Szálasira. Fogarasi százados vette át a zászlóalj-parancsnokságot, aki bejelentette: a székely híradó-zászlóalj áttelepül Németországba. Bár az első eligazításon, Tübingiában kérte, hogy a keleti frontra osszák be, 1944. december 21-én Németországba irányították.

„1945. február 6-án délelőtt 11 órakor, éppen amikor tantermi foglalkozásomnak vége lett – jegyezte fel Hindenburgban –, megszólaltak a szirénák, és lementünk a légópincébe. Tíz perc múlva az angolok megkezdték a bombázásokat, és telitalálat érte a lakatnyánkat. Az egyik bomba az épület főbejáratát, a másik a kantinepületet szakította teljesen ketté. Egyórai bombázás után feljöttünk a légópincéből, és úgy, ahogy voltunk – gázmaszkkal, sisakkal –, nekifogtunk a romok eltakarításához. Két óráig egyfolytában dolgoztunk, és sikerült lejutnunk a romokból elborított kantinba és a konyhahelyiségbe, ahol a legnagyobb meglepetésünkre a kész déleled épen megmaradt a sok száz éhes és megijedt ember részére.

A bombázások megkezdése után egy pár perccel megszakadt a központi világítás és a vízszolgáltatás. A villanyt már az első estére megjavították, azonban a vízszolgáltatást csak egy hét eltelte után kaptuk vissza. Egyszer én is voltam egy hatvan főből álló csoporttal a vasúthoz javítási munkálatokra. Itt körülbelül a németekkel és a foglyokkal együtt kétezren lehettünk, úgyhogy az aránylag elég nagy bombázás maradványait két és fél nap alatt közös erővel

eltüntették. Ez a bombázás volt életem második idegfeszítő pillanata. Az első Kolozsváron volt 1944. június 2-án.

Február 5-én ismét csak délelőtt 10 órakor légiriadó lett, és újból jöttek az angolok. A század a rörstorpi nagy iskola óvóhelyére menekült. Egy félóra múlva megkezdődött a bombázás. Tőlünk 500 méterre hullottak le a szörnyű sorozatok, amelyek megreszkettették a pincében is a levegőt. Este kilenc órakor újból riadó lett, és tizenkét óráig állandóan zúgott a levegő a nagy légi csatától, amit a német vadászok vívtak az angol bombázókkal. Február 6-án a Rörstorpból menekülő rongyos, koszos, síró népek végeláthatatlan sorát néztem végig. Majdnem sírtam. Nem tudni, melyik percben ér el minket is ez a szomorú végzet, amelyik most a menekülő szegény német testvéreinket sújtotta.

Odalett minden reményünk, hogy ezt a háborút megnyerjük, és hogy majd hazamenjünk. Ráadásul elcsüggedésünket tetézte az, hogy rádióhallgatásaink közben a dolgok nem úgy kezdtek alakulni, mint ahogy azokat eleinte mi elgondoltuk. Ilyen érzések közepe kellett megérem 1945. április 1-jét, húsvét első napját. Azonkívül, hogy gyengén voltam élelmezve, betegeskedtem is az utóbbi napokban. Húsvét után már »különös« eseményekre is vártunk. A rádiót állandóan hallgattuk, és az egész zászlóalj a tisztekkel egyetemben nagyon ideges kezdett lenni. Mert Magyarország területéről már csak Zala megyének a fele volt meg, és azt sem tudtuk, hogy mi miért és kiért harcolunk. Félelmünket és elkeseredésünket az is tetézte, hogy azt beszéltek: harcba vetésünk előtt beöltöztetnek minket is német ruhába. A heti »nemzetvédelmi« órákon kértük a mi tisztjeinket: hassanak oda, hogy vessenek be minket a keleti fronton, mert mi itt az országunktól távol, idegen érdekeket harcolni egyáltalán nem fogunk.

Egymást érték a bombatámadások. Április 6-án már hallani lehetett a földi tüzéségnek a becsapódását. Ebből arra lehetett következtetni, hogy a front mindinkább közeledik. Az angol és az amerikai repülőök állandóan röpködtek a fejünk fölött. 14-én is kivonultunk, mint előző nap, akadályt építeni. Én egy 18 fős csoporttal Röschdolfnak a délkeleti kijáratánál dolgoztam egy fontosabb útelágazás eltorlaszolásával.

Itt tartott az akadályépítésünk április 19-ig. Ezen a napon az angol tüzezek belóttek bennünket. Addig is volt a közelünkben kisebb-nagyobb becsapódás, de akkor már csak tíz méterre esett le mellém egy gránát. Szerencsére egy lövészteknőben feküdtem, és jobbnak láttam eliszkolni. Betámolyogtam az iskola légópincéjébe. Annyira megijedtem és ki is fáradtam, hogy ahogy beértem, azonnal el is aludtam. Amikor felébredtem, akkor mutatták a legények, hogy a hátam tiszta fekete a füsttől és a koromtól. És ezalatt, amíg én aludtam, a civilek már kétszer is kitűzték a lakásokra a fehér zászlókat, de a német hadsereg eddig még mindig leszerelte azokat.

Április 20-án tíz emberrel kimentem a falu határába fadöntögetni, amelyeket a tankakadályok építésére használtunk fel. Ez a terület az angol állásoktól körülbelül 3 kilométerre volt. Szép napsütéses délelőtt lévén, az emberektől húsz méterre előremenve kifeküdtem a napra, és nyomban el is aludtam, mert éjszaka bizony nem nagyon lehetett aludni nyugodtan. Egy fél óra múlva egy nagy robbanásra ébredtem, az emberek kiáltottak, hogy őrmester úr, jöjjön, mert pont ide lóttek. Nekem már sok időm nem volt, csak azt tudtam kiáltani, hogy szaladjatok el, ekkor beugrottam egy kis árokba, és pár perc múlva tőlem tíz-húsz méteres körzetben vagy négy-öt lövedék csapódott le mellém.

Ma április 27-ét írunk, a napi munkálatok folynak rendszeren. A körletünk még mindig a Chemnitz mellett lévő Ebersdorf falunak az iskolájában lévő légópincéje. Már egy hete, hogy az itteni erős harc-téri tevékenység nagyon lecsendesedett. Nem tudni most pontosan ennek az okát, de alig van naponta egy-két tüzéségi becsapódás. Sokat beszélnek arról, hogy itt az új Európa. Sőt, a világ újjászervezéséről is. De ebből nekem eddig nagy örömöm nem származhatott, mert Magyarországról vajmi keveset beszélnek, Erdélyről még csak egy mukkot sem említettek. 1945. május 5-én írom e sorokat. Április 17. óta, amióta utoljára jegyeztem volt pár sort, sok minden történt a nagyvilágban. Azóta meghalt Hitler, és mi mégis Németországban vagyunk. Várjuk a helyzet jobbra fordulását. Május elsejének az előestéjén, ahelyett, hogy a lányoknak zöld ágat igyekeztünk volna tenni, hát mi lövészgödröket ástunk éjjel három óráig, az angol állásoktól 500 méterre. Elgondoltam, mekkora nagy különbség van az ottani zöld ágért menetel és az itteni lövészárókasás között. Egy

Jawa motorkerékpárral az utcán megjelent egy német főhadnagy, hátában egy fehér zászlóval. Elkiáltotta magát, hogy »Kamerad, hi-ate alles Deutschland recapituliertat«. Bajtársak, ma egész Németország recapitulált! És erre mindenki örömujjongásban tört ki, földhöz vágunk mindent örömiünkben, ami a kezünkben volt, és ezzel vége lett annak a hosszú és rettenetes háborúnak.”

Amerikai fogságban

Bomhér Dénes visszaemlékezése: „Április 5-én a gieboldehauseni kórházban fogtak el az amerikaiak. Átvizsgáltak, egyikük írta, amit mondtak, s hát másnap hozzák a kenyeret, s hoznak egy nagy sarkalat kalácsot is. Aztán annyi élelmet kezdtek hozni, hogy lassan nem is kellett a kenyér. Minden héten kettőnek adtak egy ötkilós csomagot. Adtak húskivonatot, eleinte azt gondoltuk, hogy cipőkrém, de aztán volt narancslekvár, baracklekvár, csokoládé, mazsola, s abban minden... 120 darab amerikai szivar is. Aztán én jól jártam, mert a társam nagy szivaras volt, így aztán a csomag az enyém, a szivar az övé lett. Jól éltem, de annyira gyenge voltam, hogy még a végéig se tudtam egyből elmenni. Azt mondhatom, ha az amerikaiak nem fognak el, én akkor nem jövök haza, mert mindennap hússal éltem, s az fordította meg a betegségemet. Aztán még elkerültem a kórházból egy lágerbe, de ott is amerikaiak voltak, s a csomagot ugyanúgy kaptam. Ott szabadon lehetett járni, adtak is egy olyan papírt, hogy 100 km-es körzetben lehet bolyongani, s nem kellett se vonatra, se buszra fizetni. Ott annyi dolgunk volt csak, hogy jelenteni kellett, amikor a fánk elfogyott. Akkor adtak egy kocsit, s elvittek az erdőre, a legszebb fát kivágtuk, s csak annyit kellett vigyünk, hogy nekünk elég legyen.”

Dáné Gábor naplójából: „1945. május 9.: Körülbelül hetven kilométeres éjjel-nappali gyalogút után, megfeszített erővel elértük az első amerikai csapatokat. Wagner zászlós úr szóba állt az amerikai tisztekkel, és ők azt mondták, hogy jönni fog egy nagy tehergépkocsi, és abba dobjuk fel a fegyvereinket. Hát nem volt senkinél fegyver, csak a pisztolyainkat dobtuk fel.

Owichau, 1945. május 12.: A szállásunk egy hatalmas lebombázott gépgyár. Kb. ötezren vagyunk benne, magyarok negyvenen, a

németektől elkülönítve. Eddig a bombázás ette meg az idegeinket, most, hogy ennek vége, jön az éhezés... Az amerikai katonák velünk szemben eléggé udvariasak, de ez nem tesz semmit, ha állandóan éhesek vagyunk... Az az egy jó, hogy májusban vagyunk, szép az idő, és csendes, nyugodt helyen vagyunk...

Owichau, 1945. május 14.: Most már csak az írás lett az egyedüli szórakozásom, amikor előveszem a szép kis vászontokból a már gyűrötté vált és sokat járt-kelt kis naplóm... Valahogy egy kicsit megnyugodva érzem magam, mintha egy kicsit odahaza is lennék...

Owichau, 1945. május 20.: A tegnap jött Magyarországról valaki, aki azt mondta, hogy megalakult az új kormány. Ekkor tudtuk meg azt is, hogy hazánk ismét csonkán maradt, nagyon csonkán. A kormány élére Dálnoki Miklós Béla, Serédi Jusztinián, Ravasz László, Echart Tibor és Károlyi Mihály került. Még jobban elkeseredtünk, amikor megtudtuk azt, hogy Erdély újra csak Romániához lett csatolva. Bárcsak indulhatnánk hazafelé, bármi is vár ránk odahaza, mégis csak jobb lenne otthon...

Glauchau, 1945. június 4.: Ma reggel 10 órakor váratlanul elhagytuk a owichau tábort, és gépkocsival elszállítottak tizenöt kilométerre Glauchauba, egy másik fogolytáborba. Ezelőtt egy órával érkezünk meg. Nagyon sokat gondolkozom azon, hogy mi lehet a helyzet odahaza. Mindjárt itt az aratás ideje, és vajon van-e, aki learassa a gabonát, ha egyáltalán az őszön és tavaszon vetni tudtak. Mert amikor én utoljára eljöttem hazulról, az apám is a fronton volt, és az anyám betegen az udvarhelyi kórházban feküdt, és a szegény érzékeny húgom mit is tudott odahaza egyedül csinálni. Nagyon sokat imádkozom, hogy a Jóisten segítse meg odahaza mindnyájukat, és nyugodjanak meg abban, hogy nemsokára haza fogok menni. Nem tudom, milyen is lehet most az új román megszállás alatt a helyzet. Hallottam, hogy az új miniszterelnök, Gróza Péter, talán azt ígérte, hogy az erdélyi magyarság részére biztosítja a jólétet. Adná a Jóisten, hogy igaz legyen.

Drezda, 1945. június 22.: Amikor fogságba kerültem, nem gondoltam, hogy 24. születésnapomat is idegenben fogom tölteni. Ma azonban jóforma hírt hallottunk, ami egy kicsit felvidített. Azt beszélük ugyanis, hogy két napon belül hazabocsátanak. A régi tapasztalatok alapján azonban nem lehet hinni ezeknek.

Berlin, 1945. szeptember 11.: Amikor Drezdából elindítottak, kiadtak három napi élelmet. Azt mondták, Berlinből azonnal indítanak haza. Amelyik vonatból kiszálltunk, abba ültek fel a Romániába menő foglyok, akik között volt a szentpéteri Máthé Ferenc is. Megüzentem a szüleimnek, hogy élek, és nemsokára haza fogok menni.

Trebbin, 1945. szeptember 22.: Két napon át voltunk Berlinben. Ekkor láttam, hogy ez a hatalmas város mennyire tönkre volt bombázva... A város ekkor már négy részre volt osztva: angol, amerikai, francia és orosz zónákra. És már távolról szembetűntek azok a nagy arcképek, amelyeket a zónák elválasztásánál a legmagasabb házak tetejére felfüggesztettek. Akkorák voltak a Sztálin-, Lenin- és Molotov-képek, hogy elképzelni sem tudtam, miként lehetett ekkora képeket megalkotni.

Temesvár, 1945. október 6.: Reggel négy órakor ébresztő volt: katonas- és fogolykorszakom utolsó ébresztője. Zuhogó esőben mentünk ki az állomásra. Reggel nyolc órakor indult a vonatunk Arad felé. Egy ismerős családnál töltöttük a vasárnapot, és részt vettünk az aradi vértanúk napján. Ezen a napon vágtam le zubbonyomról a rendfokozatot.”

Újból Recsenyédén

„1945. október 9-én kora hajnalban érkezett meg velünk a vonat Kacára – írja Dáné Gábor. – Itt leszálltunk Albert Lajossal, és gyors iramban jöttünk hazafelé a nagy sárban, hogy virradatig hazaérhesünk. Így fejeződött be nehéz küzdelmekkel, éhezésekkel, szenvedésekkel telítüzdelt hároméves kirándulásom, amelyekhez hasonlót nem kívánok senkinek, még az ellenségeimnek sem.”

„1946. április 22-én, húsvét másodnapján jöttem haza – fejeződik be Bomhér Dénes története –, akkor volt a húgomnak a lakodalma. S még mentünk locsolni. Mindenki meg volt lepődve, hogy addig nem tudtak semmit rólam, s hogy lehet, hogy mégis hazajöttem. 1949. február 19-én nősültem meg, addig legénykedtem, vizitáskodtam, jártam minden faluba.”

5. Anyám karján ülök, ki fél kezében a világot tartja

Édesapám hadifogsága idején (1944. szeptember 22. – 1948. augusztus 14.) édesanyám végzett minden férfimunkát, akárcsak a társukat hazaváró komaasszonyai: szántott, vetett, kaszált, aratott, csépelte, mikor minek volt a rendje.

Mint legyes időben az igába fogott barom, megrázkódik időnként a rét: miként a pók, úgy vonszolja áldozatát egy-egy kasza. Anyám karján ülök, ki fél kezével az ekét tartja.

És ahelyett, hogy hálás lennék neki, amiért nem tett le a barázda végére, a szántószekér árnyékába, ahol egyebet sem lehet tenni napestig, csak gügyögni a tovacikkanó tücsköknek, a mesélő pillangóknak meg a fecsegő madárfiaknak – ahelyett, hogy most szépen ülnék, mintha hangyabolyban lennék, mintha darazsak marnák a testem: eszeveszetten rugdalózom anyám ölében, és szaladnék is már egészen a patakig, pedig tudom, hogy nem vinne messzire a lábam, de azért szaladnék, szaladnék, hogy lerázzam magamról a hangyákat, és lesodorjam a darazsakat; vagy még inkább repülnék a repülni tanuló madárfiakkal olyan messzire, ahol az eső születik... De hiába minden veselkedésem: anyám nem tesz le, nem mer letenni, hisz még az állatot sem hagyják Isten számában, és ahogy bír, emel mind magasabbra...

Anyám karján ülök, ki fél kezében a világot tartja...

(1967)

Pár évig úgy látszott, hogy Kolozsváron kárpótolja szüleimet az a néhány év, amit „magyar világ”-nak emlegettek. Egy magyar borokat forgalmazó újdonsült anyaországi vendéglőtulajdonos fogadta fel őket. Édesapám csaposként, édesanyám szakácsnőként tette nélkülözhetetlenné magát az Erzsébet út elején nyílt Kecskeméti-féle vendéglőben. Igyekezetüknek és megbízhatóságuknak köszönhetően lakáshoz jutottak a Horthy (ma: Horea) út 116. szám alatt, szemközt a vasútállomással. Alighogy édesapám bekerült a Magyar Királyi Postához postakocsi-kísérőnek, határőrszolgálatra rendelték Homoróddarócra, majd kivezényelték a frontra. Kolozsváron édesanyám annak is utánajárhatott, hogy miért kerüli el a

gyermekáldás. A nagy hírű Kесе György nőgyógyász eredményes kezelésének köszönhetően épp azelőtt lett várandós velem, mielőtt édesapámat behívták volna frontszolgálatra. Hogy világra jövetelem előtt megúsztam haláloamat, azt közvetve egy recsenyédi honvédnek, Dáné Gábornak köszönhetem, aki 1944 nyarán „történetesen” a hadtestparancsnokságon teljesített tizedesi szolgálatot. A telefonvonalak éjszakai lehallgatásából megtudta, hogy napokon belül sor kerül Kolozsvár bombázására, és másnap már rohant is édesanyámhoz: az első vonattal induljon haza. (Gépírásos visszaemlékezéseiben ezt rögzítette a tizedes: „Június 2-án bekövetkezett az a hatalmas kolozsvári szőnyegbombázás, amelyik tönkretette Kolozsvár fontosabb gócpontjait. Nem kímélte sem a Hadtestparancsnokságot, sem a Marianum épületét. Én a bombázás alatt a Hadtestparancsnokság épületének a légo [légoltalmi] pincéjében voltam. Eléggé izgalmas perceket kellett átélnünk reggel 6 órától déli 13 óráig...”)

Hamarosan édesapámat is elindították – a hírhedtté vált tordai csata irányába. A csata 1944. szeptember 13-án kezdődött, és október 7-ig tartott. A Tordatúr melletti Mikes (Micești) faluban esett fogságba az Árpád-kori templom mellett. Bár a hadifogság korántsem jelentett „életbiztosítást” – tudtam meg Dáné Gábor hadi feljegyzéseiből –, mégis „életünkre való” (Kányádi Miklós) volt, hiszen nem vált hősi halottá. Miként a mi falunkból Béres Sándor, Béres Zsigmond, Ipó József, Orbán Mihály, Tóth János.

Fogságba esése előtt édesapám Nagyiklódról küldte (Nagykárolyban keltezett) utolsó levelét (1944. augusztus 24.) édesanyámnak:

„Szeretett kedves feleségem, mely nagy öröm érné az én szívemet, ha ez a pár sor egészségben találna, mert én meglehetősen vagyok a mai helyzethez képest, Istennek hála. Kedves feleségem, nagyon nyugtalan vagyok, mert levelemre nem kaptam választ, nem tudom, hogy mi van odahaza, és hogy vagytok. Anyáméktól sem kaptam levelet, pedig nagyon várom. Pontos címet nem is tudtam írni, mert ez idáig még mindig útban voltunk, nem voltunk megállapodva sehol. Most itt vagyunk egy pár nap Nagyiklódon. Még nem tudjuk, hogy mi vár ránk, és nem tudjuk, hogy hová-merre visznek bennünket. A hírek fele ránk nézve nagyon rossz, és hogy mi lesz, azt csak a jó Isten tudja. Ha valami beüt, valami idegen ellenség,

azt akkor megírom. Nem tudom, hogy mi lesz ennek a vége. Az Isten őrizzen, hogy ne jussatok veszedelembé odahaza. Egyéb engem nem bánt, csak a Jóisten megőrizzen odahaza egészségben és idegen veszedelemtől. Azért nem kell félni, mert jó az Isten, és nem hagy el.

Most egyebet nem írhatok, minden éjszaka hazaálmodok. Nem úgy vagyunk, mint Darócon [Recsenyédttől 12 km-re, ahol édesanyám többször meglátogathatta], a hazai dolgok elmaradtak. Nem tudom, hogy még jön-e elé vagy sem. Kedvesem, most, ha megkapod, akkor azonnal írd és sokat. Ezzel zárom leveletem, tisztellek és csókollak számtalanszor, kedves putyukád, Péter. Tisztelem apámékat, és egészséget kívánok számukra a Jóistentől, Péter.

Ui. Erre a címre írd, mert nekünk címünk nincs: Gál István állami úttör, Nagyiklód, Szolnok-Doboka megye.

Aztán majd az 1948-as zavaratáskor zörgetett be az ablakunkon. Egy kőműveskanál tartotta életben, meg egy tábori lap, amelyikből – másfél esztendővel a bevagonírozása után – megtudta, hogy fia született.

*Én nem tudom, milyen lehettem,
amikor kicsi voltam.
(Nincs fényképem,
csak a kamaszkorból.)
Mesélik:
télen a fonókat almával kínáltam,
és hempergő fény volt
a játszótársam nyáron.
Egy-egy árnyékba olykor ha letettek,
ott helyt sose ültem.
Törpe volt az árnyék
s bütykös, mint az ágak.
Fogóztam hát madárfüttybe,
mint más a kötőfékbe,
és lovagoltam, ki tudja, hová...
Apámmal tértem haza egy este.
Kivettem sarkából a Läger kapuját,
s az örök hiába lőttek rám...*

*Olyan szépen tudott beszélgetni velem,
hogy percek alatt naggyá növekedtem,
és úgy tetszett, ahogy elmerengve mondta:
ketten voltunk csak igazi katonák.*

(1967)

Annak idején a cenzúra a náci megsemmisítő táborokra gondolhatt, különben aligha engedélyezte volna a vers közlését. Számomra is csak fél évszázad múltán derült fény a szovjet lágerek világára, annak köszönhetően, hogy Dupka György kárpátaljai történész barátom a Pécsi Német Kör 2016-os kegyeleti és kutatóútja alkalmával csapatával eljutott az azerbajdzsáni Hanlari körzet 223. sz. GUPVI hadifogolytáborának egykori helyére.

„Zsbenov V. I. őrnagy parancsnoksága alatt a főtábor központja Kirovabad/Hanlar hegyvidéki városban volt – olvasom barátom kutatási beszámolójából –, amelyhez már 1947-ben 13 táborrészleg tartozott. Ismertebb telephelyei: Bernasen, Kascsu, Alabasli, Baján, Kirhli, Verup stb. 1944–1947 között 16 696 német, magyar, zsidó és más nemzetiségű rabot kényszerítettek vasútépítésre az elképesztően kopár, életveszélyes, sziklás terephelyen. 1947-ben 11 310 főre csökkent a számuk. Az elhunytakat a vasútvonal közelében kialakított temetőekben hantolták el. Ezek közül a 2. sz. hanlari sírkertben is jártunk, ahol 1323 sírhantot számoltam meg. Ugyanitt tíz tömegsír is van, névtelen magyar és német katonaáldozatok nyughelye. Kegyeletlenül emlékeztünk halottjainkra, sírjuk felett imádkoztunk, a központi kereszt tövében nemzeti színű szalaggal átkötött mezei virágcsokrot helyeztünk el. A helyi azeri lakosok elmagyarázták, hogy a magyar földről ide hurcolt, internált civilek és hadifoglyok a kopár hegyek, völgyek sziklás tájain vasútvonalat, hidat, állomást építettek, nehéz kőfejtő munkát végeztek. Sokuk a kemény fizikai munka, az éhezés, a végelgyengülés áldozata lett. A hivatalos adatok szerint a négy év alatt a rabok 32 km hosszúságú vasútvonallal gazdagították az ország vasúti hálózatát, amely sok rabáldozat életébe került.”

A szerencsés túlélők között volt édesapám is, aki társaival 1948. augusztus 14-én a 36. sz. FPPL repatriációs táborba került, ahol a csontig lesóványodott embereket hazatérésük előtt feljavították.

Az utóvédharcot folytató német katonák 1944-ben a Nagy-Homóród mentén is átvonultak: az otthoniak annyit láttak ebből, hogy a fejük felett az oklándi dombtetőről a bágyira ágyúztak. Azzal okozták a legnagyobb kárt, hogy nyomukban a daróci, a kacai, a kőhalmi szászok is felkerekedtek. A szovjetektől viszont félni lehetett. Főleg az asszonynépek rettegtek tőlük. Ugyancsak a világra jövetelem előtti történésekhez tartozik, amit anyai nagybátyám felesége, Juli ángyom két lánya s édesanyám megmentése érdekében kieszelt: emeletes házuk kamrájában bújtatta el őket, beadott nekik egy vödört, az ajtó elé húzta a tálast, majd feketébe öltözött, és bekormozta az arcát. Eszter néném még szoptatta unokatestvéremet, Ernőt, aki sírásával elárulhatta volna a rejtekhelyet. Erre nem került sor, megtette viszont helyette egy falubeli, Máthé Józsi bácsi. Amikor pedig „biztosra jöttek” a „davaj-gitár”-ral felszerelt orosz katonák, Juli ángyom épp az unokáját „hopocálta” az ölében. A nagy lármára Ernő ijedtében összefosta a nagyanyját, és ezzel megmentette édesanyámékat.

A történetekről akkoriban értesültem, amikor a recsenyédi iskola óralapján észrevettem a golyólyukat. Egy orosz katona próbálta elhallgattatni, de továbbra is mutatta az időt. Pontosabban: az „asszonyidőt”.

Ha a háború után a szovjet fogságból vártuk haza a férfiakat, a kollektivizálás kezdetén a Duna-csatornától. Éjszaka vitte el a fekete kocsit a szomszédunkból Bedó Feri bácsit is, és éjszaka is hozták haza, mintha mi sem történt volna. Mindjárt másnap bejött hozzánk, és mert olvasnivaló régóta nem járt a kezében, belelapozott a frissen érkezett *Unitárius Kalendáriumba*. „Láttad ezt te, komám?” – fordult édesapámhoz. Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkár fényképe alatt ezt olvashatták: „Ló-fasz a seg-ged-be.” Ez volt az én első „írásművem”. Repült is a kályhába nyomban, nehogy édesapámat vigyék el miattam.

6. Cseke Gyula nagybátyám üzenete Gyepesbe

A frontra irányított édesapám 1944. augusztus 24-i levelében megemlíti, hogy találkozott Gyulával. Akit mindig várt gyepesi nagybátyám. Én meg feljegyzéseit és magyar–orosz szótárát lapozhattam, mielőtt „oroszkztatásban” részesültem volna (IV. osztálytól érettségig). A gyepesi unitárius egyházközség anyakönyvében ez szerepel róla: „Meghalt a fronton, a Hősök tábláján a neve.”

Édesapám Darócon, Gyula bátyám Felsőrákoson volt határőr, tizedesi rangban. A kötet szerkesztésekor ezt a hírt találtam róla a budapesti *Magyarság* 1944. október 25-i számában: „Cseke Gyula szakaszvezető üzeni az Udvarhely megyei Gyepes községbe, szüleinek és testvéreinek, jól van, egészséges és sok levelet vár tőlük és az ismerősöktől is.” Az üzenet a lap *Üzen a front* című rovatában jelent meg, ami azt jelenti, hogy *nem fogoly*, hanem Felsőrákosról Nagykárolyba átvezényelt honvéd szakaszvezető volt. A hír pontosan azon a napon jelent meg, amikor Nagykároly elesett.

7. Életmentő krumplihéjak

Édesapámat három és fél éves koromban ismertem meg – akkor, amikor a szovjet hadifogságból hazakerült. Ma is emlékszem, mennyit veszekedett szegény édesanyámmal, amiért kidobta a tyúkoknak a krumplihéjat az udvarra. Ők a ganyéból is felszedték! A krumplihéj életeket mentett meg a fogságban. A csihányt is felemlegette: ahogy tavasszal kidugta a fejét, már tépték is. Bernáth László kollégám, akit az újságírás oktatása során ismertem meg, sosem beszélt arról, hogy tizenöt évesen náci haláltáborból szabadult meg. Egyik filmkritikájának személyes vonatkozásaiból következtettem erre. A doktoranduszaim számára szerkesztett folyóiratban írta: „A legtöbb lágerfilmből hiányzik a drasztikus, a mindent felülíró éhség ábrázolása – írta egyik filmkritikájában. – Ami nem azonos a böjtös napok esti éhségével, amit már mindenki türelmetlenül vár, hogy végre ehessen valamit. Pláne nem azonos a fogyókúrás hölgyek

kínzó éhezésével, hogy leadjanak magukról néhány felesleges kilót. Ez az éhség hetek, sőt hónapok alatt alakul ki, amikor a szervezet minden porcikája táplálékot kíván. Az agy – képletesen – összezsugorodik gombostűfejnyire, és minden más kiszorul belőle. Nincs múlt, nincsenek barátok, ismerősök, társak, nincs erkölcsi mérce. Semmi sincs. Csak a türelmetlen remegés és a felfokozott figyelem, hol lehet találni valami ehetőt. Személyes élményeimből idetartozik, hogy amikor sima főtt krumplit kaptunk ebéd-vacsorára, természetesen minden más nélkül, voltak olyan fogolytársaim, akik lehámozták a burgonya héját. Amikor megettem a két-három szemet, akkor az általam is meghámozott burgonya héját is megettem, és rájöttem, hogy ettől valahogy eltömődik a gyomrom, és egy ideig nem érzek éhségérzetet. Ezután felajánlottam a kockakenyerem kb. 5 centis adagjából egy morzsányit az egyik hámozós bajtársamnak, hogy ezért adja ide a héját. Az szívesen eleget tett a cserének, és én egy időre nem éreztem éhséget.”

Bernáth Laci lágerélménye azonos az édesapáméval. Az időpont is nagyjából egybeesett. Csak a láger különbözött. Leírása szerint 1945 tavaszán olyan gyenge volt már az élelmiszer-ellátás, hogy katonai felügyelet mellett kivitték őket a környékbeli tanyákhoz csalánt szedni, amiből aztán „valami levesfélélt” főztek számukra.

IV. NEVES NÉVTELENEK

1. Zoltán Sándor tiszteletes szentmártoni kopjafái

Anyai nagyanyám népes baromfiudvaráról sosem hiányzott a „kényes” majorságnak számító, gondos felügyeletet igénylő pulyka. Gyermekkorom egyik szórakozása volt Gyepesben, hogy bosszanthattam a pulykakakast: „Szebb a páva, mint a pulyka.” Megtörtént, hogy egyik esztendőben csak egy tojó árválkodott a kendermagosak, a csórényakúak meg gyöngytyúkok között. Egy szép napon nagyanyám felkapta, s mentünk vele Szentmártonba – egyenesen a Zoltán pap udvarába.

Ezt az emléket elevenítettem fel harmadik fiának, Zoltán Attilának, aki alighanem ennek az udvarnak az igézetében vált biológussá. Pesten iratkozott volt be az egyetemre, 1942-ben, de csak a háborús frontszolgálat után tudta folytatni tanulmányait – a Bolyai Tudományegyetemen. Amikor egy-egy istentisztelet után a kolozsvár-belvárosi unitárius templomból kijövet diskuráltunk, központi témánk természetesen az édesapja több mint fél százados szolgálata volt. Így első kézből ismerhettem meg egy nagy ívű életpályát, amelyik Homoródmásról indult, és 91 éves korban Budapesten fejeződött be. A felkészülés gazdag évtizedének állomásai: Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium, Kolozsvári Unitárius Főgimnázium, Unitárius Teológiai Akadémia. A teológiai tanulmányokkal párhuzamosan a Ferenc József Tudományegyetemen az ókori történelmet, az ókori nyelveket (görög, latin) és a filozófiai kurzusokat hallgatta. 1911 nyarán az Egyházi Kebli Tanács ösztöndíjával Németországba ment tanulmányai folytatására. A jénai, lipcsei és drezdai egyetemeken igyekezett elmélyülni a filozófiai, pedagógiai tanulmányokban, de a lélektan és az ókori történelmet sem hanyagolta el.

Nem véletlen, hogy 1912 nyarán Ferencz József püspök a budapesti Nagy Ignác utcai unitárius egyházközségbe nevezte ki segédlelkésznek, ami nagy megtiszteltetést jelentett számára. Közben

megüresedett a homoródszentmártoni lelkészi állás, és a szentmártoniak arra kérték a püspököt, hogy vonja vissza döntését, és hozzájuk nevezze ki lelkésznek.

Mint lelkész nemcsak a hitben, hanem a nép alkotókészségének megismerésében és annak fejlesztésében is igyekezett minden tőle telhetőt megtenni – részletezte a szentmártoni évtizedeket Zoltán Attila. – A szövetkezeti mozgalom szervezésének élére állva megszervezte a fogyasztási és hitelszövetkezeteket, amelyek vezetője volt az 1948-as felszámolásokig. Mindezek mellett állandó kapcsolatot tartott az egyházi, szépirodalmi és művészeti fórumokkal. Szorgalmas munkatársa volt az *Egyetemes Egyház* folyóiratainak, kiadványainak. Az Unitárius Irodalmi Társaság 1920-ban rendes tagjának választja, 1937-ben teológiai magántanári vizsgát tesz. Nyugalomba vonulása után átírta s lemásolta a több mint fél évszázados lelkészi tevékenysége alatt elmondott beszédeit, prédikációit, hogy az egyházközség könyvtárának hagyhassa a mindenkori szentmártoni lelkészek számára. Saját könyvtárának valláserkölcsi, vallástörténeti, filozófiai, lélektani s pedagógiai részével ugyanezt tette. Azóta már akadémiai kutatók is felkeresik szellemi hagyatékát. A templomkertben egy általa faragott, betonba öntött hármaskopjafa őrzi az emlékét.

Hetvenhat éves korában, 1964 szeptemberében vonult nyugdíjba, amikor is Gellérd Imrének adta át a szolgálatot.

Egy szentmártoni ihletésű regény (Gergely Emese: *Szent Márton köpenye*) idézi fel bennem azt a napot, amikor gyepesi nagyanyámmal átléptem Zoltán pap kapujának küszöbét:

„Épített, meszelt a papi lak kapuja, kiskapu, nagykapu, a kiskapu felett koszorúdíszben évszám, 1853. Magas, büszke épület a papi lak, mintha a várfalból odahordott kövek örökül adták volna a háznak az erőt, a biztonságot, a falu népének tiszteletét. A ház három ablaka közül az egyik nyitva, kifelé nyílik az ablak az utcára, szelőlöttenek, rég elballagott a csorda, nem száll már a por a tehenek lába alól. A ház a templom kapujára néz, a kapun túl a torony mint bástya emelkedik a várfal romjai fölé, alatta huzatos boltív vezet tovább. Néhány lépés után ott áll a templom épülete, körülötte a cinterem, katonás sorban állnak a sírok, a falon kívül is néhány. A torony fémdomborításán megcsillan a fény, egy pillanatra elva-

kítja a kapu előtt álldogálót. Elteszi a zsebkendőt, kihúzza magát, és lenyomja a kiskapu kilincset. A zajra ugatni kezd a kutya az udvar végében, az ajtóban fiatalember jelenik meg.

– Isten áldja, tiszteletes úr. Gál Jenő vagyok, szolgálatjára.

– Kerüljön beljebb, tanító úr! – jön le a fiatal pap a lépcsőn, és kezét nyújt. – Zoltán Sándor.

Kedvtelve nézik egymást, a fellobbanó rokonszenv könnyűvé teszi a szavukat, és egyszerre lépkednek fel a lépcsőfokokon.

– Édesapja mindig segítségemre van, ha kérdéseimre választ keresek – mutat a székre a fiatal pap. – Ő a falusi lelkész mintaképe számomra, aki az Úr szőlőjében végzett szolgálat mellett népes családjának támasza, oltalmazója. Nekem tanulni kell ezeket az értékeket, Budapest után Szentmártont, a szellem után a röögöt – néz az ablak felé.

– Szülőim terhein enyhítenem kell, és javadalmazáshoz jutnom, így hozzájárulhatok majd öcsém taníttatásához – mondja Jenő. – A háború mindent összekuszált, a családot, a világot. A gyermekek közt sok az árva, a gyámol nélküli. Bár az iskolákban második otthonra lelhetnének.

– Nehéz az iskolák és a tanítók sorsa manapság. Itt még megvan az egyház iskolája, de ki tudja, meddig? Az állam állandóan pályáztatja a román tanítókat, azok meg szívesen jönnek Erdélybe, Székelyföldre is, bár nyelvünket nem bírják. Épül a templomuk is. Csúf időknek nézünk előbe, barátom. Bekérték az anyakönyveket, milyen jó, hogy elrejtettük előlük tizenhatban – mosolyodik el keserűen a pap. – Nézik, kutatják, és azt állapították meg, hogy a Nágók, Gódrák, Szávulyok, Pintyók mind oláh származásúak, jobbágyként kerültek a faluba, a Bírókat és Ugronokat szolgálták hajdan, s elmagyarosodtak az idők folyamán. Most biztatják őket, hogy térjenek vissza őseik nyelvébe s hitébe. Jutalommal kecsegtetnek, s milyen a nép? Szegény, elesett. Oda húz, ahonnan hasznot remél. Isten bocsássa meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.”

Zoltán Sándor tiszteletes Budapesten halt meg 1979. június 24-én, életének 92. esztendejében, nem sokkal azután, hogy az Egyesült Államokból visszaérkezett. Betegsége miatt nem tudott eljutni Szentmártonba, Pesten élő Judit lánya, Judit vette gondozásba. Hamvai a Farkasréti temetőben pihennek.

Két unokájával, az építészmérnök Zoltán Sándor gyerekeivel a Reménység tavánál találkoztam. Amerikai missziós szolgálatot végző lelkésznőnk, Nagy Adél már ismerte az Ann Arborban (Michigan) élő Zsoltot és Rékát, ami megkönnyítette, hogy egymásra találjunk.

Tőlük tudom, hogy édesapjuk 1941-ben került Budapestre az építészmérnökre, de a háború miatt nem fejezhette be tanulmányait. Menekülniük kellett a fővárost ostromló szovjet csapatok elől. Ezért aztán Zsombor Jénában született, Réka pedig Münchenben. Amikor az édesanyjuk meghalt, Zsolt majdnem három-, Réka másfél éves volt. Három évig egy katolikus gyermekotthonban gondozták őket, 1951-ben érkeztek ki hajóval New Yorkba, majd onnan Detroitba. Édesapjuk két évig egy építkezésnél vállalt munkát, majd nyugdíjazásáig villany- és vízszerelőként dolgozott a General Motorsnál.

Magam Gálfalvi Györgytől hallottam először róla, amikor az Amerikai Magyar Baráti Közösség meghívására az Államokba készülődtem. Gyuri barátom 2001-ben tartott előadásokat a Reménység tavánál, és ezt követően pár napot ifj. Zoltán Sándoréknál töltött. Nemcsak a mély értelmű beszélgetések hagytak nyomot benne – emlékezett vissza ismerkedésükre –, hanem az is meghatotta, hogy saját kezűleg faragta lakása bútorzatát, és Homoród menti festett bútorok almási meg abásfalvi mintázataival díszítette azokat. Azt már Zoltán Attila kertészmérnök lányától, Borosné Zoltán Magdától tudtam meg a kötet szerkesztése során, hogy nagybátyja a Magyar Hagyományokat Ápoló Kör alapítója volt (Michigan Református Egyház, 1990); és még 2002 márciusában is ő szervezte meg a detroiti magyar egyházak és társadalmi egyesületek megbízásából a 2002-es márciusi ünnepi megemlékezéseket.

Édesapja halála után ifj. Zoltán Sándor átköltözött Szombathelyre – ahol a felesége, Piroska született –, és többször felkereste Kolozsváron élő öccsét. Utoljára 1999. október 29-én elevenítették fel közös gyermekkori emlékeiket. Jeszenszky Géza washingtoni magyar nagykövet 1999. augusztus 14-én meleg szavakkal köszönte meg amerikai tevékenységét.

Zsolt és Réka eleinte csak németül beszélt egymással. Meghallották ezt a zsidó gyerekek, és amikor iskolába mentek, jól megverték

őket. Azt hitték róluk, hogy németek. „Öreg amerikasok” közt tanultak meg magyarul, miután Detroitból átköltöztek Diarborba.

„Arra emlékszem – idézte fel emlékeit Réka –, hogy édesapa csekket küldött nagyapának. A levélbe mi is írtunk, hogy lássa: gondolunk rá. Édesanyámnak volt egy testvére Németországban, Tamás Miklós gyógyszerész. Miklós bácsi kijött Amerikába, hogy megkeressen minket. Akkor 16 éves voltam, egy könyvtárban dolgoztam, és egyetemre jártam. Mind az foglalkoztatott, hogy mennyire hiányoznak a rokonaim. Tudod, volt egy... lyuk a szívemben... Két évvel később férjhez mentem. Kikötöttem, hogy Erdélybe menjünk nászútra. Éjjel érkeztünk Kolozsvárra. Azt sem tudtuk, hogy hol találunk szállodát. Miklós bácsi telefonon útba igazított, és értesítette Ali bácsit is, Zoltán Aladárt, hogy jöjjön értünk. Másnap Marosvásárhelyen voltunk, harmadnap Homoródszentmártonban. Nagyapa egy nagyon kis lakásban élt a Templom utcában – a református parókiával átellenben – házvezetőjénél, Gergely Zsuzsánál. Mindössze egy ágy, egy szekrény és egy szék volt benne. Mind azt hajtogatta, hogy szeretne Amerikába jönni. A második világháború idején faragott három kopjafát. Nem tudta, hogy élnek-e a fiai, mindenikük eltűnt valamerre. Aztán visszataláltak. Megértük, hogy 1977-ben kijött. Nálam is lakott egy hétig. A nagyobbik lányom 16 éves volt akkor, Miklós 15, Enikő 12. Miután elváltam, őket is elvittem Erdélybe a rokonokhoz. Együtt jártunk a parajdi sóbányában, együtt mentünk a Szent Anna-tóhoz... Azt akartam, hogy a gyerekeim lássák: nincsenek egyedül a nagyvilágban.”

„Ali bácsival” 1971. május 28-án ismerkedtem meg Aranyosegerbegen, a Kolozs megyei kórustalálkozón. Nemcsak az akkoriban fellendülőben lévő kórusmozgalom hozott össze bennünket; az még inkább, hogy szomszéd falusiként az édesapja felől érdeklődtem. Felsőhajtva mondta: „Hát bizony többet érdemelne...” Részéről? Az unitárius egyház részéről? Utóbb azt gondolom, hogy mindkét vonatkozásban. Hiszen akkortájt a Román Zeneszerző Szövetség alelnökeként meg a marosvásárhelyi Állami Filharmónia igazgatójaként nagyon megsűrűsödtek a gondjai, ráadásul 1971-ben beindította és haláláig szervezte a Marosvásárhelyi Zenei Napok hangversenysorozatát is.

Benkő András zenetörténész, aki főiskolai tanulmányai során évfolyamtársa volt Zoltán Aladárnak, *A szülőföld dicsérete* címmel írt életéről és munkásságáról monográfiát. Ennek kiérlelését minden bizonnyal a Homoród menti Művelődési Hetek rendezvénysorozata is hozzájárult. Ezt maga is megerősíti *A Homoród füzes partján* című kötetben megjelent dolgozatában. Ebben olvasható:

„A Zoltán család zenei légköre, gyermek- és tanulóéveinek zenei benyomásai hol nyíltabban, hol búvópatakként kísérték végig. Zoltán Aladár édesapja [...] a hivatalos egyházi zenén túl a népzene világa felé is érdeklődéssel fordult. Kései éveiben egy népdalgyűjteményéről tudunk, amelyet a *Művelődés* szervezte pályázatra nyújtott be. Arról is maradt fenn adat, hogy több nyelvet beszélő és a teológiai szakirodalmat búvárló lelkipásztor meglett férfiként részt vett a Romániai Magyar Dalos Szövetség egyik karmesteri tanfolyamán, hogy mélyebben betekintést nyerhessen a zene világába, és gyakorlati tanácsokkal is előmozdíthassa községe szerény zenei életét 1929-ben. Zoltán Aladár édesanyja, Sándor Irma oklándi pappleány, aki tanítónői diploma megszerzésének keretében ismerkedett meg közelebbről a zenével. Otthon népdalokat, a kor szokásos-divatos Schubert-darabjait és operarészleteket énekelt. Családtagjairól később maga Zoltán Aladár jegyezte fel, hogy »harmoniumon és fuvolán játszó apa, vagy a könnyebb táncdarabokat zongorázó nővére, Zoltán Judit szerepét« sem becsülte le. [...] Zoltán Aladár vallotta, hogy a zene népszolgálat. Vállalta is a ráeső feladatokat alkotóművészként, szervezőként egyaránt. Szülőföldjéhez való élettelmes kapcsolatairól beszédesen vallanak a művészetében felvonuló tájak: Nádas mente (Kalotaszeg), Szamos mente (Válaszút), Nyárad, Küküllő, Maros mente, Bánság, Barcaság és Bihar ihlető forrásként felhasznált népdal- és táncanyaga. [...] Sárosi Bálint értékeléséből idézünk: »Ahhoz a második világháború utáni erdélyi magyar zenészgenerációhoz tartozott, amelyik indulásakor mindjárt a háború utáni általános újrakezdés feladatát is kapta. [...] Zoltán Aladár mindenekelőtt zeneszerző volt, aki azonban nem ábrándozhatott világhódításról... Zeneszerzőként is végvári teendőket – sokfélét, nemcsak hősies pózokhoz illőket – kellett ellátnia [...], szívén viselte jó ügyek és változó sorsú emberek gondját,

naponta őrlődött a hivatali formák és lelkiismeretesség kegyetlen malomkövei között.«”

2. Pálffy Ákos kántortanító emblematikus személyisége

„Az adott szó szentség, a pontosság kötelesség.” (Geréd Gábor)

A *Hargita Népe*ben olvasom, hogy 2012. november 25-én illő módon megemlékeztek Homoródszentpál kiemelkedő személyiségeiről. A kultúrotthon Ürmösi József lelkésznek, a vegyes kar pedig egykori vezetőjének, Pálffy Ákosnak a nevét vette fel. A szövetkezeti eszme megszállottjának, Ürmösi tiszteletesnek a munkásságát Balácsi Dénes könyvéből ismertem, Pálffy Ákosról csak annyit tudtam, amennyit a középiskolás Geréd Gábor 1970-ben írt a falusiak hetilapja „Neves névtelenek” rovatában. Arra kértem Gábor barátomat, hogy olvassa újra diákkori emlékezését, és fűzze hozzá mai értelmezéseit.

„A padláson kutattam, s kezembe akadt az 1932-es *Falvak Népe* egyik muzeális értékű példánya. Nagyon megtetszett benne egy karikatúra: az éhező tanítónak fizetés helyett mirtuszkoszorút nyújtanak át a hatalmasok... Hát igen. A tanító munkája sosem volt könnyű.

Néha elgondolkozom a mai tanítók sorsán. Többnyire ingáznak – »amíg jobb állást kapok« – a csontdermesztő télben, bokáig érő sárban... De a letelepedést, a falut – teljes lényükkel – kevesen vállalják. Bizonyára megvan rá az okuk... Ezért jólesik Rád gondolni, Ákos bátyám. Te sohasem hagytad magára a falut. Nyolcvan évet éltél, s ebből negyvenkettőt itt, Homoródszentpálon. Minden családból legalább két nemzedéket tanítottál. Ha tudnád, milyen boldogan küldték gyermekeiket Hozzád, mikor Te idekerültél...

Láttad, hogy ez a nép milyen nehezen küzd a szentpáli makacs földdel, s mégis mennyire elképesztően kevés a termés. Szeretted volna mindenáron segíteni rajtuk. De már az első alkalommal, amikor a mélyszántást ajánlottad, lehurrogtak: »Menjen ki a tanító úr

az Oldalkút tetejére, és szántson a kövesben jó mélyre, s dugja el a törökbúzát, hogy soha ki se keljen.« Szerencsére Te nem haragudtál meg. Mert tudtad: a népnek az évszázadok során volt alkalma, hogy megtanuljon kételkedni a »nadrágos emberek« szavában. Az ősz Téged igazolt. És azután szent volt a szavad a faluban. Dalárdát, színjátzó csoportot alakítottál, szövetkezetet szerveztél [...] Egyszóval: azt akartad, hogy végre könnyebben éljenek az emberek itt, a Homoród völgyében, hogy tudják becsülni a szépet, s önmaguk értékeit. Hogy mindebből mi valósult meg, nehéz lenne lemérni. De tény, hogy még ma is beszélnek azokról a színdarabokról, amelyeket betanítottál annak idején, s ha egy-egy szép dal csendül fel valamelyik szentpálinak az ajkán, a dallammal együtt Téged is felidéz. És van énekeskönyv, amelyekben Te is benne vagy...

De vajon fel lehet-e mérni, micsoda boldogság az, hogy akiket Te tanítottál, azok közül nagyon kevesen cigarettáznak, és még kevesebb azoknak a száma, akik ne mernék kezükbe venni a bicskát vagy a kacrot, amikor arról van szó, hogy egy-egy fiatal gyümölcsfát be kellene oltani. Volt neked egy különleges szenvedélyed, vagy ahogy manapság szokás ezt divatos műszóval nevezni: hobbyd, aminek sosem volt nagy becsülete a falusi emberek szemében. Az írás. Kacsó Sándor »főszerkesztő úr« talán még emlékszik a *Brassói Lapok* novellapályázatára, amelyet Te nyertél meg. Nem a dicsvágy fűtött, de a pályadíjra nagy szükséged volt, hisz a kitérdelt nadrágot föl kellett cserélni mással, és a vasárnapi cipőd is »fejelésre« szorult... És nem véletlen, hogy fölkeresett Tomcsa Sándor, hogy a *Brassói Lapok*ban háromrészes riportot közöljön Rólad *Pálffy Ákos és környéke* címmel.

Nem voltál szemlélődő ember. Az írás éppúgy cselekvés volt számodra, mint a tanítás vagy a dalárdaalapítás vagy a gyümölcsfaoltás. Ha a szentpáliak szemében nem is volt nagy becse az írása-idnak, tollad mégiscsak híressé tett a környéken, s megismertek Erdély-szerte, mint ahogy gyümölcsfáidnak is hírük volt a Homoród völgyében. Csak úgy szórakozásból gyűjtötted a szólásokat, közmondásokat, népszokásokat, és csak úgy »szórakozásból« megírtad Homoródszentpál monográfiáját, amit azóta se méltatott senki figyelemre, pedig igazán megérdemelné a legnagyobb figyelmet.

Mindig igyekszem, hogy ne apostolt lássak benned. De látod, szavaim nem engedelmességek. Pedig a kor, amelyben éltél, nem az apostolok kora volt. És bizonyos, hogy Te sem gondoltál soha ilyesmire. Nem voltál apostol. Csak betartottad az élet, a hivatás iratlan törvényeit.

Pontosan ötvenöt évvel ezelőtt vettem papírra ezeket a sorokat...Érettségi előtt, a nagy nekibuzdulások korában, nem csoda, hogy elkapott a lírai hév... Ma is csak azt mondhatom, hogy Pálffy Ákos tanító Homoródszentpál meghatározó emblematikus személyisége volt ötven éven keresztül.

1912-ben kezdte meg pályafutását falunkban. Itt érte el az első világháború, a román megszállás, az impériumváltás, a küzdelmes kisebbségi lét évei, a kicsi magyar világ, a második világháború, a szovjet megszállás, az élesedő osztályharc évei... S ebben a fenekes-tül felfordult világban, ordas ideológiák szorításában, kisebbségi létünk kalodájába zárva megőrizni a józanságot, mértéktartást, emberséget, felmérni a realitásokat, s ugyanakkor megőrizni az emberek bizalmát, nem lehetett könnyű dolog. Hisz az egész közösség figyelt rá, tőle várt tanácsot, eligazítást. Az egyik napról a másikra megingott értékrendek, ideológiák hullámváltozása között is egy biztos pont volt a közösség számára. Ez a fajta kiegyensúlyozott helytállás átöröklődött utódaira is. Az iskola élén őt követő László Jenő vagy Forrai Tibor számára is az iskolai nevelő munka mellett a közösségi élet megszervezése (dalárda, színjátás, tánccsoport) erkölcsi felelősséggel testálódott. Ugyanígy átöröklődött az utódokra a rá jellemző józanság, mértéktartás, a következő negyven évben uralkodó kommunista ideológiával szembeni ellenállás különböző formái is. Ma, amikor az ingatag értékrendek korát éljük, amikor fogy a nevelőre figyelő közösség, amikor az internet és a mobiltelefon nevel, ma is megszívlelendők és figyelmeztetőek a nyolcvan évvel ezelőtti leköszönő beszédében mondtak: »Az adott szó szentség, a pontosság kötelesség, a vállalkozás és végrehajtás édestestvérek.« (Székelyudvarhely, 2025. március 6.)

„*Hivatásom a tanítás volt.*” (Szabó Sámuel)

Szabó Sámuel nevével először a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köreinek Egyetemes Szervezete kiadásában megjelenő *Kévekötés* brassói szerkesztőjeként találkoztam. 1930 januárjától 1936 augusztusáig összesen 47 száma jelent meg. Szerkesztőinek lakhelye szerint felváltva Székelykeresztúron, Kolozsvárt, Brassóban, Tordán és Fogarason adták ki. Szerkesztői a megbízatás sorrendjében: Balázs Ferenc, Máthé Sándor, Lőrinczi László, Szabó Sámuel, Gyalay-Pap Zsigmond, Fikker János, Simén Dániel, Rostás Dénes.

A falusi ifjúság számára kiadott unitárius ifjúsági lap a „népépítést” és a „falufejlesztést” tartotta szem előtt – Balázs Ferenc szellemében. Ifjúkori eszményei későbbi pályájának témaválasztásait is meghatározták. A *Keresztény Szó* 1976-os évfolyamában megjelent írásán nem érződik az egyházi lapokat később ellehetetlenítő sajtócenzúra beavatkozása, aminthogy Geréd Gábor sem fedezett fel „idegenkezűséget” személyes hangú élményidézésén, amelyre egyébként Szabó Sámuel hivatkozik. Ekképpen adatgazdag ráadásnak tekinthetjük az 1883. július 22-én Tarcsafalván született és 1963. augusztus 13-án Homoródszentpálon elhunyt unitárius kántor-tanítóról szóló tollrajzát, amelyik szintén érzékletesen kitér a felekezeti iskolaigazgató, az egyházi zeneszerző, a karvezető és népművelő szerteágazó, de egylényegű munkásságára.

„Mindjárt munkássága elején faiskolát létesített, a gyermekek segítségével gyümölcsfa-nemesítéssel és akklimatizálással kezdett kísérletezni. Tanítványai munkáját mindig facsetetékkel jutalmazta – keltheti fel a mai olvasó érdeklődését is. [...] Nála a rendes hivatalos tananyagon kívül még ilyenek szerepeltek tanrenden: állattartás, faiskola, kertészet, gyékény- és kukoricaháncs-fonás, szövetkezés, zene. [...] Iskolaszövetkezete minden dolgozója, vezetője a gyermekek közül került ki, mindig példásan működött, és a tanulókat minden iskolai felszereléssel ellátta. Kottaolvasást, sőt zeneelméletet is tanított a kisiskolásoknak, harmóniumját és saját hegedűjét mindenkor bátran a gyermekek kezébe adta. Nyáron madarak és fák ünnepét, majálisokat rendezett, melyek keretében vetélkedőket rendezett. [...]

Szolgatársával, Ürmösi József lelkésszel meggyőződéses szövetkezetpártiak voltak. Nemcsak jól működő fogyasztási szövetkezetet vezettek, de a falusi gazdákat sokféle módon nevelték a közösségi összefogás előnyeinek megismerésére. A szövetkezeti mozgalom terén Szentpál népe a környékbeli helységeknek példaadója lett. [...]

Kéziratban maradt munkái közül kiemelkedő alkotás az 1942-ből származó *Homoródszentpál község monográfiája* c. dolgozata. Jóllehet nem tért ki a község teljes történetére, mégis egy alapos helységmonográfiához szolgáltat értékes adatokat.

Pálffy Ákos munkásságának egyik még ma eléggé nem értékelt területe a zeneszerzés volt. A szülői háznál eldalolt énekek kitörölhetetlen emlékeket hagytak benne. Minden baja és öröme nemcsak szavakban, hanem a dalok taktusaiban is kicsengtek lelkéből. Gyermekkorában hegedülni kezdett, nagybátyja azonban figyelmeztette: »Tedd le a száraz fát, gyermek, nincs benned cigányvér, ami lelket tudna adni a hegedűnek.« Meg is fogadta a jó tanácsot, s azután, ahogy ő mondogatta, »a hangszerek fejedelemasszonyának, az orgonának« lett örök szerelmese. A datki és homoródszentpáli egyházközség neki köszönheti, hogy az addigi recsegő hangszer helyébe finom változatú, színes skálájú orgonát szereztek. Zeneszerzeményei is nagyrészt orgonára készültek. Sajnos a több százra tehető, néha újságszélre, vagy éppen kézbe kerülő papírra, hevenyészett kottára írott dallama közül sok el is kallódott. Egy kézzel írott – 262 sorszámgig eljutott – daloskönyve szerencsére megmaradt, s abból a Homoród mentén különféle alkalmakkor ma is szívesen énekelgetnek.

Egyházi énekei mellett sok világi szöveget is megzenésített. Ezek között szerepel Petőfi Sándornak *Az apostola*, Arany János több balladája. Mintegy hetven versíró szövegére szerzett dallamot, kik között olyan nevek szerepelnek, mint Balassi Bálint, Bogáti Fazekas Miklós, Tinódi Lantos Sebestyén, Szegedi Gergely, Szkárosi Horváth András, Szenczi Molnár Albert, Benedek Elek és mások. Sok unitárius tollforgató szövegét is megzenésítette (Dobai István, Pálffy Márton, Tarcsafalvi Albert, Rédiger Géza [Szabédi László édesapja – szerk.], Izsák Domokos, Gspann Károly, Bencze Domokos). Sok zsolnárt, népdalt, balladát zenésített meg, vagy hangzatosabb

formára írta át. Nem véletlen, hogy 1924-es egyházi énekeskönyvünk kiadásánál több javaslatát figyelembe is vették. [...] Előbb – 1943. február 5-én – 38 évi házasság után elveszítette feleségét, Szabó Rózát, majd 1947. január 31-én, alig 40 éves korában meghalt leánya is, Kővári Jakabné. Pálffy Ákos 61 éves korában új házasságot kötött Soós Dimény Vilmával, kivel 20 évig élt. Ebből a házasságból származott fia, Ákos, székelyszenterzsébeti, majd nagyszalontai tanár. Sok küzdelmet, harcot vívott, de életkedve soha el nem hagyta.

Sok kitüntetése között legtöbbször becsülte 208 egykori tanítványa díszoklevelét a következő szöveggel: »Pálffy Ákos iskolai igazgató-tanító Úrnak, unitárius énekvezérünknek hálateljes szívvel adjuk ezen Díszoklevelünket, aki 1912 óta 1946-ig [közben hat esztendei megszakítással – szerk.] – két világháború alatt és után –, nehéz körülmények között iskolában, templomban, ifjúsági egyesületünkben, kertészeti és gazdasági gyakorló tereinken, szövetkezteinkben, társadalmi életünkben testi és lelki ereje teljességével, önfeláldozással, szeretettel és türelemmel, helyes példaadással nevelt, tanított bennünket, tanítványait, és előkészített minket a tisztességes gyakorlati életre. Áldott munkássága emléke soha el nem múló és késői utódainkra is kiterjedő marad. Tanítómesterünk munkája közöttünk követendő példa lesz. Szeretett életmesterünk nyugdíjaztatása alkalmával a Vele történt méltatlanságokat mélyen fájlatjuk, s szívből óhajtuk, hogy vegye azokat meg nem történteknek, igyekezzék azokat elfelejteni. Mi, ezen díszoklevél aláírói teljes szívből és tiszta lélekből biztosítjuk nagy tanítónkat legmélyebb tiszteletünkről, soha el nem múló, sőt utódainknak átörökítendő hálánkról. Életére Isten kegyelmes gazdag áldását kérjük.«

V. AZ ÉN ÖTVENHATOM

1. Beszédes szótlanság

Bármennyire is hihetetlennek tűnik, Sztálin és Gheorghiu-Dej temetésére jobban „emlékszem”, mint az ötvenhatos magyar forradalomra. Azt jelentené ez, hogy az ötvenhatos történelmi korszakhatár még mindig nem foglal(hat)ta el végérvényes helyét a tudatomban? A kérdést így is fel lehet(ne) tenni. De akképpen is: mi akadályozta meg mindennek a bekövetkezését? Temetéskor addig húzzák szülőfalumban a harangokat, amíg a templomtól a sírig – jó kilométernyi az út a temetőig – ki nem kísérik az elhunytat, és ott el nem hantolják. A „népek nagy tanítómesterének” örök nyugalomba helyezése napján zúgtak a Homoród mente harangjai. Azt persze korántsem állítanám, hogy a „gyászoló nagygyűlésen” zokogtak a falumbeliek. De az elhangzott beszédek által megteremtett „végtisztességtevő” hangulatból – az egyik felettebb emelkedett hangú szónoklatot épp a közelünkben lakó Dáné Mihály bácsi, falunk akkoriban „futtatott” előjárója tartotta – nem volt nehéz gyermekfővel sem kiéreznem (mindössze nyolcéves voltam akkoriban): mi lesz velünk ezek után? Hasonlóképpen csak román egyetemi hallgató kollégáim szólottak az Avram Iancuról elnevezett kolozsvári diákokthonban, miután a klubteremben – ahol az egyetlen tévékészülék állt – végignéztük Gheorghiu-Dej utolsó útját. (Nagy Imre újratemetésekor, 1989 júniusában ez már nem volt kérdés – főként Orbán Viktor beszéde után – senki számára, akik a kolozsvári értelmiségiek közül jelen voltunk Tenkei Tibor mérnök úr világvevő antennájú otthonában.) 1956-ban szülőfalum egyetlen telepés rádióját hallgattam az ezermester hírében álló Imre Jakab bácsi jóvoltából – már amikor érteni is lehetett egyáltalán valamit a zavaróállomások „össztüzét” átvészelő hangfoszlányokból. Egyetlen közvetlen kapcsolatomban Néma Pali osztálytársam lehetett volna, de ő csak november végén került haza. Miután visszanyerte a hangját, akkor

tudtuk meg, hogy Molotov-koktélok készítésével élte ki székely virtuskodását.

Néma Pali beszédes „némasága” korántsem jelentette azonban ötvenhat „szótlanságát”. Egy estén arra figyeltem fel, hogy édesapám – akiben egyébként nem nagyon tengett túl a kezdeményező-készség – azt fejtegeti komáinak: át kell szökni Jugoszláviába, mert ott még megvan a magánbirtok. Magánbirtok akadt akkoriban a recsenyédi határban is, így hát elmaradt a kivándorlás. Ami viszont ezután következett, az felért a kiszabadulással – és persze az anyagi leromlással – járó expatriálással. Merthogy édesapám hat komájával egyetemben úgy döntött: kilép az öt évvel korábban létrehozott közös gazdaságból. Kérésének helyet adtak ugyan, ám nem kapott vissza sem földet, sem igavonót, sem egyetlen közösbe vitt szerszámot. Akkor ismertem meg Recsenyéd hét határát meg az azt termővé tevő csodálatos emberi szolidaritást. Mert jött keresztapám hórihorgas kedvvel, és estéről estére mind azt magyarázta jó szívvel: melyik határban is van még felesben, harmadában vagy akár hetedik keresztért művelhető-bérelhető szántó. Soha akkora osztag nem nőtt az udvarunkon, mint abban az esztendőben, amikor felesben, harmadában vagy hetedik kalangyáért dolgoztunk. Ám számomra mégsem ez volt a legmegdöbbentőbb „ötvenhatos” élmény. Hanem az, amikor Kozma Miklós tanító úr (aki Szabó Gyulát is elindította az almási hegyen túli „vízmentérről”) visszadobta rajoni „irodalmi versenyre” fogalmazott irományomat. Miért nem azt írtam meg – dördült rám –, ami velünk történt?! Miért kellett a fél falut erőszakkal tömörítő közösből kiállnunk? Megírtam. Elképzelték, hogy milyen „sikerrel”. Korábbi – tanulmányi előmenetelemet honoráló – ösztöndíjamat is elveszítettem. Egyet viszont egyszer s mindenkorra megértettem: írni csak a velünk történt dolgokról érdemes, és azokról is mindenekelőtt úgy, hogy az igazat fényre deríthessük! Néma Pali „némasága” így tett „beszédessé” engem.

Már rég a falusiak hetilapjánál dolgoztam, de életpályám finalitását illetően nem volt ennél konkrétabb célkitűzésem. Az atyai jótanácsból eltekintve persze. Édesapám ugyanis, midőn megtudta, hogy újságírói pályára léptem, nyomatékosan a lelkemre kötötte: csak arra az egyre vigyázzak, hogy lehetőleg minden faluban

legyen egy-egy házam. Nem szeretné, ha tisztesség dolgában valahol megcsordulna a tető felettem. A többit – ami e pályához szükségeltetik – magam fedeztem fel rendre magamnak. 1971 táján például azt, hogy a folyamatos talpon álláshoz ki kell termelnem bizonyos szellemi immunanyagot, ami megvédhet a permanens ideológiai fertőzésektől. Ezt nyújtotta számomra az évi rendes szabadságaimat kitöltő tudományos kutatás, illetve a művelődéstörténeti búvárkodás.

2. Homoród menti unitárius lelkészek '56-os pere

Találkozásom a teológiai tudományok post mortem doktorával

Az első Homoród menti képzőművészeti tárlat megnyitóján – 1979 májusában – ismerkedtem meg az 1956 előtt megfigyelt, börtönt viselt Gellérd Imre tiszteletessel. Szülővidékemen nem sokan sejtették akkoriban, hogy Homoródszentmárton unitárius lelkészében rangrejtett tudóst tisztelhetnek. A teológiai tudományok post mortem doktora kérdezte volt tőlem: tudom-e, hogy ennek a csaknem teljesen unitárius vidéknek a népe az erőszakos kollektivizálás ellenére gazdaságilag miért fejlettebb, szellemileg miért igényesebb, mint sok más tájegységünk lakosainak többsége?

– Mert a Székelyföldnek ez a csücske nyolc évszázadon át határos volt a Szászfölddel...? – kérdeztem vissza az építkezésben, a gazdálkodásban és az életfelfogásban egyaránt megmutatkozó erőteljes szász hatásra gondolva.

– Mert századokra visszamenően – így Gellérd Imre – csaknem minden falunknak volt Európát járt lelkésze. Akik nemcsak teológiai képzettségük gyarapodásával tértek haza – a Nyugat műszaki vívmányaival is „prédikáltak”.

Azt már a halála után megjelent szakirodalomból tudtam meg: annyira intenzíven foglalkoztatta az unitárius lelkészek peregrinációja, hogy előbb a prédikációirodalom történetét búvárolta a 16. századtól a 18. század végéig, majd az Unitárius Teológiai Akadémia doktori iskolájában megírta *Az unitárius prédikációirodalom*

története a 19. században témájú disszertációját. Dolgozatát kiválónak minősítették, 1959. november végére ki is tűzték doktorrá avatását... Csakhogy 1959. november 5-én éjszaka érte jött a Securitate fekete autója...

Szívdermesztő farsangi elnémulás

Emlékezetem szerint 1959 telén leginkább két történet foglalkoztatta a recsenyédieket: a felső-háromszéki betyárok históriája és a Homoród völgyéből elhurcolt unitárius lelkészek kálváriája. Mindkettő mély együttérzést váltott ki mind „kollektivizált” falusfeleimből, mind azokból, akik gazdamúltjukhoz önérzetesen ragaszkodva – ameddig lehetett – „külsők” maradtak. A Pusztairól, Jegesről és Dézsiről szájról szájra terjedő betyártörténetekre ugyancsak fogékony volt akkoriban a lélek, hiszen a kommunista államhatalommal vívott kétségbeesett harcot „hozták el” a két Homoród völgyébe is. „Az ötvenes évek elején e három név tartotta izgalomba Felső-Háromszéket és a Kászonok vidékét – írja emlékidéző dokumentumriportjában a Kézdiszéken élő Iochom István. – A kommunista hatalom üldözte, katonaszökevényként, gyilkosokként és rablókként kezelte őket, míg a nép egyszerű fiai szemében nagy megbecsülésnek és népszerűségnek örvendtek, akárcsak Rózsa Sándor, Bogár Imre, Angyal Bandi, Sobri Jóska és a többi legendás hírű betyár. A falusi nép a szegények pártfogóiként és a zsványbecsület legromantikusabb megtestesítőiként, valóságos balladai hősként tisztelte és emlegette a három betyárt. Nem lehetett elhallgatni, hogy ezek a bátor és néha túl vakmerő fiatalemberek harcba szálltak a kommunista hatalom kiszolgálóival, annak hűségese pribékjeivel.”

A kollektivizálás kezdetén a „fekete autó” többeket elvitt a mi vidékünkéről is. Szentpálról például a jó módú Szabó Istvánt és ifj. Imre Domokost, akik a Duna-csatornához kerültek. Az átélt borzalmak hatására a szakszerűen és eredményesen gazdálkodó, kiváló intelligenciájú Szabó István felesége öngyilkos lett; a szentpáli kúriából kitelepítették a Gyarmathyi testvéreket (Andrást és Dezsőt), birtokukon állami gazdaságot hoztak létre; ifj. Tamás Gábor lakását államosították, Pap M. Gábor lakásában rendezték be a

kollektív gazdaság irodáját, akárcsak Recsenyéden a Gábor Albertben. Éjszaka vitte el a fekete kocsit a szomszédunkból Bedő Feri bácsit is, és éjszaka is hozták haza, mintha mi sem történt volna. Mindjárt másnap bejött hozzánk, és mert olvasnivaló régóta nem járt a kezében, belelapozott a frissen érkezett Unitárius Kalendáriumba. „Láttad ezt te, komám?” – fordult édesapámhoz. Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkár fényképe alatt ezt olvashatták: Ló-fasz a seg-ged-be. Ez volt az én első „írásművem”. Repült is a kályhába nyomban, nehogy édesapámat vigyék el miattam.

'56 után pedig rendre a lelkészeket vitték el: Nyitrai Mózes Homoródkarácsonyfalváról (1958. aug. 17.), a gyepesi születésű Benedek Ágostont (1958. aug. 18.), a homoródmási Sándor Balázs negyedéves unitárius teológiai hallgatót (1958. aug. 21.), Végh Mihályt Homoródújfaluból (1958. szept. 7.), Kelemen Imrét Oklándról (1958. szept. 17.), Nyitrai Deák Berta lelkésznőt Homoródkarácsonyfalváról (1959. január 6.), az oklándi Kelemen Csongor teológiai hallgatót (1959. jan. 31.), Bálint Albert gyepesi lelkész fiát, Bálint Ferenc lelkészt Magyarországról (1959. szept. 22.). Nyitrai Levente teológiai hallgatót, a karácsonyfalvi Nyitrai házaspár fiát 1958. augusztus 18-án tartóztatták le, s hat évre ítélték a kolozsvári katonai törvényszék Marosvásárhelyre kihelyezett tárgyalásán. Kelemen Imre alig 19 éves teológus fiát 1959. jan. 31-én. A kolozsvári katonai törvényszék 15 év börtönre ítélte mindkettőjüket. Börtönveiket Szamosújváron, illetve a Brăilai Nagysziget kényszermunkatelepeken töltötték. 1964-ben szabadultak közkegyelmi rendelet alapján. Kelemen Csongor a nyolcvanon túl írta meg *Életem '56 árnyékában* című szenvedéstörténetét, amihez a sorstárs Dávid Gyula írt együttérző bevezetőt.

Amikor Balázi Dénes visszaemlékezéseit olvastam, az foglalkoztatott a leginkább: mi a magyarázata annak, hogy lelkészeink tömegesen a Szeku célkeresztjébe kerültek? Töprengéseim közepete egy név ugrott elő a gyermekkor tudatalatti mélységeiből: *Orbán László*. Nyomban a nálunk szolgáló ifjú Bárány József, a későbbi székelykeresztúri esperes érces hangrezgése erősödött fel bennem. Ami attól vált kivételes jelentőségűvé, hogy pillanatok alatt rájöttem: ez a Brassóból érkező fiatalember lehetett az, aki felkereste a később letartóztatott lelkészeket.

Ki volt Orbán László?

Az erdélyi '56 emlékét kutató Gagyi-Balla Istvánnak köszönhetően bukkantam rá először Orbán László nevére. Mivel Gagyi-Ballát személyesen ismertem, törekvéseit nagyra értékeltem, a korondi *Hazanéző* egyesületi folyóiratban megjelent *Egy teológus története* is felkeltette érdeklődésemet. Célirányos kérdéseire válaszolva a humoródalmási Sándor Balázs kifejtette:

„Kőváry Jakab brassói tiszteletes kórházi kezelésre szorult. Én 1956. november 4-én reggel érkeztem meg a brassói magyar unitárius egyház parókiájára. Ott már az érkezésemtől a lelkész családtagjain kívül jelen volt egy fiatalember is, Orbán László, aki a lelkész betegsége alatt úgymond – besegített. Tudott kántorizálni, ő tartotta meg a hittanórákat is. Tehetséges fiatalembernek ismertem meg. Esti líceumba járt, verseket írogatott: érettségi után a teológiára készült. November 4-re virradóan a magyar események tragikus fordulatot vettek. Megkérdőjeleződött a sikeres kimenetel önerőből, külső segítség nélkül. Ennek ellenére még mindig a forradalom kitörésének hatása alatt voltam. Orbánnal elbeszélgettünk, és reménykedtem abban, hogy a forradalom hullámai átcsapnak a határon. Terveket szövögettünk, és akkori fiatalos érzéssel és lendülettel megállapodtunk, hogy Orbán javaslatára egy szervezetet hozunk létre. A szervezet neve EMISZ (Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetség) lett. Célkitűzések: a romániai magyarság legyen saját sorsának irányítója, szoros kapcsolat az anyaországgal, a határok eltörlése. [...] De én egy hónap után visszatértem Kolozsvárra. Nekem az a feladat jutott volna, hogy a Kolozsvár központú szervezést vezessem, a brassóit meg Orbán. Abban állapodtunk meg, hogy tartjuk a kapcsolatot. Ennek a megállapodásnak nem tettem eleget. Orbán később egy pár levéllel ostromolt, de a leveleire nem válaszoltam. Részemről értelmetlennek találtam a további tevékenységet a Magyarországon bekövetkezett megtorlások után. Orbán az egyik levelében arra kért, hogy a régi ismerőseivel: Léta Áron évfolyamtársammal és Benedek Ágoston IV. éves teológussal ismertessem a brassói szervezkedést. Nekik ezt megemlítettem, de ők is értelmetlennek tartották a dolgot. A házkutatás alkalmával megtalálták a leveleket, ennek alapján vádat emeltek ellenünk, és

elítéltek. Orbán a szervezkedést folytatta a brassói fiatalok körében. 1957-ben meglátogatta Szabó Dezső (anyai ágon alsósófalvi származású – szerk.) nagyajtai, Végh Mihály homoródújfalusi, Kelemen Imre oklándi lelkészeket, valamint a karácsonyfalvi Nyitrai lelkész házaspárt. Azt, hogy ő ezt milyen sugallatra tette, nem tudom, de ahogy a későbbiek során – főként a tárgyaláson – kiderült, az az érzésünk támadt, hogy az állambiztonsági szervek szemében nem volt elég tekintélye (ellenségképe) az EMISZ addigi összetételének. Fontos volt az, hogy tekintélynek örvendő értelmiségi (lelkész) tagjai is legyenek.”

Tófalvi Zoltán – aki ’56-os kutatásai során közel százezer oldalt tanulmányozott át a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács bukaresti levéltárában (CNSAS) – kijegyzetelte, fénymásoltatta Orbán László hatkötetes, több ezer oldalas szekusdossziéját. Nem talált bizonyítékot arra nézve, hogy a brassói állambiztonsági szervek irányították volna a két Homoród völgyébe Orbánt. „Hiányzik az ügynök-dossziékban fellelhető kötelező, saját kézzel írt beszerzési kötelezvény! Ellenben van dokumentum arról, hogy Márton Áron, Erdély legendás püspöke, a huszadik század legnagyobb magyarja, Lőrinczi Mihály unitárius teológus professzor feleségével együtt fogadta Orbán Lászlót, két napon át tárgyalt velük, elfogadta az EMISZ Székelyföld felrázására irányuló művelődési programját, a pillanatnyi helyzetet rögzítő szociológiai felmérés tervezetét! Orbán László meg tudta szólítani a tanyabokrokról, apró falvakból induló, helyesírási gondokkal küzdő szakmunkástanoncokat, és mindenki megírta szülőfaluja vázlatos történetét! [...] Az alapító tagok 1957 februárjának végén letették az esküt. Minderre Orbán László szüleinek kertjében került sor. Az asztalra rátettek egy kisebb piros-fehér-zöld zászlót, majd Orbán László halkán mondta az eskü szövegét, a tagok rátették kezüket a zászlóra, és rendre megismételték: »Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarország feltámadásában!« Orbán László egy zöld fedelű füzetbe íratta be a tagok névsorát. Céljuk: olyan erdélyi ifjúsági szervezet létrehozása, amely összegyűjti az erőszakos kollektivizálás során tapasztalt túlkapasok teljes lajstromát, a kötelező beszolgáltatással járó visszaélések, a falvakat rettegésben tartó »fekete autók« okozta lelki traumák minden fontosabb panaszát.”

„Mintha Jézust látnám Pilátus előtt”

A 2022 decemberében 85-öt töltött falumbeli Balázsi Dénes székelyszentléleki tanárt gyermekkorom óta ismerem, de csak önéletrajzi visszaemlékezéseiből tudtam meg, hogy 1960. április 27-én egyike volt azoknak a teológushallgatóknak, akiknek a kolozsvári katonai törvényszéken végig kellett szenvedniük azt a tárgyalást, amelyen professzoraik vádemelése zajlott.

„A katonai törvényszék tárgyalóterme dugtig volt. Egyenként engedtek be a szekus katonák, a személyink alapos ellenőrzése után. Izsák Vili figyelmembe ajánlotta, hogy állami ösztöndíjas (szüleim 1952 óta kollektivisták voltak, és ötgyerekes családból származtam) hallgatónak meggondolandó lenne az ilyen helyen való megjelenésem, mert az illetékesek megfigyelik, hogy ki miként nyilvánul meg itt. Nem értettem akkor, hogyan vegyem a rektori hivatalunk főtitkárává előléptetett, jópofáskodó, velünk, diákokkal lebratyizó, minket sikamlós viccekkel, egyházi pletykákkal traktáló kétes jóindulatú valaki gondoskodását. De megkötözve sem tarthattak volna bent a közös otthonban. [Izsák Vilmos ügynöki tevékenységét Pál János és Oláh Sándor tárta fel. Az 1956-os események után parancsra összeköltöztették a volt ref. teológia bentlakásába, most az Egységes Protestáns Teológiai Intézet otthonába, ahová parancsra összeköltöztették az evangélikus és unitárius teológusokat, hogy a református hallgatókkal együtt megfigyelés alatt tarthassák őket – szerk.]. A terembe lépésünket két szekuskatona irányította, akik az üres székekre mutattak, hogy ott a kijelölt helyünk, ahonnan csak kéressel távozzunk. Éreztem, hogy nem színházi zsöllyében vagyok, ahol kényelmesen elhelyezkedem, kedélyesen körbenézhetek, és üdvözölhetem az ismerőseimet. [...] Éreztük, hogy feladták nekünk a »lőszemüveget«: se jobbra, se balra nem tekinthettünk, csak előre a törvénybírói emelvényyszerű pulpitusra. Mi viszont első perctől az ajtóra kacsintottunk, ahol az órkatonákat láttuk, onnan sejtettük, hogy [...] majd bekísérik [...] a mi szeretett tanárainkat és szerencsétlen sorstársaikat. A közeli hozzátartozók: feleségek, gyermekek, testvérek, kollégák és jó barátok közül eljött, aki csak tehetett, a kitűzött tárgyalásra, amelynek idejét hétpecsétetes titok alatt lehetett megtudni, s azt is csak feltételesen »a jóindulatú« ügyvédektől.

A külön bejáratú ajtó közelében helyezkedtek el a »siratók«, hogy a bekísért nyomorult foglyok, akiket ki tudja, milyen és hány »edzésen« dresszíroztak be, előírás szerint viselkedjenek a tárgyalásuk folyamán. Tiszta, »vasalt« öltözetben és magatartásban vezették be, mint a menyasszonyokat, akikre úgy vigyáztak a »kézfogóik«, hogy véletlenül se vegyék észre, egyetlen pillantásra se a hón sóvárgó szeretteik tekintetét. Csend, lélegzett visszafojtó csend. Cszozogások, bakancskoppanások, mélyről jövő sóhajok, visszanyelt sírások. Parancsszavak, előállítási utasítások...!!!, s ki tudja, még mi, mert ezeket már mi sem követtük figyelemmel, hát azok, akik alig várták, hogy bár csak egy szavukat hallják már, ha »a mindenható katonai bíróság« erre engedélyt adni méltóztat. Egyszer csak látom, hogy a katonai törvényszék bírójának felszólítására felemelkedik a »vádlottak padjáról«, kísérői közül kiegyenesedve, öntudata teljében – mintha Jézust látnám Pilátus előtt! – Ő, az első a bekísértek közül, a fő vádlott, Simén Dániel, szeretett professzorom és a másik kedvencem, Erdő János közeléből. Könyökével érint meg – alig észrevehetően – Dénke [Jakab Dénes], az évfolyamtársam, mert ő is felfedezte a vádlottak padján faluja szeretett lelkészét, Gellérd Imrét! Előrebiccentek egy hajszálnyit – jelezve, hogy én is látom –, s visszakacsintok kérdően a szemem sarkából, hogy felismeri-e a többieket, Bálint Ferencet, Szabó Dezsőt, Székely Lászlót, a »Simén tata kedves fiait«? A kommunista diktatúra kolozsvári katonai törvényszéke előállította Jézust és tanítványait, az Erdélyi Unitárius Egyház szívét és eszét képviselő élcsapat vezetőit. A több mint egyéves keresztre feszítéssel felérő testi-lelki tortúra után most »lefejezik« [...] a protestáns teológiát, és az evangéliumi tanításból született és a népi/nemzeti alapokra épült, egyetlen magyar alapítású Erdélyi Unitárius Egyházat. [...] Ültünk egymás mellett Dénkével, és egymás mellett futó életünk emlékeinek felvillanó filmkockáin elszálltunk a gondolat és lelkiismereti szabadság birodalmába, és [...] némán, magunkba fojtva feleseltünk minden hazugságra, ami a pódium emelvényéről szétáradt, mint a beteg testét bomlasztó, az életet emésztő sárga genny.” [A csoport elsőrendű vádlottja Simén Dániel teológiai tanár volt; a vád magja a tanároknak egy, a protestáns teológián 1956. november elején az „ellenforradalmat” elítélő nyilatkozat aláírásával kapcsolatos elutasító magatartása, az ürügy:

„ellenséges szellemű iratok” – hatósági engedély nélkül a teológusok számára sokszorosított prédikációk – terjesztése. A kolozsvári katonai bíróság 1960. május 19-én megrendezett tárgyalásán Simén Dánielt, Gellérd Imrét és Lőrinczi Mihályt 7-7 év, Erdő Jánost 4 év, Kelemen István teológiai főtitkárt 5 és fél év börtönre ítélte. – *szerk.*]

Balázsai Dénes rögös útja a teológiáig

Falusfelemnek eszébe sem volt, hogy pap legyen, pedig édesanya ja nemegyszer példálózott azzal, hogy az ő szülőfalujából, Homoródújfaluból nemcsak a pap fia (Végh Mihály), de a kántoré (Kelemen Levente), a kurátoré (Benedek Mihály), de még a szolgabíró (Péter Árpád) Józsikája, Benedek tőzsomszéd Sándora is az unitárius teológiára – „az akadémiaira” – ment. A recsenyédi szomszédék fia, Lakatos Gyula is ott van már négy éve, s „maholnap tiszteletes úrnak fogják szólítani”.

Miután a Székelykeresztúri Állami Tanítóképzőt színjelessel elvégezte, Balázsai Dénes a Bolyai Tudományegyetemre felvételizett. A magyar írásbeli után a dékániba hívták: nyilatkozzék külföldi rokonairól és velük fenntartott kapcsolataikról. „Rögtön megértettem – jegyezte fel 2020-ban kelt visszaemlékezésében –, hogy a falumbeli osztályharc szele itt is utolért. A kollektív gazdaság szervezése idején is ez volt az adu az elvtársak kezében: ha alá nem írják apámék a belépési nyilatkozatot, akkor a Dénes és Mózes bátyánk birtokát, amit mi béreltünk, »elkomesszálják« tőlünk, és apámnak a Brassóban és Bukarestben szerzett cipész-mester-oklevelét és működési engedélyét is semmisnek veszik, s ráadásul visszamenően kifizettetik a nemlétező adóhátrálékot, és késési kamattal tetőzik majd a büntetést, arra hivatkozva, hogy amerikai testvérbátyjuk földjeit használják. A helyi kommunista sejtítikár, ifj. D. M. képes volt figyelmeztetni a Bolyai Tudományegyetem felvételiztető »pártbizottságát«, hogy legyenek éberek, és őrizzék meg az új rendszerhez hű leendő értelmiségiek sorainak a proletáriátushoz, a munkásosztályhoz és dolgozó parasztsághoz való *osztály-tisztaságát*... [A mindenféle rendszert kiszolgáló dologkerülő, R. S. is az ellenségünk volt; az egyházból való kilépésem után is ellenem agitált a körzetis

pártaktivistánál, hogy ne kapjam meg a biztosítási ügynöki állást. – Balázi Dénes elektronikus levele 2023. június 15-én.]

A sikertelen felvételi után a rajoni tanfelügyelőség arról értesítette, hogy egy megüresedett tanítói állásra jelentkezhet. Aminek a szülők ugyancsak örültek, hiszen öt gyermekükből a legnagyobb kenyérhez jutott. Kezdetben a Székelypálfalvához tartozó Cika dülő Vaska nevű tanyáján tanított, majd *A bágyi csoda* helytörténeti olvasókönyv helyszínén. [A kötetben két fénykép örökíti meg Balázi Dénest elsőosztályosai körében. A felvételt a gyepesi Csiki Mihály körzeti iskolaigazgató készítette – szerk.] Első vele kapcsolatos emlékem bágyi tanítóskodásához fűződik. A cipőm talpalására vártam édesapja „suszterájában”, amikor a délelőtti tanítás után a Bágyi-hegy tövéből „leszaladt” – halaszthatatlan családi ügyek megbeszélése végett. Később tudtam meg, hogy mit jelent tanítónak lenni egy „nem kollektivizált” faluban: tizenkilenc évesen – IMSZ-propagandistaként és az RKP esti tanfolyamának a vezetőjeként – falusfeleit, szomszédjait és rokonait kellett meggyőznie a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségéről. Azzal mentette ki magát, hogy nem párttag. Az ezt követő fenyegetésekre pedig a szívizom-gyulladásáról kiállított orvosi bizonyítványát vette elő – amely már jól bevált a Vaska-tanyáról való áthelyezése alkalmával is –, amit dr. Gligercsik körorvos és dr. Bakk Elek, a székelyudvarhelyi kórház főorvosa állított ki, aki nem ijedt meg a párt által elindított kivizsgálásoktól sem.

Egy másik alkalommal – 1955 novemberében történt – édesanyjuk válságosra fordult sorsa szólította haza. Homoród mente jötevője, a dél-bánsági Zichyfalváról származó Vogel József doktor úr (1908–2007) ugyanis kétoldali tüdő- és mellhártya-gyulladást állapított meg. „Vajon megmarad-e szegény jó anyánk, de mi lesz velünk nélküle?” – zokogtak otthoni kishúgai, Eszti és Magdus, akikkel együtt jártam az osztatlan recsenyédi elemibe Dombi Mózes tanító bácsi keze alá. A recsenyédi kollektív gazdaság határában november végén is szedetlen volt a törökbúza, kiásatlan a cukorrépa. Az asszonyok ahhoz voltak szokva, hogy ha az Isten termést adott, azt kötelesség betakarítani. „Most itt vagyok a doktorok s a jó Isten kezében” – nézett a nagyobbik fiára, s arra kérte: imádkozzának érte. Mert ha az éjszakát túléli, akkor megszabadulhat.

„Ezek a drága doktorok és nővérek úgy álltak mellettem, mint az angyalok, egész éjjel szerre itt virrasztottak mellettem. Lehúzták a lázamat...” – ezzel fogadta másnap az édesanyja. Erre a jó hírre ő is valami jót akart mondani: „Ősszel jelentkezem a felvételire, megyek a teológiára!”

A falunkbeli Lakatos Gyula akkor már negyedéves teológus volt, ő is biztatta. Húsvéti ünnepünkön aztán a legációba hazaérkező Balázi Dénes prédikációját hallgathattuk. Gimnazista koromban a felszentelt lelkésszel futottam össze az udvarhelyi „patkóban”; székelyszentmihályi lelkészként a szomszédos Bencéden élő Izsák Domokos népi költőhöz és elbeszélőhöz kalauzolt el, aki az 1946 és 1948 közötti „népi demokratikus” korszakban a Magyar Népi Szövetség parlamenti csoportjának a tagja volt. Évek múltán, ha utam Farkaslakára vezetett, sosem mulasztottam el felkeresni a falusiak hetilapjának megbecsült munkatársát, de arról sosem beszélt, hogy miként került el bebörtönzött teológuskollégái (Sándor Balázs, Benedek Ágoston és a többiek) sorsát.

Merthogy a Sándor Balázssal Recsenyédre érkező Orbán László őt is be akarta szervezni az EMISZ-be. Azon a vasárnap délutánon Homoródújfaluban volt, hogy anyai nagyanyját meglátogassa. „János öcsém úgy emlékezik – tájékoztatott Balázi Dénes, amikor tavalyelőtt pontosításokat kértem visszaemlékezéséhez –: azzal búcsúztak el tőlünk, hogy miután hazaérkeztem, Homoródszentpálon keressem őket. Föltétlen találkozni akarnak velem. Édesanyám a lelkemre kötötte: hozzam el vendégeimet vacsorára. Balázsra való tekintettel még azt is hozzáfűzte: meg is szállhatnak nálunk. Szentpálon kinyúlott a multság. Balázs társaságában volt az én székelykeresztúri képzős osztálytársam, Barabás Árpád is, akinek másnap találkája volt a barátnőjével, így rábeszélte Balázst, hogy induljanak Oklándra, illetve Karácsonyfalvára...”

Párhuzamos lélekrajzok

Miközben Balázi Dénes minden idegszálával kedves professzorának, Simén Dánielnek a „megfeszítésére” koncentrált, siménfalvi teológustársában folyton Gellérd Imre meghurcolásának epizódjai elevenedtek meg.

Amikor az úgynevezett „védelemnek” adták át a szót, Balázs Dénes első gondolata az volt, hogy *tanúvallomást kellene tennie* professzora mellett, szembe kellene szállnia a koholt vádakkal. De anynyira letaglózta a félelem, hogy hat évtizeddel később is lelkiismeret-furdalás gyötörte – miként 2020. február 9-én kelt konfessziója bizonyítja –, mert akkor is tisztában volt azzal: az önvád alól sosem lesz felmentése! „Maradok ezzel az önváddal, mint Péter, amikor harmadszor kukorékolt rá a hajnalhasadásban az önvádat kiáltó kakas...[...] Péter, a Kőszikla, akire Jézus rábízta a tanítványok, a követők seregét, hogy tovább vigyék az idők végezetéig az emberiség boldogításának/üdvözítésének szent ügyét.” Apokaliptikus vízió kerítette hatalmába: a tárgyalóterem pulpitusá mögé feszített vörös zászló címeréből egyszer csak „kilépett” a sarló, s átváltozott rémes *vörös kaszává*. Az önváddal küszködők nem is sejtették, hogy ők maradtak meg szem- és fültanúnak, hírmondónak a megpróbáltatások eljövendő idejére.

Amikor ezeket a sorokat írom, akkor tudatosodik bennem, hogy Jakab Dénes neve nem ismeretlen előttem: a *Keresztény Magvetőben* írt az első kötetemről, kiemelve annak unitárius vonatkozásait. Örömmel fedezem fel azt is, hogy Székely Kinga Réka homoródszentpéteri papnő annak a hiteles lelkésznek állított emléket, aki a sokféle lelkészi szolgálatminta közül az értelmiség társadalomalkító küldetését megélő tudós papét választotta. Jakab Dénes gyermek- és ifjúkorának meghatározó fényforrása ugyanis Gellérd Imre volt. Miként ez a róla írt nekrológiából is kiderül:

„Gellérd Imre a kimondottan egyházi jellegű tudományokon kívül az ismeretek széles skáláján mozgott otthonosan. Jártas volt a pedagógiában, melynek nemcsak irodalmát ismerte, de mint gyakorló nevelő – tanár is – mintaszerű eredményekkel dicsekedhetett. Előadásainak szakszerűsége, áttekinthetősége egyformán ragadta meg és kötötte le a felnőtteket és a gyermekeket. Egyházi kereteink között alkotó módon kapcsolódott a zenéhez és a költészethez. Ezt bizonyítják azok az énekek és versek, melyeket főleg a gyermekek számára írt, s amelyek széles körben ismeretesek egyházunkban. Az általános műveltségi színvonalat meghaladó mértékben volt otthonos a lélektanban, az egyetemes irodalomban, az idegen nyelvek ismeretében, matematikában és fizikában, társadalomtudományban,

egészségügyi ismeretekben. Szinte fel sem mérhettük ismereteinek határát. És nemcsak az ismeretek rögzítésében és elraktározásában volt rendkívül fogékony, de azok előadásában is páratlan tehetségről tett bizonyosságot. Gellérd Imre az örökkévalóságba vonult unitárius lelkészek arcképcsarnokában azok közé sorakozott fel, akik kifejezetten jellegzetes egyéniségükkel előkelő helyet érdemeltek ki maguknak. Gondolkozásmódjában dialektikus volt. Előadásai- ban, prédikációjában, lelkipásztori beszélgetéseiben mindig a téma szélső pontjait állította egymással szembe. Az ellentétek kiemelése, az összefüggések megragadása, azok észszerű rendszerezése jellemezte őt. Mint prédikátor minden szolgálatára külön készült, s minden egyházi beszédét megírta. Azok tipikusak, sajátosan egyé- niek voltak...”

A Securitate célkeresztjében

Jakab Dénes eszményképe 1943-ban kitűnő minősítéssel végezte el az Unitárius Teológiai Akadémiát, ezzel párhuzamosan pedig a Bolyai Tudományegyetemen a magyar–francia szakot; 1943–1947 között a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban tanított, ugyanakkor az egyházközség segédlelkésze is; 1947-ben megpályázta a Nyikó menti Siménfalva lelkészi állását, és nagy távlatú munkába kezdett: a hitélet színvonalának növelésére törekedett.

Ezt még a Bukaresti Népbiztonsági Főigazgatóságnak küldött jelentések is elismerik, de „kétarcúságára” is felfigyelnek: „a párttagokkal szemben meggyőződéses demokrata, másfelől befolyásolja a fiatalokat a velük rendezett vallásos, misztikus, a fiatalságra káros színdarabokkal, amelyeket ő írt”. Oláh Sándor 2014–2015-ben áttekintette a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltárának (CNSAS) Gellérd Imrére vonatkozó anyagát, és kimutatta, hogy folyamatosan ellenőrizték a levelezését, „megbízható” lelkésztársak éppúgy jelentettek róla, mint helyi informátorok.

Both Francisc állambiztonsági főhadnagynak 1951 és 1953 között azt jelentették a helyi besúgók („Misi”, „Pityu”), hogy a siménfalvi lelkész „olyan propagandát csinál”, hogy „ha például egy gyűlést szervezne a néptanács vagy mások, nem mennek, csak akkor, ha a pap kihirdeti...”. Amiből azt a „messzemenő” következtetést

vonták le, hogy „gyanús”, „izgató elem”, aki arra törekszik, hogy a lakosság ne ismerje meg „a demokratikus rendszer céljait, a párt- és kormányhatározatokat”. A „Bako Laurentiu” fedőnevű hálózati személy 1958 nyarától 1959. november 6-ig 13 alkalommal jelentett egyházi eseményekről, Gellérd Imre és lelkésztársai tevékenységéről, szóbeli megnyilvánulásairól. (Amiért rendszeresen anyagi juttatásokban részesült.) Az ügynöki jelentésekből kiderül, hogy a siménfalvi lelkész gyakran utazik Kolozsvárra, és minden alkalommal felveszi a kapcsolatot dr. Simén Dániellel, akivel politikai kérdésekről beszélnek; többször készített prédikációkat a teológusoknak, amelyeket postán küldött el. Ezeket az információkat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet titkára, „Incze Walter” – a korábban már említett Izsák Vilmos – hálózati ügynök hozta a Securitate tudomására, aki azt a feladatot kapta, hogy kövesse a papok ellenforradalmi tevékenységét. Máté Alexandru tartótiszt utasítása: Izsák beszélgesse el azokról a prédikációkról, amelyeket a lelkész készített az 1956. őszi magyarországi eseményekkel kapcsolatosan. Ez már lélektani előkészítése volt az 1959. június 4-én tartott tárgyalásnak, amelyen a Simén Dániel és Gellérd Imre beszédeit tartalmazó – 1956–1957-es keltezéssel kiadott – prédikációs kötet volt a legfőbb vádpont.

A prédikációkra vonatkozó második kihallgatáson (június 4.) a hangsúlyt arra helyezték: mi készítette őt arra, hogy ellenséges jellegű beszédet írjon és fogadjon el Gellérd Imrétől is. Simén védekezése ezúttal is a következetes hárításra támaszkodott. Nem tartotta, és nem tartja magát olyan személynek, aki a fennálló rendszer ellen akarna izgatni. A prédikációk kiadásánál meg sem fordult a fejében, hogy azok tartalmuknál fogva államellenesek lennének. Fenntartotta, hogy ezekkel egyetlen célja a hívek lelki megnyugtatása volt. Ez a következetesen tagadó magatartás patthelyzetet teremtett.

„Isten megóvott a Júdássá alacsonyodástól”

A kolozsvári katonai törvényszék 1960. április 8-i tárgyalásán hét „reakciós” prédikáció írásával vádolták meg Gellérd Imrét, amelyekért hétévi börtönbüntetést és kényszermunkát szabtak ki rá. „Isten megóvott – vetett számot szabadulása után életével – a Júdássá

alacsonyodástól, a végső megaláztatástól. Tiszta maradtam. Noha akkor hittem, hogy meg tudtam volna váltani szabadságomat, és elkerülhettem volna a börtön poklát – elveimet feladni, barátomat elárulni képtelen lettem volna. A tisztesség, a morális integritás fontosabb, mint a boldogság, sőt az életnél is fontosabb. Amit tettem, abban nem volt hősiesség: másként nem tehettem. Rettenetes büntudatot éreztem családom feláldozása miatt, hisz az én gondjaimra bízta őket az Úristen. Azonban a felelősségnek két oldala van. Ha másként teszek, ha árulóvá válok, soha sem tudtam volna többé gyermekeim szemébe nézni. Élni se tudtam volna, ha saját emberiségemet, lelkemet a sátánnak adom.”

Így sem tudott igazán élni. Nem arra számított, ami a börtön világából kilépve fogadta. „Még tragikusabb volt, hogy felesége nem látott esélyt a közös élet folytatására – olvashatjuk Koppándi Zsolt Péter teológiai tanár életműelemző tanulmányában –, és időközben elvált tőle. Úgy tűnt, hogy mindaz, ami életben tartotta, egy pillanat alatt szertefoszlott. Ezt tetézte még az is, hogy nem térhetett vissza korábbi szolgálathelyére, Siménfalvára, és egyháza vezetői is hűvös magatartást tanúsítottak irányában.” Homoródszentmártonba is csak három hónapi huzavona után helyezik ki, s neki el kellett fogadnia az új helyzetet.

Néhány messzebb látó értelmiségitől eltekintve homoródszentmártoni hívei nem voltak (egészen) tudatában annak, hogy valójában ki is él közöttük – és értük. A képzőművészek 1980-as tárlatmegnyitója előtt Nagy Attila községvezető személyesen hívta meg – nemcsak élőszóban, hanem „pecsétes papírral” is – mind a 14 Homoród menti lelkészt, de mindössze ketten mertek eljönni: Kozma Albert falumbeli lelkész barátom és a Gellérd Imre örökébe lépő frissen végzett Kászoni József, aki a Dávid Ferenc Nemzetközi Ifjúsági és Konferenciaközpont megteremtésével írta be nevét az egyházépítés történetébe.

A keményfalvi születésű budapesti unitárius püspök, Bencze Márton teológiai évfolyamtársa volt Gellérd Imrének. Az ő nekrológiából tudom, hogy kollégája elmélyülten, módszeresen készült élethivatására. Amit az is eleve meghatározott, hogy szülei mindketten a festői szépségű, regösénekéről híres Kénosban születtek, és gyermekkorában – félárvaként – ő maga is évekig élt édesanyja

rokonainál. „A székely népmesék, néphagyományok ékes világában enyhül az árvaság, megfogamzik benne az egyszerű falusi emberek iránti odaadó ragaszkodás – idézi Jakab Dénes –, mely egész életében jellemző tulajdonsága maradt.”

A kezdet és a vég szülőföldjén talált egymásra: 1920. január 3-án született – 1980. január 3-án vetett véget életének. Siménfalván átélt félelmei újból letaglózták; nem tudott kitérni előlük; nemcsak a letartóztatástól tartott – gyülekezetében is kitámadták, megfenyegették. Örökre elnémítottak egy olyan szellemet, amelynek viharfelhőket oszlató harangzúgásként kellett volna végigzúdulnia – nemcsak a Homoródok völgyében.

Amikor végre lehetősége nyílt volna, hogy a teológián előadjon, más személyre esett a választás. Újraírta doktori dolgozatát, románra is lefordította, de ez sem változtatott a helyzeten. „Még belegondolni is fájó, mennyivel külön lehetett volna az unitárius gyakorlati teológiai irodalom – írja Koppándi Zsolt Péter –, ha ezt a kiváló elmét alkotni hagyták volna, és mennyivel képzetesebb lelkésznevezdékek hagyták volna el a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetet, ha őt tanítani engedték volna.”

„Nem vagyunk a csodavárók népe...”

A legációra készülő teológusok szívesen tanultak Gellérd Imre prédikációiból. Szerették azokat, mert mindig világosan és közérthetően, életből vett képekkel, bibliai metaforákkal érzékeltette időszzerű mondanivalóját. „A kézzelfogható képi megfogalmazásból logikusan vezetett a meggyőzés útján a keresztyényi cselekvésre – írja emlékezésében Balácsi Dénes. – Az egyik prédikációjának az unitáriusokra jellemző mozgósító befejezése így szólt: »Legyünk csodatevők, mert nem vagyunk a csodavárók népe!«”

Az utóélet „csodatevései”

A kilencvenes évek elején lányának, Gellérd Juditnak és vejének, George Williams professzornak köszönhetően végre nyomtatásban is megjelenhettek írásai a kaliforniai Center for Free Religion kiadónál (*Beszédek*, 1990; *Esszék a gyakorlati teológiai köréből*, 1991). A

Protestáns Teológiai Intézet posztumusz doktori címet ajándékozott neki. Az unitárius egyház 2002-ben kiadta a *Négyszáz év unitárius prédikáció irodalma* című nagyszabású szintézisét, születésének századik és halálának negyvenedik évfordulóján pedig a *Lélek és élet* című, tanulmányokból és prédikációkból álló gyűjteményét.

A Vallásszabadság Nemzetközi Egyesülete (IARF) 2023. szeptember 4. és 6. között Kolozsváron tartotta 36. kongresszusát, amelynek témája a *Hit a megbékélésben* volt. A megbocsátás ajándékáról beszélve George Williams professzor két példát hozott fel.

a) „Egy időben valami ötvenezer politikai foglyot tartottak számon Románia börtöneiben, főleg értelmiségieket. Nem mindenki élte túl. Az áldozatok egyike feleségem édesapja, Gellérd Imre volt, az Erdélyi Unitárius Egyház nagy hírű tudós lelkésze. Aki nem volt hajlandó feladni elveit, visszautasította a kollaborációt, és ezzel feláldozta magát és családját. Konceptiók perben hétévi politikai börtönre, majd utána még ötévi jogvesztésre ítélték. Amikor 43 évesen kiszabadult, összetört öregember lett. A politikai üldöztetés azonban a börtön után is folytatódott, sőt, egy újabb letartóztatást helyeztek kilátásba. Ő azonban 60. születésnapján maga vetett véget életének. Attól is féltetett, hogy az újabb kínzások megtörik ellenállását valaki kárára. Gellérd Imre az aktív mártíriumot választotta.

Halála után tíz évvel megtekinthetővé vált 1400 oldalas szekuritációs dossziéja, amelyben a fedőneve *Profeta* (A próféta) volt. A dosszié felfedte Gellérd Imre árulóit, akik barátok, lelkésztársak, hívek és korrumpált egyházközponti tisztviselők voltak. Élete során csak néhányukról volt tudomása, akik bebörtönzésében, majd karrierje szisztematikus tönkretételében játszottak aktív szerepet. És mégis azt vallotta, hogy képtelen gyűlölni azokat, akik őt és családját feláldozták. Nem tudott nem megbocsátani nekik. „Hiszen mire való a hit, ha nem a megbocsájtásra?”

b) „Gellérd Judit feladta orvosi praxisát, és apja emlékezte ébren tartásának szentelte életét. Önkéntesként szolgálta egyházát majdnem húsz éven át. Megszervezte a testvérgyülekezeti mozgalmat az amerikai Unitárius Univerzalista Egyház és a Magyar Unitárius Egyház között. Két kontinens gyülekezeteivel dolgozva vitte sikerre azt a programot, amelyet egy amerikai egyházvezető így jellemezett: »Ez az Amerikai Unitárius Univerzalista Egyház legszelesebb

körű és leglelkesítőbb mozgalma a polgárjogi mozgalom mellett.«
Őt év elteltével a Berkeley-i Starr King Teológiai Intézet díszdoktori kitüntetéssel jutalmazta. Judit később a Bostoni Egyetem Teológiai Tudományok Karán szerzett diplomát, majd itt, Erdélyben unitárius lelkésszé szentelték.”

Utóirat Dávid Gyulától 2024-ben

„Lehet-e csodálkozni azon, hogy Kelemen Csongor útja tizenhat évesen az »erdélyi srácok« közé vezetett? Azok közé, akik – brassói iskolatársai közül – az 1956-os magyar forradalom indíttatására szervezkedni kezdtek azzal a céllal, hogy az ifjúság körében felidézzék a magyar történelem hivatalosan elhallgatott vagy meghamisított nagy pillanatait, hogy számba vegyék a kommunista hatalom által elkövetett erőszakosságokat, törvénytelenégeket.

S akik közül néhányan két ízben is, 1957-ben és 1958-ban elzárándokoltak Fehéregyházára egy szál virággal emlékezni az ott eltűnt Petőfi Sándorra és a csatateren hősi halált halt 48-as honvédekre. Hogy erről a szervezetről, az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetségéről (EMISZ) Kelemen Csongor érdemlegesen csak akkor szerzett tudomást, amikor őt is letartóztatták, és a kihallgatások során fejére olvasták egykori iskolatársaival folytatott, brutális kihallgatásokon kivert vallomásokba foglalt állítólagos beszélgetéseit, s amikor ezért – és nem utolsósorban a kihallgatások során tanúsított makacs ellenállásáért – a hadbírósaági tárgyaláson 15 év börtönre ítélték.

A következő öt esztendő története az ítéletet követő évek szenvedéseinek története. Nem egyedül az övé, a mindnyájunké, akik Szamosújvárt és a Brăilai Nagysziget munkatáborait megjártuk, akik túléljük azokat az éveket, s akik talán inkább csak abból merítettünk erőt a túléléshez, hogy közös volt a sorsunk, közös a szenvedésünk, és hogy olykor elviselhetetlen helyzetünkben éreztük a szolidaritás megtartó erejét. Kelemen Csongor most kibeszéli mindazt, amiről akkor – a folyton remélt, de oly nehezen jött szabadulás után – nem beszéltünk. Nemcsak a szabadulócédulával együtt aláírt hallgatási kötelezettség miatt, hanem mert nem akartuk – még utólag sem – terhelni szeretteink lelkét azzal, amit átéltünk.”

3. Ötvenhétben asztag nőtt az udvarunkon

Amikor szüleim 1938 nyarán összeházasodtak, és utána nyomban Brassóba indultak, hogy keresetükből mielőbb földet szerezhessenek, az alkalmi cikkírásból élő Balogh Edgár – aki a hatvanas évek végén engem is bevezetett a közírásba – *Brassói Lapok*nak írt alkalmi cikkeket, miközben a Székely Alkalmazottak Egyesületét szervezte. A szolgálégények és szolgálóleányok gácsmajori (ma Avram Iancu utca) találkozóin ismerkedett meg leendő feleségével, a vargyasi Máthé Rebekával, aki a Vasút utcában (ma Iuliu Maniu) szolgált, akárcsak a szüleim. (Hogy ismerték-e egymást, azt nem tudom, édesapám legénykori cimborája, az ugyancsak Brassóban szolgáló Dobos Feri bácsi, valahányszor Gyepesben jártam, mindig így érdeklődött: „Mit csinál Balogh Edgárd?”)

Édesapám valahányszor belefogott nagy veszteségeinek számbavételébe, mindig ezzel kezdte: „1940 nyarán odaveszett vastengelyű szekerem...” Aztán következett a fogság, majd amikor mindenétől megfosztották, a kollektivizálás. Amit ő leégésnek nevezett. Pedig Kolozsváron még úgy tűnt, hogy kárpótolja őket a „magyar világ”. (Egy magyarországi borokat forgalmazó újdonsült anyaországi vendéglőtulajdonos fogadta fel mindkettőjüket. Édesapám csaposként, édesanyám szakácsnőként tette nélkülözhetetlenné magát az Erzsébet út elején lévő Kecskeméti-féle vendéglőben. Majd bekerült a Magyar Állami Vasutakhoz, postavagon-kísérőnek.) Paradox módon életben maradását annak köszönhetjük, hogy a homoróddaróci határórségtől kivezényelték a frontra, ahonnan Azerbajdzsánba került hadifogolytáborba – Máramaroszigettől több mint kétezeröttszáz km-re. Édesanyám szerencsére még Kolozsvár bombázása előtt hazaköltözött Recsenyédre, hogy aztán 1945 tavaszától egymaga szántson, vessen, arasson, kaszáljon, akárcsak a többi komaaszsonya. Ennek köszönhetően négyéves koromig azt is hittem, hogy szülőfalumban a világ kezdete óta ők – a férjüket messzi távolból hazaváró huszadik századi Pénelopék – gazdálkodnak. A földek mégsem maradtak bevetetlenül, a háborús fosztogatások után az istállók is újra megteltek. Édesanyám két fejőstehénnel (a Bimbóval meg a Virággal) és egy bivallyal, Jucival várta haza édesapámat.

Ha a háború után a szovjet fogságból vártuk haza a férfiakat, a kollektivizálás kezdetén a Duna-csatornától. A hírhedt éjszakai „fekete kocsi” lídércálma sokáig nem tudott felszívódni a falumbeliek tudatából. Annál is inkább, mert – miként Farkas Árpád *Asszonyidő* című kötete élményélességgel örökíti meg –: a kommunista diktatúra háború nélkül is végveszélybe sodorta falvainkat.

Bözödi György könyvéből, a *Székely bánjából* tudom, hogy a két világháború között Homoródszentpál még a „felemelkedés szigetének” számított. Ami Ürmösi József unitárius lelkésznek köszönhető. Hangya szövetkezetet indított be, gazdakört szervezett, hitel- és tejszövetkezetet hozott léte, dalárdát alapított. Nagy előnyt jelentett számukra, hogy az Alsó-Homoród völgye a Szászfölddel volt határos. Különösen a tanulmányi kirándulások voltak emlékezetesek és gazdaságilag nagyon hatékonyak. Ürmösi József tiszteletes *Nyolc év Homoródszentpál szövetkezeti életéből* című visszaemlékezését eleveníti fel Balácsi Dénes falumbeli etnográfus, Székelyszentléleken élő nyugalmazott tanár a szövetkezeti mozgalmat áttekintő könyvében, amikor idézi: a szentpáli gazdakör tagjai jelen voltak valamennyi alkalommal „a barcasági szász falvakban, Hóltövénnyen, Botfaluban, Feketehalomban; az algyógyi Kún Kocsárd-féle gazdasági iskola és a medgyesi szász földműves iskola megtekintésekor. A kirándulásokon látottakról és tapasztaltakról a résztvevők otthon beszámoltak a kör többi tagjainak. E nagyszerű alkalmak vezették rá a szentpáliakat is a szecskavágó, kukoricavető és kapálógépek használatára és sok más hasznos gazdálkodási módra. Mint pl. a betonistálló és trágyatelep építésére...”

„Határozottan állítom – írta az *Unitárius Közlönyben* Ürmösi tiszteletes a világgazdasági válság idején –, hogy a kukorica soros vetőgéppel való vetésének és soros kapálásának a Homoród vidékén való elterjedése a Medgyes és Segesvár vidéki gazdasági kirándulásaink eredménye. És csak ez már mekkora takarékoság vetőmagban és időben. Szórórosták, trier-rosták használata a vetőmagvak tisztítására s így a több és jobb termelésre, mind a tanulmány, a látás, a tapasztalat eredménye. Természetesen hozzájárult ezekhez a két vidék lelkes papságának, tanítóságának e téren is kifejtett agilis oktatói munkássága... [...] Hátha éppen a több és jobb gazdasági tudás és ismeret vezeti ki népünket ebből a siralmas

hullámvölgyből! Megosztja ismeretkörét, tudását a gazdaság különböző szakismeretei közt. Nemcsak szánt, vet, kaszál, hanem megtanulja a gép-traktor kezelését, a tejjgazdasági, méhészeti, gyümölcsészeti szakismeretet. Hiszen annyi ága van a gazdaságnak, melyben a mi népünk még talán az ismeret kezdetéig sem jutott el, pedig tehetsége, hajlama, működési területe van hozzá, csak nem volt hol megtanulja, és nem volt ki megtanítsa!”

A „felemelkedés szigetén” 1952 júniusában 22 jómódú gazdát nyilvánítottak osztályellenségnek. Kit az öt hektárnál nagyobb birtoka okán, vagy pedig azért, mert szolgát tartott, a szárazság idején üzérkedett. Gyermekkoromban magam is többet ismertem közülük. Imre Pali bácsit például, akinek a fia osztálytársam volt Szentpálon, Tamás Gábort, Szabó Pista bácsit – aki a Duna-csatornát is megjárta. „Szülőfalum első gazdájaként tartották számon Szabó István bácsit – írja róla Geréd Gábor székelyudvarhelyi tanár és vállalkozó 2022. febr. 18-án küldött elektronikus levelében. – Tragikus története ma is borzongással tölt el. Amikor ’52-ben rájuk törték, a felesége olyan sokkot kapott, hogy felakasztotta magát. Akkoriban alakult volt meg nálunk a kollektív gazdaság, a rajoni szervezők a 31 hektárral rendelkező mintagazda bennvalóját nézték ki székháznak. Pista bácsi az internálás után sem térhetett haza falujába. Autómosó »kényszermunkahely« várta az udvarhelyi szállítási vállalatnál. Akkoriban ismertem meg őt, tizennégy-tizenöt éves koromban. Onnan került Homoróddarócra, a második világháború után elhagyott szász birtokokon létesített állami gazdasághoz, ahol kitűnt szervezői rátermettségével, fegyelmet tartó szigorúságával. Úgyhogy gyakorlatilag ő irányította a gazdaságot... Ma kint voltam a szentpáli temetőben, felkerestem a sírját. Sírkövén még olvasható a két évszám: 1896–1966.”

Máthé András barátom 1993-ban is zaklatott emlékezettel idézte fel a Szentpálon történeteket: „Nagy sírások közepette elvezették a fejősteheneket, a két szürkét a kocsisszekérrel; elvitték az ekét, a boronát, a vetőgépet – kiürült az istálló és a kocsiszín. Alig ülepedett le úgy-ahogy a bánat, iskolába kellett mennem. Bent az iskolában azt tanították, amit muszáj volt, de Kozma Miklós, László Jenő és Csáki Ferenc tanítóim jóvoltából egyebet is megtanultunk. Vasárnapként a bágyi várhegyen, a zombori várnál és a római kasztrum

helyén tőlük hallottunk a vidék ősi lakóiról, a székely határőrökről. Erdélyország nagyságos fejedelméről, Bethlen Gáborról is ők meséltek lélekmelegítő történeteket, és a sóbányákról meg a rómaiakról. A hetedik osztályt végezvén az én szalmazsákom is szekérré került, beköltöztem Székelyudvarhely híres középiskolájának, a hajdani Katolikus Főgimnáziumnak a bentlakásába – fikának...”

Ameddig a magán- és a közbirtok létezett, szabadon érvényesülhetett a gyarapodást lehetővé tevő korszerű gazdaszellem – beleértve a 20. század elején meggyökereztetett szövetkezeti eszmét is –, a két Homoród mente is sokat hallatott magáról, és nem érezte elviselhetetlennek a kisebbségi sorsot sem. Az erőszakos kollektivizálás azonban a második világháborús veszteségeknél is jóval nagyobb csapást jelentett e vidék számára.

Egy '56-os őszi estén egyszer csak arra figyeltem fel, hogy édesapám – akiben egyébként nem nagyon tengett túl a kezdeményező-készség – azt fejtegeti a komáinak: át kellene szökniük Jugoszláviába, mert ott még megvan a magánbirtok. Hol voltunk mi a jugoszláv határtól?! Nem számoltak azzal sem, hogy miután a közösből „kiálltak”, nem kapnak vissza semmit abból, amit a kollektívbe „önként” bevitték. Akkor ismertem meg a köves hegyoldalakat is termővé tevő emberi szolidaritást. Mert jött a „külsők” közé tartozó keresztapám hórihorgas kedvvel, és ahogy megjött, a szavak mind köré telepedtek. Elmagyarázta: hol van még felesben, harmadában vagy hetedik kalangyáért megművelhető terület a környéken. Hét falu határának megannyi titka került előmbre, mint megannyi – lapifosztás közben megörvendezettető – piros kukoricacsó. Mintha a világ kezdete óta ők vetnék a búzát a déli fekvésű Vápaföldbe, az Udvariba, a Török-tagba, a hideget tűrő zabot a Zsizsba, az Alsó-hegybe, a Várcába...

Soha akkora asztag nem nőtt az udvarunkon, mint abban az esztendőben, amikor felesben, harmadáért vagy hetedik kalangyáért arattunk.

VI. KOR- ÉS KÓRKÉPEK AZ ÖTVENES ÉVEK RECSENYÉDI VILÁGÁBÓL

1. „Se kint, se bent”

Az iskoláskorhoz közeledve furcsa világot fedeztem fel Recsenyén. Egyik napról a másikra kiderült, hogy a falunak fele „kint”, fele „bent”. Mintha osztódással szaporodott volna. Ami egynek is túl kicsinek bizonyult addig, hiszen alig száz portát számlált, elég nagyknak találtatott ahhoz, hogy két külön világ is kiteljen belőle: a „külsőké” meg a „belsőké”. Jóllehet sem külső, sem belső utcája nincs a főút menti településnek, és a „más-más világba” szakadtak különben is szomszédosak voltak. Továbbra is együtt választották a határ-, a marha- és a lelkipásztort, de azontúl mintha semmi köztük nem lett volna egymáshoz. A „külsők” élték a maguk régi – de új törvény alá eső – világát, és szemmel láthatóan büszkén viselték láthatatlan megbélyegzettségüket: kiközösítettek voltak, ám de el nem üldözöttek; ha más határrészben is kapták ki a földjüket, a magukéban dolgozhattak. Akik viszont a közösbe adtak mindent, legfeljebb csak önmagukkal lehettek elégedetlenek. Kezdetben ugyanis mindenki a kedvükbe járt, hogy – kevesebb erőfeszítéssel – jobban éljenek, mint annak előtte. Egyetlen kategória került csak lehetetlen helyzetbe: az, amelyiknek a jellemzésére leginkább a „se kint, se bent” illett. Kerek esztendeig köztük tartozott a mi családkunk is.

Lakatos Gyula tiszteletes falumonográfiája részletesen tájékoztat a közös gazdaság megalakításáról: „A második világháború után a városról hazaszorult mesteremberek, a falusi kisgazdák és a hozzájuk csatlakozó karrieristák és haszonlesők közreműködésével megalakították a kollektív gazdaságot... A falu mintegy kétharmad része állt be a kollektívbe. A nagygazdák és a kevés földdel rendelkezők közül csak néhányan voltak, akik nem csatlakoztak. A nagyobb birtokosokat, akik napszámosokkal résziben dolgoztatták meg a földjüket, vagy szolgát tartottak, mint mások

kizsákmányolóit kuláknak bélyegezték. Ilyenek voltak: Gábor Albert, Fekete Pál, Imre Jakab és Márton István. A faluhoz közel levő földeket elvették, és kint a mezőn, a falutól távol adták ki részüket. [...] 1958-ban ismét hozzákezdtek a szervezéshez, a falu teljes kollektivizálásához. Márciusban beszervezték a kulákokat, és októberben folytatták úgy, hogy decemberre 1-2 család maradt. Így 1958 őszén megtörték az egész falut, és mindenki beállt. Nagy adókat fizettettek a nagybirtokosokkal, és kötelezték őket javak beszolgáltatására.”

Amikor elérte a nyugdíjas éveket, Lakatos tiszteletes hazaköltözött Recsenyédre, renováltatta szülei házát, és hozzálátott szülőfalunk monográfiájának a tető alá hozásához. Amiért a magam részéről csak hálával tartozom neki. Pályaválasztásának indítékain töprengve először arra gondoltam: bizonyára azért választotta annak idején a papi pályát, mert abban az időben – édesapja a falu legmódosabb és legtekintélyesebb gazdáinak közé tartozott – más lehetősége nem kínálkozott ahhoz, hogy az értelmiségivé válás útjára lépjen. Csakhogy id. Lakatos Gyula nem került kuláklistára. Családtagjaival művelte meg a földjeit, nem tartott szolgákat, tehát nem számított „kizsákmányolónak”. Ugyanakkor a tőszomszédja, az ugyancsak tekintélyes gazdának számító Márton István kuláklistára került, mert szolgát tartott. Ez időben a nagyobbik fia Moszkvában gépészmérnöki oklevelet szerzett, majd egy bukaresti olajgyárban vezető tisztséget töltött be. Márton Dénes is hazaköltözött, Lakatos tiszteletessel átellenben vásárolt házat magának.

Aki nem élte át azt a korszakot, nem tudhatja: egyazon időben miként volt lehetséges mindez? Bukaresti éveimben (1968–1971) viszont „nyílt titoknak” számított, hogy Márton Dénes moszkvai útját is annak idején az 1952-től vezető állami és pártfunkciókat betöltő Fazekas János egyengette. Aminek „csak” az volt a feltétele, hogy formálisan „tagadja meg” kulákká nyilvánított szüleit. Ma is sajnálom, hogy bukaresti meg recsenyédi találkozásaink során nem kérdeztem meg tőle: milyen lelkiállattal élte meg azokat az éveket?

2. A fortélyos „meggyőzés” áldozatai

Dáné Gábor: „1958 őszén, amikor én már az egy hektár és valahány áras búzavetésemet elvégeztem, készültem, hogy hozzákezdjek az őszi mélyszántáshoz. Egy szép napon lehívtak a szentpáli néptanácsához bennünket, akik nem voltunk beállva a kollektívbe. Egy külön szobában velem kezdték meg a kihallgatást. Nagy György elnöknek nem volt bátorsága velem foglalkozni, hanem Csiki Rudolf titkára bízott engemet. A titkár megmondta, azért hívtak le, hogy győzzenek meg bennünket: végre mi is álljunk be a kollektívbe. Én szépen megmondtam, hogy nem fogok beállni, hiszen már az őszi búzavetésemet is elvégeztem. Azt felelte, hogy mindenkitől írásban akarják látni, hogy miért nem akarunk beállni. Le kellett írnom, hogy az én esetem kivételes, mert az öttagú családot egyedül kell hogy eltartsam, és ha én beállok, egyedül tudok normázni. A másik ok az, hogy nekem nagy adósságaim vannak a feleségem gyogykezeltetése kapcsán.

Ezek után a titkár jóindulatúan azt mondta, hogy egyetért az érveléssel. Erről már előzetesen beszéltek a gazdaság vezetőségével, sőt külön megbízatást kapott, hogy az én esetemben különösebb engedményeket lehet tenni. Ezt az engedményt ő úgy tálalta elém, hogy most írjam alá a belépési nyilatkozatot, és annak végére ő begépelem, hogy a nyilatkozat 1959 októberében lesz érvényes, és én addig a fölösleges állatokat eladom, az adósságaimat kifizetem, egy évig még magánúton gazdálkodom, s a jövő évben belépek a kollektívbe. Ezt az ajánlatot elfogadtam, a nyilatkozatot aláírtam, és mint aki a dolgát jól végezte, hazamentem.

Utánam Bomhér Dénes komámat hívták be, mert velem együtt őt tartották a legmakacsabbnak. S vele is közölték, hogy mi a szándékuk. Ő is, éppen úgy, mint én, azt felelte, hogy még nem számít egyelőre beállni. Erre kezdték szorítani, hogy mire való ez a huzavona, mert Dáné Gábor is ugyanezeket mondogatta, és a végén mégis csak beállott. És ekkor elébe tették az általam aláírt nyilatkozatot (persze nem vette észre a begépelem sor tartalmát), egy keveset gondolkozott, s így ő is aláírta, s a többiek sorra mindegyik... Én amikor ezt este megtudtam, egész éjjel nem tudtam elaludni.

Másnap engem újra lehívtak a néptanácsba, és kérdezték, hogy most mit csináljak: maradok a már aláírt nyilatkozattal, vagy újat írok, és a többivel együtt én is kollektívtag leszek? [...] A pártaktivisták is előre jelezték: ha beállok, figyelembe veszik az én nehéz családi helyzetemet, és úgy fognak eljárni, hogy olyan munkalehetőséget biztosítsanak, ahol megfelelő munkanapokat teljesíthetek. Beválasztottak rögtön a vezetőtanácsba, s megtettek a vásárló bizottság elnökének. Mert abban az időben állami kölcsönökkel a kollektív részére fajlatokat kellett felvásárolni, s így munkám volt az egész tél folyamán, mert összejártuk a vidéket, és rengetek sok kenyérszállatot vásároltunk össze.”

Friss keletű volt még a konstancai értekezlet jelszava, minek értelmében a lovak helyét haladéktalanul átveszik a gépek. A lovakat is átvették huszonöt lejes áron a pisztrángtenyészetek. Nem a hús kilója – a becsületüket veszített, leértékelt igavonók államilag megszabott vételára került ennyibe egy-egy halgazdaságnak. Legalábbis ezt tapasztaltam a következő nyáron, amikor egy szovétai diáktáborozás alkalmával felkerestük a híres vármezői pisztrángtenyészetet.

3. Településszerkezet és nemzedéki korérzékelés

Recsenyéd főút melletti falu, mindössze egy km hosszúságú, mégis három részre oszlik: a csordajáró útig *Alszeg*, azon felül *Középszeg*, a Bági pataktól *Felszeg*. Balázi Dénes alszeginek számított, Dáné Gábor a falu derekában lakott, amíg Brassóba nem költözött, én meg Felszegen születtem. Más-másként éltük át a kollektivizálás korszakát.

Balázi Dénes: „Az 1952-ben létesült kollektív gazdaságban nyolctagú családként dolgoztunk: nagyanyám, özv. Balázi Dánielné, született Fekete Mária; apám, Balázi János állatgondozó és ökörfogatos; anyám, sz. Egyed Eszter az én középiskolai, sőt teológiai éveimben is testvéreimmel egy sorban – János fiútestvéremmel és három húgommal (Erzsébet, Eszter és Magda) – végezte a családra kirótt munkákat, a kapálást és az aratást. [...] Apám, aki

román és magyar elismerésű cipésmesterként működött a kollektivizálásig, nehezen kapta meg az engedélyt, hogy a kisipari szövetkezet kányádi műhelyéből hazahozott lábbelikkal dolgozhasson, ideiglenesen, hogy a családjukat fenn tudja tartani. Magam az 1955/56-os tanévben Bágyban tanítottam az I. osztályt, az orosz tanegyetemeseknek; román nyelvtanfolyamot tartottam a regrutáknak az iskolában; kultúrígazgatói, pionírparancsnoki, ARLUS-elnöki tevékenységgel, adminisztrációs terhekkel gyötörtek minden héten. Ráadás volt a KISZ-munka, megtetőzve az RKP esti tanfolyamának a vezetésével, hogy meggyőzzem a felnőtteket a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségéről.”

Dáné Gábor: „A közösbe sem apám, sem pedig 24 gazdatársam nem állt be, hanem – a földjeinket kicserélve a falutól távol eső területekre – tovább dolgoztunk egyénileg. Dacára annak, hogy sokkal gyengébb minőségű földekkel rendelkezünk, meg kellett mutatnunk, hogy jó terméseredményeket érünk el, és most is jobb az egyéni gazdaság, mint a kollektív gazdálkodás. Közben apám 1956-ban meghalt, és én még az édesanyám területeit is megfeszített erővel dolgoztam, és a két fogatunkkal így is eredményeket tudtunk felmutatni.

Igaz, a havas téli időszakokat is kihasználtam, és minden télen kihordottam a szántókra a trágyát, ott földdel letakartam, s azt trágyalével sokszor meg is locsoltam, s így tavasszal érett trágyával szórhattam be a vetés alá kerülő területeinket. Közben szakszerű ekéket készítettem az abásfalvi kováccsal, s minden felszerelésünk kifogástalan volt.

Ebben az időben kvótabeadások voltak. A területek meg voltak róva hús-, tej-, gyapjú- – és már el is felejtettem, milyen – kötelező beadásokkal. A szerencsénk az volt, hogy az én nevemen 4 ha és az anyámén 4,50 ha terület szerepelt, s így 5 hektáron alul voltunk, s a kvóta 5 ha-on alul nem volt magas.

Az 1957-es és 1958-as években kimagasló eredményeket értem el mind a búza-, az árpa-, mind a lentermesztésben, úgyhogy meghaladtam a kollektivisták átlagterméseit, s ezért a kollektivisták nagyon irigykedtek rám – s általában a kint maradottakra –, mert ezek túlnyomó része fiatal volt. Mi kellett hogy kerüljük az alkalmat a találkozássra, s ők még ellenségesebbek voltak.

Közben azok a pártaktivisták, akik a falunkban meg voltak bízva a kollektív gazdaságok előremenetelével, állandóan próbáltak velünk szóba elegyedni, próbáltak meggyőzni a kollektív gazdaság előnyeiről, hogy álljunk be mi is. Én általában udvariasan fogadtam az ilyen irányú próbálkozásait, de finoman mindig kitértem a válaszadás elől. Megemlítettem, hogy az én családi állapotom nem nagyon engedi meg azt, hogy beállhassak, mert a családban egyedül én tudok normát csinálni, mivel az anyám már idős, a feleségem szegény ekkor már szívbillentyű-szűkületben szenvedett. S hogy fogom én a két kiskorú gyermekemet, idős anyámat és a beteg feleségemet eltartani? A vége az lett, hogy ezek a pártaktivisták kezdtek durvább eszközökhöz folyamodni. Éjszaka a lakásom elejét bemázolták csúnya ákom-bákom festményekkel, rajzokkal. Odarajzoltak engem, hogy a rémhírterjesztő kulák hátizsákban viszi a rémhíreket Udvarhelyre. A valóság az volt, hogy én mindenemű beszolgáltatási kötelezettségemnek eleget tettem, de a fölösleges tejet (négy tehén után) nem adtam le a tejszarnokba, hanem a saját tejfölöző gépemmel feldolgoztam, és az így készített vajot kerékpárral minden kedden az udvarhelyi szabad piacon értékesítettem.

A nehézségeimet még tetézte az is, ami apósommal történt. Székelydályában már 1951-ben megalakult a kollektív. Apósomat a maga 16 ha földjével kuláknak minősítették, és nem vették be. Kínlódott, de a nagy beszolgáltatásoknak nem tudott eleget tenni. Kérésére később bevették a gazdaságba, földjeit bekomeszálták, 13 nagy állatját elvették, s azután mint osztályellenséget kidobták.”

Cs. P.: Recsenyédéről írt falumonográfiájában Lakatos Gyula tiszteletes pontos táblázatokba foglalja mind az 1952-es, mind az 1958-as kampány adatait: föld, tehén, ló, ökör, növendék, szekér. Id. Lakatos Gyula 1958-ban 11 hektár földet, 6 tehenet, 4 szekeret adott be. (Korábban már jeleztem, hogy 1952-ben nem számított „osztályellenségnek”, így nem volt akadálya annak, hogy fia elvégezze az egyetemi fokú Protestáns Teológiai Intézet unitárius teológia szakát.) Szüleimnek csak 2 hektár földjük volt, mégis már 1952-ben kollektivisták lettek. A magyarázat az „ideológiai kényszerzubombantban” rejlett. Az erőszakos országos kampány során összeszedték a Szovjetunióból hazakerült hadifoglyokat, az iskola pincéjébe

zárták őket, és addig nem engedtek haza senkit, amíg „alá nem írtak”. „Maguk onnan jöttek vissza, ahol láthatták a szocializmus építésének felsőbbrendűségét, és nem akarnak példát mutatni?!” (Alig jutottam be – kollektivista szülők gyerekeként – az udvarhelyi gimnáziumba, engem is hazaküldtek, miként faluról származó osztálytársaim egy részét: „szervezzem be a szüleimet”.)

Édesapám szülőfaluja 1962-ig havasalji településnek számított, ahol kezdetben még nem erőltették annyira a „kollektíva” szervezését, mint az Alsó-Homoród völgyében. Én meg örültem, hogy vakációkban továbbra is nagyapám segítségére lehetek. Szántáskor a tehenek előtt „borozdoltam”, vagy kosárba gyűjtöttem a köveket, amiket az eke kivetett; amikor acatolt, segítettem neki a tövistől megtisztítani a búzavetést; amikor kaszált, én voltam a rendrázó; amikor a búzában vágta a rendet, én vettem a kévekötelet. Az aratást követő időszakot szerettem a legjobban, mert akkor csaknem egy teljes hónapra felköltöztünk a havasi kaszálóokra. A tél más meglepetésekkel szolgált. Gyepesben rokonunk volt a fél falu. Ha nem nálunk volt a fonó, akkor a szomszédoknál vártak, de még gyakrabban egészen a felső faluvégig ropogtattuk a havat, amíg még akadt fonnivaló kender, csepű, gyapjú. Örökös vidámság lengte be ezeket az esteket, amelyeken kifogyhatatlan humorú nagybátyám volt a fő tréfamester. Ennek köszönhetően ismerhettem meg az ó-falut a maga 20. századi jelenével, jóval azelőtt, hogy kezembe vettem volna Imreh István munkáit a székely falutörvényekről. Édesapám is szívesen engedett Gyepesbe. Minden alkalommal „szolgáltam” egy bárányt, egy malacot, egy borjút.

Tehenes gazdák voltunk, lovagolni azonban Recsenyéden tanultam meg, amikor édesapám fogathajtó volt a kollektívben. Téli olvasmányélményeim hatására tízéves koromban Rózsa Sándor lován vágattam át a „túlsó víz mentére” – be egyenesen a Gondos-portára. Az első világháború harctereit Tamási Áronnal és két nagyapámmal túlélte néhai Dombi Mózes tanító úr (aki „az első román időben” édesanyám kezét is fogta a palatábla előtt) ugyanis nemcsak Rózsa Sándor lovára ültetett fel az ötvenes évek derekán. Gábor Áron negyvennyolcas hangját is ki lehetett hallani abból, ahogyan a Nagy-Homoród menti kicsiny Recsenyéd négyelemis iskolájában egy szép napon bejelentette: „Immár nekünk is van

írónk!” Amiképpen a regény fogalma Móriczhoz kapcsolódott először tudatomban, úgy attól kezdve Szabó Gyula testesítette meg számomra – az író. Pedig személyesen csak középiskolás diákként ismerkedhettem meg vele, jó néhány évvel azután, hogy a második kötetet „feldolgozó” rajoni pártértekezlet hatására Homoródalmáson is elhangzott a szégyenletes mondat: „Emberek, a Kurta Mózsi fia olyan regényt írt, hogy megérdemelné, ha felakasztanák!”

E kijelentés konnotációjához hozzátartozik, hogy vidékünkön akkoriban hurcolták meg az 56-os magyar forradalommal rokonszenvező unitárius lelkészeket. Akiket elvittek, többnyire hét esztendő múltán szabadultak, hátralévő életükre mindétig megfélemlítve. A Szabó Gyula-regények viszont – megcsonkítva, agyoncenzúrázva bár – változatlanul a biztonságérzetet sugallták annak az átmeneti korszaknak a létbizonytalanságában. Valahogy olyanformán, ahogyan Gábor Áron szavai hatottak a háromszéki önvédelmi harcok idején. Az olvasók megérezték, hogy az írott szónak is van hatalma. Más, mint amellyikkel naponként szembekerültek... Történt pedig, hogy Kozma Miklós tanító bácsi, az Unitárius Énekeskönyvből is jól ismert egykori kántortanító – aki Szabó Gyulát is feltarisznyálta Almáson, mielőtt a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba indult volna, visszadobta rajoni „irodalmi” versenyre készült fogalmazványomat. Miért nem azt írtam meg – mordult rám a maga érces hangján –, ami ’56 őszétől velünk történt?! Megírtam. A rajoni elvtársak nyomban „kiszálltak”, és édesapám előtt megsuhogtatták a sorsom várható alakulását jelző mondatot: „Ha nem veszi vissza azonnal azt a kilépési nyilatkozatot, a fia egyhamar nem lépi át az udvarhelyi gimnázium kapuját!”

Mikor vette észre édesapám, hogy szalmakalapommal van mit védenem a napszúrás ellen? – máig rejtély előttem. Maga mellett inkább az örökké körülötte tüsténkedő öcsémet kedvelte. Én ugrottam ugyan minden szavára, de azt is láthatta, hogy nem éppen jó kedvvel. Különösen abban az 1957-es esztendőben, amikor kilépett a közös gazdaságból, és amikor tizenkét évesen nekem is meg kellett fognom a kasza nyelét és az eke szarvát. Merthogy én inkább a könyveket forgattam volna, mint a parlagon maradt – krumplinak és zabnak egészen kiváló – földeket. De mire odajutottam volna, hogy napszentület után a társaságukban legyek – ahelyett, hogy

édesapám szerint kimentem volna a labdát még javában rúgó társaimhoz a rétre –, már ejtettem is le a fejemet. Azt hiszem, az a nyár is bőven elegendő lehetett édesapámnak ahhoz, hogy belássa: úgysem tud már olyan embert faragni belőlem, aki örömét leli a gazdálkodásban. Hadd keressem hát a könyvekben...

Így történt, hogy amit talán évekig sem értek volna el nála a „meggyőzésével” megbízottak, azt – eléggé dicstelenül – magam vittem véghez. Pusztán azzal, hogy a könyvekhez való feltűnő ragaszkodásommal megingattam belső biztonságérzetét; ama hitét, hogy számíthat rám, és így családunk továbbra is meg tud állni a maga lábán. Volt hát miből megtöltenem végül is a szalmazsákot, mire újból kollektivista szülők gyermekének tudhattam magam, és ezen az alapon az ösztöndíj is kilátásba került az udvarhelyi gimnáziumban.

VII. FÉRFIVÁ ÉRLELŐ NYARAK

Édesanyámnak minden vágya az volt, hogy egyetemet végezzek. És ahhoz is ragaszkodott, hogy 1963. szeptember 1-jén ő kísérjen fel Kolozsvárra. A nyár ugyanúgy mezei munkákkal telt, mint az előző években, eszembe sem jutott, hogy készülnöm kellene a felvételire. Édesapám eladta egyetlen jófajta bivalyunkat, a Jucit, és a szentmártoni őszi vásárról (augusztus 29.) hazahozott helyette egy fejőstehenet – egyetem ide vagy oda, a család tej nélkül nem maradhat –, a különbözetet pedig átadta nekem. Az állomás épülete, a főtéri Szent Mihály-templom, a Mátyás-szobor, az egyetem épülete, a Farkas utca mind-mind olyan volt, mint ahogy édesanyám többször is leírta. A gyermekkorból „jól ismert” részletek egykettőre hozzásegítettek ahhoz, hogy birtokba vegyem azt a várost, ahol tulajdonképpen meg kellett volna születnem.

Szüleimnek volt egy szentpáli komájuk, Balázs Pali bácsi, aki feleségével együtt ugyanazokat a stációkat járta be, mint ők, és aki a költő Horváth Istvánnal egy időben volt szegődményes szolga az Egyetemi Könyvtárban. Én már a bölcsészkar nagy tekintélyű gondnokaként ismertem meg, amikor édesanyám a „gondjaira” bízott. Alighogy megtudta, hogy verseket írok, másnap már vitt is át a Marianum épületében működő bölcsészkarral szemközt lakó Kányádi Sándorhoz, a következő héten pedig Horváth Istvánt látogattuk meg. Kányádi tetőtől talpig végigmért, kifaggatott az otthoni dolgokról, majd megkérdezte, mennyire ismerem Kolozsvárt. „Akkor holnap elmegyünk Balogh Edgárhoz...” Aki a maga katonás szigorúságával úgy fogadott bizalmába, hogy életre szólóan belém ivódjanak a „fel nem adható város” (Kántor Lajos) iránti kötelezettségeim.

A szeptemberi felvételin ösztöndíjas helyre jutottam be. Október első hetében Molnos Lajostól, a Gaál Gábor Kör elnökétől megtudtam: szeptemberben Korondon olvasta *Falusi hajnal* című versemet egy bukaresti hetilapban. A második is jött hamarosan – Kántor Lajos adta volt nyomdába – a *Korunk* decemberi számában. A körről persze már azelőtt sokat hallottam az Udvarhelyen előttem végzett

Farkas Árpádtól, Magyarai Lajostól, Molnostól, Balázs Andrástól... Egyetlen péntek esti szeánszról el nem maradtam volna. Az irodalmi palávereket természetesen az írószövetség kolozsvári székhelye melletti kocsmában folytattuk. Történt pedig, hogy 1963 novemberében meglátogatott bennünket a kéziratainkat közlő Lázár László – közismertebb nevén: Lazics –, az *Iffjúmunkás* irodalmi szerkesztője. Minthogy addigra már kinek-kinek jócskán megcsappant az alkalmi nyári munkákkal szerzett zsebpénze, gondunk adódott az átlagosnál nagyobb cechhel. Tíz perc sem telt bele – csak a közeli diákothonig kellett elmennem –, és kiegyenlítettem a számlát. Abból, amiből az első télikabátomat és bakancsomat kellett volna megvennem. Azon a télen „szereztem be” azóta is „rendületlenül kitartó” reumámat, amit csak a székelyhádi hévíz tud valamennyire elviselhetővé tenni.

1. Egyetemi vakációim naplójegyzetei

Júliustól szeptember derekáig szülőfalum határában kapáltam, kaszáltam, arattam, csépeltem – mikor minek volt a rendje. Esős időkben írt verseim, karcolataim és naplójegyzeteim őrzik emléküket. Ezekből tudom: 1964. október elején úgy akartam visszamenni a bölcsészkarra, hogy addigra „szorgalmi feladatként” elolvasom az *Iliászt* és az *Odüsszeiát*, tekintettel a másodéven rám váró világirodalom-vizsga nehézségeire. Csakhogy a két Homoród mentén miként jutok én hozzá ezekhez a művekhez? Kozma Miklós tanító bácsi oklándi könyvtára villant fel előttem. Özvegye – egykori homoródszentpáli igazgatónőm – örömmel adta kezembe a kért köteteket, és máris „az unitárius irodalomból” vizsgáztatott. Kriza Jánosról még csak hallottam, az 1918 és 1950 között működő Unitárius Irodalmi Társaságról már semmit. Viszont személyesen ismertem Szabó Gyulát, akinek lépteit ők irányították az írói pálya felé vezető úton a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba.

1964. július 5.

Amióta hazajöttem, napokon át esett. A mezőre nem lehetett menni, így hát elővettem *Az ember tragédiáját*. Sok örömöm telik az

Énekek énekében. Hogy meg voltunk lepődve, amikor a trockista szemléletéért kegyvesztetté vált Csehi professzor az első irodalomelméleti óráján azt kérdezte az évfolyamtól: ismerjük-e a bibliát?! Senki nem mert se igent, se nemet mondani. „Hát akkor hogy akarnak maguk irodalomtanárok lenni?!” Magamtól is rájöttem volna: ha Adyval akarok foglalkozni, ismernem kell a könyvek könyvét.

A tegnap végre kipillant az idő. Édesapámat kellett helyettesítenem a kaszálásban. Négy-öt vízhólyag lett a tenyeremben, de azért „ritttyentettem” rendesen. Rettenetesen fáradt vagyok, de boldog. A többi kaszás előtt nem hoztam szégyent a fejemre. Az idén egy kicsit jobb termés ígérkezik, és hátha több lesz az osztalék is. Tavasszal építünk, édesapám kőhasogatni jár. Haza kell hordjuk a követ, és homokot is kell hoznunk. Édesapámmal úgy egyeztünk, hogy addig járok a mezőre, amíg az aratás le nem jár, utána majd olvashatok kedvemre.

1964. júl. 12.

Vasárnap lévén, végre kézbe vehettem az *Iliászt*. Úgy belém ivódott a légköre, hogy amikor egyébbel foglalkozom, akkor is ez jár az eszemben. Sokkal vonzóbb, érdekesebb, mint gondoltam.

1964. júl. 23.

Pár napig Gyepesben segítettem nagyapámnak a szénacsinálásban. Már 77 éves, de még bírja a kaszát. Úgy örvendett szegény, amikor ismerősök mentek el a rend fejénél, és ránk köszöntek: „Na, jó segítsége van, papó!”

Mindig is szerettem Gyepesben. Ami kevés jóra emlékszem a gyermekkorból, azt Gyepesnek köszönhetem. A falunak a fele rokon: vagy nagyapám, vagy nagyanyám révén. Valahogy az emberek itt rokonszeretőbbek, mint Recsenyéden. Bár itthon is tudtomra adták: tetszik nekik, hogy egyetemista létemre sem dobtam el a „szárazfát”.

1964. júl. 28.

Élménytelen napom volt a tegnap: megtanultam kaszával aratni. Eleinte édesapámmal felváltva vágtuk a rendet, de úgy belejöttem, hogy egy idő után már nem adtam ki a kezemből kaszát. Jobb is volt ez a munkamegosztás, mert az öcsém veti a kötelet, édesanyám

szedi a markot, édesapám pedig kötözi a kéréket, és kalangyál is. Délben már a kalangyák árnyékában ebédelhettünk.

1964. júl. 29., este 21, 20.

Ma 35 ár búzát vágtam le. És alig érzem a fáradtságot. Pedig búzarendet vágni sokkal nehezebb, mint füvet. És nehezebb maga a kasza is, mert rá van szegezve a kalászhajtó gereblye. Édesapám örül, hogy immár „felváltottam”. Nem mondja, de látszik rajta. Édesanyám lisztet szítál. Reggel korán akar sütni, hogy amire menni kell a mezőre, tudja kiszedi a kenyereket.

1964. aug. 2.

Egész napos kikapcsolódást jelentett a tegnap Borbáth Károly történész megjelenése. Kerékpárral jött, azzal ment. Elmondta a székelyek letelepedésének rendjét: Udvarhely-, Sepsi-, Orbai- Kézdi-, Csíkszék, Gyergyószék, Aranyósszék. A *romániai magyar nyelvjárások* atlaszok anyagát gyűjtő Murádin László is járt a Homoród völgyében. A *Homoród mente településnevei* című tanulmányában írta: „A székelység eredetibb lakóhelye a gyepük védelmében előbb Biharban (lásd Székelytelek, Székelyhíd), majd a Királyföldön, a mai Szászföld területén volt, még a szászok betelepítése előtt.”

A falu nevének eredetére vonatkozóan két feltételezést jegyeztem le:

1) Valamikor a Homoród sokszor kiöntött, és nagy nádas keletkezett. Ebben récék tanyáztak. Így született meg a Récenád elnevezés, amiből aztán kialakult a Recsenyed. Ez lenne a népi etimológiai értelmezés.

2) Ennél valószínűbb, hogy a település egy kereskedőről (Recse) kapta a nevét. Egyetemi hallgató koromban Szabó T. Attila professzor abban az élményben részesített, hogy megmutatta szülőfalum első írásos említésének legrégebbi (1487-ből való) alakját: *Rechenijed*. Murádin László szerint a név a *halom*, az *emelkedés* jelentésű szláv közszó származéka. A képzőrendszer kialakulása idején született a *Kányád*, *Fenyéd*, *Homoród*, *Oklánd* analógiájára.

Másnap átkerékpároztunk Oklándra és Karácsonyfalvára. Mindkét falunak műemlék temploma van. Ezek egyidősek az Udvarhely melletti román stílusú kápolnával. Borbáth arra hívta fel a figyelmet, hogy a Homoród menti lakosság is eredetileg katolikus volt (Szentmárton, Szentpál, Szentpéter), a XVI. század végére váltak

unitáriusokká. Pontosabban: 1568-at követően, miután a tordai országgyűlés kimondta a katolikus, az evangélikus, a református és az unitárius vallás egyenjogúságát. „Nyugati hatásra a 12. századtól kezdve, de különösen a 13–14. században divatba jött nálunk a falvakat védőszentjeikről elnevezni. [...] Mind Homoródszentpál, mind Homoródszentmárton első írásos adata a pápai tizedjegyzékben található, mindkettő latin formában (1332–1337: *de Sancto Paulo, de Sancta Marino*). Homoródszentpéter első írásos adata sokkal későbbi (1567: *Zent Peter*). E névtípus a településnevek között igen gyakori. A magyar nyelvterületen Szentmárton nevű faluból ötvenhat, Szentpálból tizenöt, Szentpéterből harmincnégy fordul elő. A megkülönböztető *Homoród-* előtag megjelenése tehát elkerülhetetlen volt.” (Murádin László)

1964. aug. 4.

Édesapám Hétfaluból származó bükkfalvi komája az este kaszálni hívott. András bácsi az egyetlen, aki nem állt be a közösbe, s kaszaláskor és zabaratáskor szüksége van a segítségre. Kerestem 120 lejt, amivel elmehettem Olthévízre, az ott élő anyai nagynénémhez (Gábor Mária). Amíg csak a fél falu volt kollektivista, Mári néni földjét mi dolgoztuk meg. Minden ősszel egész vágás szekérrel jött a törökbúzáért. Halmágyi János bácsi volt a fuvarosa. Mindenik törökbúzatörés nagy családi ebéddel fejeződött be. Édesanyám, mint rendesen, most is kitett magáért. Édesapám az enyedi bortól kissé kaptatosan a barátságról beszélt: szeressük egymást Jancsikával, mert ez a legnagyobb érték az életben: a barátság. Azóta sem találok Jancsikával, de a barátságra intő atyai intelem egész életemen végigkísért.

Borbáth Károly említette, hogy Hévízen volt református lelkész Bod Péter. És talán még eredeti kéziratokat is találhatok ott – keltette fel kíváncsiságomat. A lelkész atyánkfia azonban nyaralni volt... Majd jövő ősszel, vigasztalódtam.

1964. aug. 15.

Befejeztem az *Odüsszeia* olvasását. Sajnos, közben nem jegyzeteltem. Most kezdhetem előlről.

1964. szept. 10.

Dosztojevszkij *Megalázottak és megnyomorítottakja* az egyik legnagyobb könyvélményem. Most Horatius leveleit vettem kézbe. *Ars poeticája* nagyon leköt.

1964. szept. 14.

Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzait* olvastam. Úgy hiányzik a Csajkovszkij-muzsika, főként *A hatyúk tava*. Olykor-olykor megjárrom magam a kertben, ahol a szilvafák távolról kéklenek. Almánk nem termett ebben az évben, csupán azon a fán van termés, amit én ültettem. Próbálkoztam diófaültetéssel is. A viharoktól védett Gyepesben megterem, itthon nem volt szerencsém vele.

Nagyvárad, 1965. júl. 2.

A tanév végén autóbuzsós társas kirándulásra indultunk. Amikor a turisztikai utaskísérő Csucsán bement, hogy a Goga-kastély mellett megyünk el, azt kértem, hogy álljunk meg, és menjünk be. Szerencsére a diáktársaim is ekképp vélekedtek. Doamna Goga éppen a piacról jött haza. Egyszerű ruhában, teniszcipőben, egy husángszerű bottal, mely nagyobb volt, mint saját maga. Azt mondják, sokszor igen-igen szeszélyes, nem mindig fogadja a látogatókat, de minket szívesen látott. A könyvtárban 6500 kötet, hat nyelven. Megtudom, hogy D-na Goga birtokában ma is vannak ismeretlen Ady-levelek, csak hogy valamilyen oknál fogva nem akarja kiadni a kezéből azokat. Aztán ami lenyűgözött: a Pompeji alól megmentett kis vas- és bronzszobrok látványa. A tökéletességük bűvölt el.

Késő este egyedül kóboroltam Nagyvárad belvárosában. Addig kószáltam, amíg rá nem bukkantam a Kanonok-sorra. Ma reggel pedig az első dolgom az volt, hogy Aradra indulás előtt az este felfedezett Ady-múzeumot napfényben is láthassam.

1965. júl. 20.

Amióta itthon vagyok, kialakítottam az új ház elé egy kis virágkertet, kiköveztem a kaputól a hátsó udvarig a járdát – mindezt a mezőre járás (kapálás, kaszálás) mellett. Szellemi teljesítményem csekély: elolvastam az *Egy magyar nábobot*, és írtam egy verset. (A *Vitorlaének* című antológiában jelent meg.) Kántor Lajos *Utunkbeli* kritikáját Szovátán olvastam. Ma is meglep, hogy „telitalálatnak” tartotta. Szerintem nem költőileg, hanem a cenzúra kijátszása okán.

1965. júl. 26.

Voltam Udvarhelyen. Találkoztam az előttem végzett Magyar Lajival, Farkas Árpival, Molnos Lajival, Drisuval (Balázs András-sal), a Gaál Gábor Kör hangadóival.

1965. júl. 31.

Az első nap 32 árat arattam, a másodikon 44-et. (A legjobb kaszás is csak 48-at vágott.) Éjjel a fáradtságtól nem tudok aludni.

1965. aug 7.

Részemről befejeztem az idei aratást. Közel három hektárról vág-tam le a búzát, az egész munkáért elkönyvelnek a családnak ötven munkanapot. Ez abból a szempontból érdekes, hogy a házat háromszázért építették fel, és az aratás is beszámít az építésbe.

1965. aug. 8.

Kétnapi zabaratás van kilátásban. Lesz pénzem a koncertbérletre.

1966. febr. 10.

Holnap magyarirodalom-órát tartok Szentpálon, az öcsémék osztályában. József Attilából lesz a számonkérés, és Sadoveanut kell „leadnom”. Szoktatom magam a katedrához. Tanítóim tekintélyes fiatal „tanár bácsit” látnak bennem. Volt, aki megkérdezte, ugye nem jövök haza a Homoród mentére. (Mert akkor veszélybe kerülhet az állása...?)

1966. júl. 18.

Azt vettem észre, hogy nemcsak testi, hanem lelki szükségletem is a nyári kaszálás/aratás. Az itthoniak előtt is ezzel bizonyíthatom, hogy továbbra is hozzájuk tartozom. Ezek a férfivá érlelő nyarak kemény munkához szoktattak, ami az irodalom művelésében is nélkülözhetetlen.

1966. aug. 5.

Az aratás kétharmadát gépek végzik az idén. A gabonát, amit a kombájn már a mezőn kicsépel, ismét át kell eresztetni a cséplőgépen. Ezen a héten én egy ilyen gép mellett dolgoztam. Az aratás romantikájából már semmi nem maradt. Csak a zsákemelés. Szekerek hozzák a 80, 90, 100 kg-os zsákokat. Ezeket először fel kell juttatni a cséplőre. A tiszta gabonát aztán mérlegre kell tenni, majd a padlásra, ahol a szárítás történik. Gyakorlatilag minden zsák legalább ötször megfordult a kezemben, illetve a hátamon. Négy nap alatt 12 vagon búzát csépeztünk.

1966. aug. 6.

Július 16-án kiállították Udvarhelyen az útlevelemet. Összesen 808 lejt váltottak be. Ebből én eddig előteremttem 400-at, az utazási költség felét. A számításaim nem jöttek ki, mert négy cikkem nem jelent meg, pedig számítottam azok honoráriumára is. Holnap még kaszállok. Aztán Katona Ádámmal Homoród menti határneveket gyűjtünk, 14-én utazom. Miután Cseke Mózes budapesti nagybátyáméknak Fóton segítettem az építésben, el szeretnék jutni a debreceni nyelvészeti kongresszusra. (Ott voltam. Rajtam kívül Máthé Jakab és Schweiger Pál tanárok a kolozsvári bölcsészkarról. Hol egyikük, hol másikuk mondott le a vacsorájáról, hogy napon-ta legalább egyszer étkezzem. Áldja Isten őket! A kongresszus első előadója Szabó T. Attila professzor... lett volna. Mindenki azt kérdezte: miért nem jött Attila? És az első húsz percet a vele való szolidaritásnak szentelték. Tanévkezdéskor Márton Gyula tanszékvezető kérésére beszámoltam a kongresszusról. A felemelő pillanatot már a folyosón mondtam el Szabó professzornak. Önironikusan csak ennyit mondott: „Legalább egy unalmas előadással kevesebbet hallgattak...”)

Budapest, 1966. aug. 28.

[...] Tegnap fájó szívvel búcsúztam el Debrecentől. Ma voltam a Múcsarnokban. Ady *Emlékezés egy nyár-éjszakára* s Radnóti *Hetedik ecloga* című versillusztrációjának a láttán annyira felgyorsult a szívverésem... Most éreztem meg először, hogy a jó illusztráció nemcsak a könnyebb megértést szolgálja, hanem a mű lényegi mélységénél mélyebb körvonalak kivetítésére is képes.

1966. szept. 17.

Most már tudom, hogy miről kellene államvizsga-dolgozatot írnom. Az Ady-versek zeneiségének a vizsgálatához – amit elsőéven Szabó Zoltán ajánlott – eléggé botfűlű vagyok, bár a zenét nagyon szeretem. Fónagy Iván vizsgálatai sem vittek közelebb a témához. A Varga József-féle Ady-monográfia szépen mutatja a motívumok kifejlődését. De aztán egyebet nem sokat. Mindenki felfigyel arra, hogy mennyire furcsa az Ady-szórend. Aztán ejtik a témát. Most azt csinálom, hogy minden ilyen – a normálistól eltérő – szórend-furcsaságot kicédulázok. Hátha majd kiderül, mindez miként befolyásolja a versek „atonalitását”.

1966. szept. 22.

Olyan szépek ezek a kora őszi reggelek, amikor az előző napon félbehagyott írás ébreszti az embert. Ilyenkor időben és térben is nagyobb távolságokat lehet befogni. Megfigyeltem, hogy nekem májusban és szeptemberben „megy” az írás a leginkább. Kár és vétek minden perc, amit nem alkotással tölt az ember. Ady-versek elemzésével, az *Anna Karenina* olvasásával és a megírandók megírásával telnek – a türelmetlenül várt – egyetemi évkezdésig mindennapjaim.

1966. szept. 26.

Az *Ifjúmunkás* még mindig nem küldött honoráriumot. Pedig kellene a pénz, hogy ballonkabátot vegyek. Nadrágra, zakóra és nyakendőre is szükségem van. Itthonról nem számíthatok egy lejre sem. De hamarosan egyenesbe jövök, mert Szabó Zoltán tanárunk beajánlott a Kolozsvári Rádióhoz. Gyimesi Éva évfolyamtársammal együtt szerkesztjük a vasárnap délelőtti műsorban elhangzó *Egyetemi életet*.

1967. febr. 7.

Jó ára van a malacnak, nemcsak Ploiești-en, hanem Udvarhelyen is. Édesanyám ezzel a hírrel lepett meg, amikor a téli vakációra hazaérkeztem. És azzal, hogy most már nekik is két malacozó disznójuk van. (Van, aki négyet is „beállított”.) Kiszámította, hogy a két rend malac árából megszegődhetik az ajtókat és az ablakokat az új házhoz. Disznóvágás csak úgy lesz, ha vásárolnak egy süldőt. Gyorsan lebeszéltem erről, mert amúgy sem szabad disznóhúst ennie.

Tegnap voltam Gyepesben. Úgy örvendtek az öregek, hogy láthattak. Körbejártam a rokonokat. Mindenütt már fogytán volt a szilvapálinka, de azért „Pétörkének”, „kicsi Pétörnek” maradt kocintásra való.

Holnap megyek Udvarhelyre. „Önkéntes” pedagógiai gyakorlatra, egykori „felnevelő” gimnáziumomba. Széll Lajos tanárommal úgy egyeztünk meg, hogy Eötvöst és Szigligetit fogom „leadni”.

1967. augusztus 3.

Vasárnap pénzért kaszálok, hogy legyen amivel elmennem a nyári egyetemi diáktáborba, Hidegpatakra (Pârâul Rece).

2. Az oklándi kazettás mennyezetek és falfestmények látványa

Naplófeljegyzéseim szerint 1964. augusztus 2-án Borbáth Károlylyal átkerékpároztunk Oklándra és Karácsonyfalvára. Így tudtam meg, hogy mindkét falu műemlék temploma egyidős az Udvarhely mellett látható 13. századi román stílusú Jézus Szíve-kápolnával. Akkoriban népes katolikus település volt Oklánd is, a templom nagysága ugyanis erre utal. A 16. század végére vált unitáriussá, akárcsak Szentmárton, Szentpál és Szentpéter.

Amikor ott jártunk, a templom ékessége „még csak” az eredeti állapotában megmaradt kazettás mennyezet volt. A különleges értékű kazetták egyike tudománytörténeti érdekességgel bír, lévén Kopernikusz csillagrendszerének a világon egyedülálló ábrázolása. A központi kazetta 1786-ban készült id. Elekes András, valamint fia, ifj. Elekes András munkájaként. Egy másik – koncentrikus körökből álló kazettán – táblázatot láthatunk, a hónapok latin nyelvű neveinek rövidítésével, arab és római számokkal. Ez utóbbi az oklándi „húsvét-kazetta”, mely a húsvétvasárnap pontos dátumának meghatározására szolgált.

Azóta kiderült, hogy „Erdély ékessége” több tekintetben Oklánd: a fehérre meszelt falak ugyanis nyolcszáz éves Szent László-freskókat rejtegettek. Amiről a Marosvásárhelyi Rádió egyik műsorából szereztem tudomást 2024 októberében. Azonnal felvettem a kapcsolatot Tőkés Lóránt tiszteletessel. November 6-i válaszlevelében a *Székelyszék*ben frissen megjelent tanulmányát ajánlotta figyelmembe, amely kutatástörténeti összefüggésekben hozza közelképbe az oklándi falfestményeket mint olyan képi emléket a magyar hősepi-kának, amely a Kárpát-medencei vártemplomokban megmaradt.

Egy olyan korszakban készültek a régi kazettás mennyezetek, amikor az akkori hívő lelkületű ember fogékony volt a jelképekre, a szimbólumokra. Amikor a szellemnek még nem volt „munkamegosztása”, a líra hordozott mindent: a tudománynak, a filozófiának, a hitnek, a sejtelemnek képekbe, metaforákba, hiperbolákba jelenítését. Szerb Antal mondotta volt Aranyról: ha elveszne minden írás a magyarságról, Arany műveiből rekonstruálni lehetne az egész

nemzet életét, szellemiségét. A pogánykori líra – ismerte fel a hetvenes évek elején Páskándi Géza – a hit fenntartója volt, egyszerre mind ott kavarg benne az akkori emberi tudás: mítosz, természet, ősbölcsesség. Ha valaki arra kíváncsi, hogy a Kárpát-medencében élő magyarok hajdan miben hittek, a Szent László-legendák falképbábrázolásaiából megtudja azt. „A mitikus gondolkodásban a hősök jó és rossz szerepkörei részlegesek és bármikor felcserélhetőek – igazít el Tótkés Lóránt. – Ezek alapján a Bika és Orion égi párharcának egy sajátosan magyar képi változatát, pontosabban annak kései középkori emlékét találjuk a falképeken, amely a legendabeli Szent László és a kun közötti birkózásban élt tovább. Az epikus elbeszélések figyelembevételére alapján ezen küzdelembábrázolások archaikusabb változatát azok a párharcformák jelentik, amelyekben a felek egymás övébe kapaszkodva harcolnak. A Szent László-legendabirkózásjelenete ebben az ősi formában eddigi ismereteink szerint az oklándi és a sepsikilyéni unitárius templomok 14. században készült falfestményein látható.”

„Okládon az ismert legendarészek mellett a nyitókép után van egy olyan sajátos rész, amely Szent László megkoronázását ábrázolja egy angyal által – részletezte a lelkész Lőrincz Anna kérdéseire válaszolva. – Az angyal fentről jön, és Szent László fejére koronát helyez, előtte egy püspök és egy ferences szerzetes van. A további jelenetek már ismerősek más Szent László-legendaciklusokból, tehát látható a csatajelenet, a kunok, a híres üldözéskor, majd az utolsó részlet, a birkózás jelenete.”

A Székelyföldön nagy számban fellelt legendaciklusokra Nagy Géza történész, a Székely Nemzeti Múzeum első igazgatója figyelt fel, és Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanárral számos falképet dokumentált az 1881 és 1890 közötti időszakból. Huszka színes akvarellmásolatot is készített, és ennek köszönhetően több falkép – így a homoródszentmártoni templomé is – legalább ebben a formában megmaradt az utókor számára. Ennek a történetét Nyárádi Zsolt és Szász Hunor tárta fel, miközben átkutatta az egyházközség irattárát. Eszerint 1883-ban új templom építése vált szükségessé. A régi, középkori eredetű templom lebontása során kiderült, hogy a tempomfalak értékes és viszonylag épen maradt freskósorozatot őriztek a vakolat alatt. „A vizsgálószerk, nem fogva fel a középkori

freskók jelentőségét, arról panaszkodott, hogy az állam nem hajlandó megtéríteni a vakolat helyreállítási költségeit: »sajnálattal vesz tudomást vizsgáló szék arról, hogy felsőbb polgári hatóság kényszer intézkedésére a templom belsejének vakolatja alatt létező freskóképek lemásolása végett lebontatott, s most a magas kormány annak helyreállítása költségét se hajlandó megtéríteni.«

Nagy Géza volt az első kutató, aki a falképekben felismerte a honfoglalás előtti, keletről hozott motívumokat. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy az ország teljes területén megfestették a legendaciklust, és a török dúlás következményeinek tulajdonította azt, hogy ezek nagyobb részét a határvidékeken maradtak fenn. Publikációi segítettek a köztudatba emelni e művészettörténeti emlékek fontosságát. A 20. század derekán Radocsay Dénes, majd László Gyula folytatta jelentőségük tudatosítását.

László Gyula régész professzor 1993-ban megjelent, mérföldkőnek tekintett monográfiában rendszerezte a falfestményeket. Egyenként bemutatta és a közölt jó minőségű fotók segítségével szimbolikai szempontból összevethetővé tette azokat. A kötetébe bekerültek a Huszka József és Myskovszky Viktor által készített akvarellmásolatokból ismert, korábban elpusztult freskók is. A könyv belső borítóján elhelyezett, a Kárpát-medencét ábrázoló domborzati térképen 48 helységet szerepeltetett négy jelöléssel: 1. meglévő freskók (26), 2. elpusztult, de lemásolt freskók (3), 3. elpusztult freskók (8), 4. feltételezett freskók (11). Örvendetes, hogy az általa megsemmisültnek vélt vagy feltételezett helységek falképei közül töredékes formában mégis megmaradtak és ismertté váltak Csíkmenaság, Oklánd, Magyarremete, Szalonna, Szlatvin, Kökös és Türje falfestményei.

A Nagy-Homoród mentéről a közel teljes képsor Székelyderzszen és Homoródkarácsonyfalván maradt meg, nagyobb felismerhető jeleneteket tartalmazó ciklusokat láthatunk Oklándon, erősen töredékeseket Homoróddarócon és Székelydályában, megsemmisült, de lemásolt képsorok Homoródszentmártonból ismertek. János Mihály művészettörténész 2008-ban tárta újlag a nagyközönség elé az elpusztult falképekről készült akvarellmásolatokat.

László Gyulának köszönhetően kiszélesedett a Szent László-falképciklus értelmezési mezeje. Móser Zoltán fotóművészt például

közel öt évtizeden át foglalkoztatta a téma. Amit a Román Viktorról elnevezett Homoródszentmártoni Nemzetközi Képzőművészeti Alkotótáborban tartott 2025-ös előadásából tudtam meg, valamint azt is: örömmel vállalta, hogy művésztársainak bemutassa a székyelderzsi erődtemplom belső falát 1419 óta díszítő Szent László-legenda freskósorozatát. Vagyis: itt is a *Szent László-freskók nyomában* járt, miként ihletett írásának a címe is mutatja.

Attól válik sajátossá Móser megközelítése, tudatosodik bennem az ajándékba kapott tanulmány olvastán, hogy a falképek fotózása közben a templomok auráját is érzékeli, s az ott ülők arcát is maga elé képzele:

„Valamikor az 1400-as években, az egyik ünnepnapon a Homoród menti Karácsonyfalván ülök a vasárnapi misén, és hallgatom a pap prédikációját, közben nézem a tőlem balra látható freskókat. Nézem László herceget – akkor már Szent Lászlónak nevezi a plébános úr –, nézem a kun vitézt, de leginkább a leányt. Akit állítólag elraboltak, de akkor miért segít a lovon vágató és visszafelé nyilazó kunnak? A nyílvevesszők el is találják a herceget, de nem esik bántódása, vágat lován a kun után! És a végén mi az a vérfürdő! Nézem ezt kora gyermekkorom óta, és nem lelem a magyarázatot. Mondják, hogy a kun ilyen meg olyan, meg azt is, hogy László vitéz, bátor és hős, de a leányról nem »mondnak« semmit. Pedig az »es« érdekelne... [...] A küzdelem a leányért folyik, aki menekülés közben – ez világosan látszik – mindig a kunt segítette. Ezt követi a küzdelem jelenete, ahol a két hős, László és a kun, kikötik a lovakat egy fához: van, ahol ez elmarad, van, ahol a lovak is küzdenek, mint Gelencén vagy Sepsibesenyőn, van, ahol, mint Rimabányán vagy Tereskén, egymás mellett állnak, összeállnak a fa árnyékában. Az egyik ló, László lova mindig almásderes csődör, a másik mindenhol szög színű kanca. És ezek »összeállnak az árnyékban«. Ez pedig a magyarázat szerint azt jelenti, és ettől vált izgalmassá számomra a kép, hogy »vadházasságban élnek, törvénytelen kapcsolat van a férfi és a nő között«. Mostantól másként nézek erre a jelenetre, miközben kezdetek óta tudom, hogy nem véletlenül, nyilvánvalóan erkölcsi tanításként festették meg a középkori templomok falára.”

A Homoródkeményfalván élő Gyöngyössy János történeti grafikus 2017-ben jelentette meg Szent László Kárpát-medencei

legendáriumát bemutató munkáját, *A sziklahitű királyt*, amit elsősorban a fiataloknak szánt, és amelyhez tartalmas és látványos térkép is társult. Nagy értékét egyebek mellett a történeti grafikus által készített rekonstrukciós rajzok jelentik, amelyek nemcsak a legendaciklus falképeit, hanem az azokat megtartó épített örökséget, templomok alaprajzait, a harcosokon fellelhető fegyverzeti elemeket (pajzstípusokat, címereket, homokóra formájú nyíltegezeket) is bemutatták. Jól mérhető a munka alapossága abban, hogy a Szent László-legendához kapcsolódó települések száma elérte a 230-at, és minden akkor ismert és feltárt freskó szerepelt benne.

„A templomok falán megjelenő Szent László-legendának – emeli ki a Guba András–Tornay Krisztina szerzőpáros a *Keresztény Szó* hasábjain – nem a szakrális szövegek a forrásai: sokkal inkább a történeti és népi hagyományból származik. Azonban mégis szent térben jelennek meg, s keresztény szent történeteként: így tanításuk, üzenetük van, s ez spirituális tekintéllyel jelenik meg. Figyelembe kell vennünk, hogy a képsor befogadói, a templomba járó hívők ezzel a nyitottsággal szemlélték, és ilyenféle szintű eligazítást is vártak tőle: vagyis mintaértékű, örök érvényű igazságot megjelenítő, hiteles tartalmat. [...] *A világon egyedülálló dolog* maradt ránk őseinktől. Egy olyan eurázsiai ábrázolásmód, mely teljesen elterjedt az egész Kárpát-medencében, sőt Itália (Nápoly, Altomonte) egyes területein is! Ez nem más, mint Szent László legendája a leányrabló kunnal. Valójában egy *komplex szimbolikai rendszer*, melyet a 13. századtól a 15. század első feléig megfestettek templomainkban, kódexeinkben. Egyes *sztyeppe*i eredetű, *keleti elemek* megmaradtak az egyházi mintakincsben, s egységes, következetesen ismétlődő jelenetekből áll a legendaciklus. Középpontban Szent László királyunk áll, aki példaképpül szolgált az állandóan hadakozó magyarságnak, székelyeknek, s hitével, személyiségével beragyogta a 11. század Európáját. Európa-szerte híres uralkodónk évszázadokig követendő lovagi ideál volt a férfiaknak, a nők számára pedig az elrabolt leány adhatott erkölcsi mintát, aki a freskók tanúsága szerint egyre nagyobb szerepet játszott a történelmi pillanatban (kerlési vagy cserhalmi csata), s változásaival talányos főszereplője a szimbólumcsoportnak.”

„Nekem legkedvesebb utam a világon az, amelyik Székelykeresztúrt és Homoródalmást »köti össze«, s éppen ez az úttáv attól külön kedves (mióta történelmi »emlékem« odáig mélyült), hogy ez útmellék a maga egészében szinte »Szent László földjének« mondható. [...] Szent Lászlónak ezen a földjén László Gyula nekem szomszéd falusi földim! – és László Gyula most éppen ennek a földnek a Szent László »képeit« ajándékozza nekünk, az összes többivel együtt, Gelencétől Felsőlövőig, »összesen 29«-et. Mekkora gazdagság lesz ez! Lelki honfoglalás! Visszfénye és emlékképe annak, ahogy Szent István és Szent László a honfoglalást a lelkiekben végbe vitte...”

Egy Szabó Gyula-levélből idéztem ezeket a mondatokat. A kettős honfoglalás elméletét kidolgozó, a két magyar történelem további feltárására buzdító Széchenyi-díjas régész professzor ajándékkönyvét, *A Szent László-legenda középkori falképeit* köszönte meg ekképpen, 1993. február 16-án. Bizonyosága ez annak, hogy Szabó Gyula történelmi emlékezete mekkora időtávot fogott át. Bizonyosága annak is, hogy szándéka szerint műveivel maga is ezt a szellemi-lelki honvisszafoglalást készítette elő.

VIII. ÉDESANYÁM LEVELEI

Pontot, vesszőt nem ismert. A felekezeti oktatás ellehetetlenítése után román állami iskolába járt a székely-magyar Recsenyében. Ugyanaz a Dombi Mózes tanította, aki az ötvenes évek elején engem is. (Előtte még egy télen „lógóban” is jártam.) Az a 16 levél, ami boríték nélkül érkezett, vagy amelyiken nincs postabélyegző, csomagban jött. Évente átlag öt-hat alkalommal otthon jártam, és mindig felpakoltan indultam vissza Kolozsvárra. Télidőben édesanyám is jött unokalátogatóba s egyben fizioterápiai kezelésre.

Szembetűnő a levelek szerkezete:

a) *Megszólítás*: „Kedves fiam Péter!” (amikor csak nekem ír). „Kedves Mindnyájatok!” (amikor az egész családnak szól).

b) *Keltezés*: évszám sosincs (ezt a postabélyegzők alapján lehet megállapítani), a hónapot nagy kezdőbetűvel jelezte, ámde sokszor a napot és az órát is feljegyezte.

c) *Kezdő mondatok*: nem tudja, hogy mi van velünk, mert hónapok óta nem írunk. Édesanyám többnyire a *Falvak Népe*ből tudja meg, hogy milyen vidékeken, falvakon jártam időközben, édesapámat csak az érdekli, hogy „van-e cikke Pétörnek”.

d) *Panaszos hang*: napi gondok-bajok, betegségek, kezelések, a gyógyszerek.

e) Életigenlés, az örökös többre törekvés kapaszkodói.

f) *Befejezés*: panasz a nagy távolságra, vágyódás az együttlétre. Ha már nem tudunk gyakrabban hazamenni, legalább írjunk.

A legtöbb levél (37 db) az unokáknak szól, illetve a nyaralásukról számol be nekünk. Külön szívfolt az idegen környezet leírása. Szeretett utazni, ismerkedni. Kórházi és fürdőhelyi kezelések: Székelyudvarhely, Szováta, Marosvásárhely, Félix-fürdő. 1971. március 8-án de. 11-kor például ezt írja: „Sajnos a Vásárhelyi Fizioterápiáról Irom ezt a pár sort nektek. [...] Nagyon gyenge kosztra tetek [...] sotlan [...] le akarnak fogyasztani [...] Még epen egészen nem vagyok ki vizsgálva.”

Csomagban érkezett, nincsen dátum: „Mindenünk volna [csak egészség nincs] van 14 malac 2őt bántat valami külön etetem

minden 3 órába. Van egy szép hizo / meg egy kisebb, 3 kecske egy tehén/ egy bika bornyu [...] Csókolunk mindenkit.

Levélcím: 1989. nov. 2. „Jó volna az őr uris amíg él az anyja elfutna, mert ha meghalok nem lesz kihez jöni [...] Remélem / hogy egy kicsit erősödöm [...] Énis kűdök minél hamaráb csomagot. A Nagytatais Craiovaba volt katona s az unokája is ott nem baj Hizik a nagy Diszno csak legyen bél...”

Csomagban érkezett levél. Keltezés: 1989. június 24-én du. 6 óra-
kor. „Be jöt kupás Zsiga azt monta: Bemonta a szabad europa Évi-
két letartoztaták elorditotam magamat ma nem leltem helyemet
ugy éreztem hogy valami baj történt, de nem tudtam mi lehet bár
ne volna igaz mi lesz és mi van a két gyermekel mi lesz édes Iste-
nem veletek jaj Istenem mencse az úr Isten valahogy [...] Toth De-
nes ithon van ő nem tud semit meg van ijedve hogy mi lesz veletek
én oda meni sem tudok itt van 30 apro csirke 15 pipe a sok munka
bár egy kicsit főzek ez engem sirba teszten ha nem halok valami
jo hirt Mencse meg az áldott Isten ügyeljetek Magatokra nehogy
bajotok legyen [...] Keserves Péter napját értek ha igaz még most
sem tudog gondolkozni ugy sajnálom [...] Az inekciot valahogy ha
megkapod kűd el hamarosan hogy bár Apádot mencsem meg [...] Nem
akartalak szomorítani a levéllel de te megértesz

Csokollak Mindegyiket.”

1988. ápr. 8-án: „Szemártonból város lesz irta az ujság kisebb fa-
lukat oda telepítenek én ha azt meg érem, akkor taszicsanak a házal
együt, az életemet a sok munkával a tul erőltetéssel és egy likba bé
tegyenek ilyen betegem, hát én ezt nem bírom meg.”

Kolozsvári postabélyegző: 1988. március 16. Keltezés levélpapí-
ron: Március 10-én. „Mindenap néztem a postást, hát vajon mikor
hoz nekem Kolozsvárról levelet meg érkezet 10-kére, de én röktön
válaszolok [...] nem tudom hogy meg éreke több nő napot...”

1988. február 23. A július 18-ra eső aranylakodalmuk kapcsán:
„Szeretném meg érni a sok fájdalmak közöttis [...] Péterkének kész-
van egy gyönyörű égszínkék paplan gyönyörű varásal. Amikor
magnósúl tuga megmondani a feleséginek hogy ezt még szegény
Nagymamámtól kaptam ajándékba amikor még 17 éves voltam.”

Kolozsvári bélyegző: 1975. november 27.: „Csak az ágyba ne kerüljek hamarosan atol félek az idegeimet megölték mások nem tudok erőt veni nem bírom a hazugságot a rossz indulatu embereket máma pedig kevesen vagyunk aki jó indulatu és igaz ember mindenkibe rosszat látok senkibe nincs jószág most így van sem testvérem sem rokonba nincs szeretet a vallást nem hiszik templomba keveset járunk...[...] erősen nehéz volt a sorsom de el telt és ezután csak a fájdalom van és nincs más.”

Szentpáli postabélyegző: 1974. október 4.: „Hát nem kellene megírjam de nem tudom meg állni hogy ne közöjem ugytudtunk örvendeni enek a szép tehénkének de nemis anak a sok tejnek 12 litert adot volna minden hónapba 300, 400 [lejt] kaptam volna de még ki sem tudtuk fizetni [...] let egy kis borja bika/ 3 hetes máma árván maradt szombaton egy hete anyit sirtam hogy mikor a Házra való 85 ezerlejt be váltották és azért nem kaptam semit nem tudtam úgy sajnálni egész nyáron futotunk hogy tuggyunk egy kicsi szénát kaszálni hogy nekünkis legyen és hogy jönek a gyermekek legyen a háznál tej és tejfel 2 hétig idehaza volt a tehén és gondoltuk el engedjük hogy anyi sok eni valovan úgy lácik hogy a tehén uj volt nem ismerték vagy a kis borjaért kivankozott haza megütötték vagy ütést kapot le kellett vágjuk és még negyedit sem kaptuk [...] most csuszliból etetem a kisborjut.”

IX. RECSENYÉDI ÍRÓAVATÁS

Álmatlan éjszakáimon gyakran megjelenik előttem szülőfalum öregasszonya, aki, míg élt, mindenkié volt – halálos ágyán már senkié. Vagy éppen fordítva? Különösek a sors játéka, ám cseppet sem véletlenek.

A *Székelyföld* főszerkesztőjének megtisztelő felkérésén töprengve egyszer csak „íróavató” karcolatom kezdőszekvenciái villantak fel emlékezetemben. Bizonyára azért, mert egykori – „méhkas-zúdulást” kiváltó – írással annyira „összeszúrattam” volt a fejem, hogy ha a történésekre gondolok, ma is allergiás tüneteket érzek magamon.

Székelyudvarhelyi postabélyegző: 1973. február 27.

„26-án hétfőn Most vasárnap egy hete múlt meghalt Kovács Ferencbácsi és sutogták hogy Péter irt a Bomhérokrol én úgy megjedtem úgy elment az erőm hogy alig tudtam haza meni most ez a cik úgy el bánt velünk mint mikor a mélyeket fel verik úgy járt ez a falu amikor megjelent az ujság az Igazgato felolvasta a gyermekeknek azok jötek nagy hahotával haza hogy Cseke Péter irt Lidi néniről és a Bomhérokrol egy perc alatt elterjedt a hir Sz[ász] D[omokos] felhozta hogy olvasuk el meg rémültünk Sokan futak a boltba vane ifju munkás hát ez egy olyan borzasztó hét volt hogy azt gondoltam kukra megy az agyam Mindenütt csak ezt oszák és szorozák Mindegyiknek gyermeke van és biza ha az ember meg gondolja mindegyik szégyeli én azt látom, hogy mindegyik haragszik És most mongyák / [hogy te ezek után] hogy jösz haza hát én ere azt feleltem gyalog bizonyosan nem.”

A levélben említett igazgató Homoródszentpálon tanított engem az V–VII-ben. Egyszer tanulmányi ösztöndíjra is javasolt engem, én azonban inkább a szigorú Kozma Miklós tanító bácsira néztem fel, aki Szabó Gyula útját is egyengette a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium és az írói pálya felé. Lidi néni, ki most az égei temetőben nyugszik, tőlünk a harmadik szomszédban élt, állami nyugdíjasként. Akkor nem kérdeztem, most pedig már nincs akitől megtudnom, honnan került hozzánk – nem „hitös” feleségnek

– Bomhér Péter bácsihoz, akit még ma is rossz szájjal emlegetnek Recsenyéden. Lidi néni szokása volt, hogy reggelente szatyrával végigjárta a falut, és – főként télidőben – hazafelé rendszerint betért hozzánk. Ha napközben nem láttuk, esténként elmaradhatatlanul megjelent. Vitte a jó szót egy olyan korban, amikor minden ablak alatt hallgatóztak. Ha ő szólt rájuk, elfelejtettek merkelni a döfős bivalyok; s ha valamelyik szegényebb háznál el akart rúgni a tehén, neki még hónapokig leadta négy gyerek szájába is a tejet. Mindenki nyelvén értett, s mindenkihez volt egy olyan szava, amelyiktől a púpos is délcegnek érezhette magát, a mutuj pedig talpraesettnek mutatkozott. Igaz viszont, hogy a magának való ember sohasem köszönte meg neki, ha az adakozás örömét próbálta megízleltetni vele. Sem az, akit arra akart rávenni, hogy ne csak az orráig lásson szegény. Családi tragédiákat előzött meg azzal, hogy tudta, miként kell letörni a „szarvát” egyiknek vagy a másiknak. Hogy ne döfjék, marják, öldököljék egymást, miként az állatok. Sír szélén állókban tartotta évekig a lelket, mert nem tudta elviselni, hogy valamelyik jobb sorsra érdemes falustársunk kiutálja az életből az apját vagy az anyját. Beszélgetéseink során nemegyszer mondta nekem: „Olyan ez a falu, fiam, mint egy gyík, amelyiknek ráléptek a farkára, s most öncsonkítással menekül tovább...” Ezért aztán csak azokra haragudott istenigazából, akik a menekülés során valahol a becsületüket, emberi méltóságukat is elhagyták.

Hogy egykori igazgatóm milyen szándékkal küldte fel Recsenyédre az *Ifjúmunkás* 1973. február 15-i számát? Csak abban vagyok bizonyos, hogy nem a műfaji megjelölés szerint értelmezte a nevem alá tördelt szöveget. Édesanyámnak – ezt első cikkeim megjelenése óta, 1964-től tudtam – csak az számított, hogy „mit ír az újság”. Édesapámnak is, de őt még az is érdekelte, hogy igazat ír-e. „Az újság” pedig akkor éppen ezt adta tudtára mindenkinek:

A megszállottaknak abból a fajtájából való volt [mármint Lidi néni], aki nem tudott nyugodtan aludni, ha valaki körülötte bajban élt. Ez pedig gyakran megesett. Tudta, hogy érte nem jöhet az a bizonyos kocsi („egy vénasszonnyal mit kezhetnek?!”), s tüntetően gyámolította a családot, ahonnan a férfit éjszaka kirángatták. Utána napokig járta a falut, s fennhangon beszélt, mintha az embertelenség hétfejű sárkányával viaskodott volna. Amikor sor került

rá, a földjét szó nélkül beadta, de azt egy percig sem hallgatta el, hogy másokat önkényesen a pincébe dugtak – a földjeik miatt. Sokan feltűnően kerülték azokat, akiket ártatlanul megbélyegeztek – elég baja van így is az embernek, nem jó ujjat húzni a sorssal! –, hónapokig csak ő lépte át a küszöbüket, meg a végrehajtó, de ez merőben más szándékkal. Ő tartotta a hitet a „külsőkben”, s ő volt a legboldogabb, amikor már a „belső” közös gazdaságukkal boldogultak. De ha közben valami „gazemberséget” vett észre, mindig volt bátorsága, hogy a falu valamelyik sértett felének a panaszával felmenjen egészen a minisztériumig.

Meghalt, de nem az fájt, hogy most nincs, aki gyámolítsa a falunkat. Az sem bosszant, hogy azóta senki sem veri nagydobra a fájdalomosan bosszantó dolgokat. Marakodnak a házán. Pedig életében mindenki sokkal nagyobb értéket kapott tőle, mint amekkora ez a juss lehet. Semmiképp sem tudok belenyugodni abba, hogy fölfalják azt az emberséget, amit a falu öregasszonya hagyott ránk – nem vér szerinti rokonaira.

Amikor ominózus karcolatom megjelent, a „vér szerinti rokonok” (az édesanyám levelében említett Bomhérok egy része) be akartak perelni. Úgy tudom, hogy a Recsenyédről nősült udvarhelyi jogtanácsos, Pál Katona Péter lebeszélte őket erről. Engem azonban csak az foglalkoztatott – szerkesztőségem négy évvel az egyetem elvégzése után bukaresti továbbképzésre kényszerített –: miként tudnám a távolból megnyugtatni édesanyámat? Eszembe jutott szülőfalum akkori lelkésze, Végh Mihály tiszteletes úr, aki Páskándi Gézával töltött súlyos börtönéveket. Célt értem levelemmel.

Homoródszentpáli postabélyegző: 1973. márc. 27. Bukaresti postabélyegző: márc. 29.

„M[árcius] 24–25. Még tart ez az ügy 4 családal van az aki nem értete de a másik azt mongya igen ki volt élesítve minden Lidi nével kapcsolatosan és ők magukra veték halálba küldte a feleségét és veszekednek a jus felett és mindegyiknek volt háza és ott mind őket sérti én akár hogy akarom és akartam csitítani a dolgokat nem tudtam mindenkivel szembe szállok vadnak olyan emberek hogy nekem így és nekik úgy mongyák azt vetem észre kevés az igaz ember és az ember mindenkivel csak gyűlölteti magát és idegeskedem Báro [Bárá József volt homoródalmási, recsenyédi,

homoródszentpáli lelkész, majd székelykeresztúri esperes] asztalra hozta a miénk / [Végh Mihály tiszteletes] *fel vet egyik este* [a kocsjába] elolvasta a gyönyörű szép írás olyan felindulva volt a falu mint amikor a mélykashoz heza vernek és mind zugnak amire haza jössz már elcsendesednek és te megmagyarázod ha szükséglesz és az is lehet hogy nemis mer már akkor senki szólni nagy ravaszul kacagnak a szemedbe Ne let volna Cs. P. nem tudták volna [hogy] Lidi néniről van szó De ezt nem lehet eltitkolni és szorol szora mind rola van írva.”

A történetnek persze előzményei és utórezgése is voltak.

Homoródszentmártoni postabélyegző: 1971. nov. 30.

„Le járt a nagy únepély [a homoródszentpáli általános iskola 225. évfordulója, 1971. november 21-én] de nem voltunk ott Csak Gyuszi [az öcsém] találkozott az igazgatóval mindegyik haza volt nem tudom te irtál volte hogy nem tud haza jőni, vártak még a gyermekek is az Igazgató montá mi van Gyuszi Bátyád nem jöt haza”

A levélből az derül ki, hogy László Jenő igazgatóm egy év múltán is neheztelt rám a recsenyédi iskola – ugyancsak 225-ös – évfordulója kapcsán megjelent Zágoni-cikk „fanyar íze” miatt.

„Az iskola udvarán várakoztunk. Szép, zöld pázsitos udvar volt, mely éppen ezzel vonta magára a figyelmemet. [...] Igen, mert Recsenyéden nem volt aki összetapossa, hiszen pillanatnyilag mindössze hat tanulója van az iskolának. Pedig 1912-ben például ötvennyolcan jártak iskolába, s azt mondták, volt olyan esztendő, amikor ennél is többen. Igaz, akkor még csak álom volt e tájon az iparosítás, a falusi gyermekek továbbtaníttatása. [...] Szép a zsenge, vattás tapintású gypszoanyag, jól néz ki az elsőudvaron, a parkban, a tömbházak előtt, de döbbenetes az iskola udvarán... Nemhiába mondta hát Nagy Adél tanítónő, hogy sokkal szívesebben foglalkozna hatvan gyermekkel, mint hattal... Egyébként kedves, meleg hangú volt ez az ünnepség, de egy kicsit hasonlított az olyan menyegzőhöz, amikor beteg, sorvadó menyasszonyt ünnepel az összesereglett lakodalmas nép. Mert a kultúrműsort is a szentmártoni, szentpáli gyermekek szolgáltatták [...]. »Azt mondják mifelénk, hogy a sütés azon is múlik, ha nincs liszt. Ha történetesen az élesztő vagy a kovász hiányzik, és esetleg nincsen hevítő – az még nem olyan veszedelmes. Lehet azt pótolni, sokkal könnyebben, mint a

lisztet« – mondotta Cseke Péter, az iskola egykori diákja [...]. Kölcsonkért lisztből készült hát el az ünnepi sütet, s ezért egy kicsit fanyar íze volt...”

Édesanyám szerint egy olyan „se íze, se bűze” cikket kellett volna írnia Zágoninak is, mint amilyennel Miklós László rukkolt ki a szentpáli megemlékezés kapcsán. Fellapozom hát a *Hargita* 1971. november 23-i számát. Az *egész falu ünnepelt* című tudósításból értesülök magam is, hogy 1952 és 1970 között 508-an végeztünk. Aztán azt is megtudom, hogy kiből lett szakiskolás, középiskolás, főiskolai és egyetemi hallgató; következőképpen: szakmunkás, mezőgazdasági középkáder és mérnök, tanító és tanár, tisztviselő, topográfus, bányamérnök, egészségügyi ápoló és orvos.

„Az anyanyelv bölcsője” az iskola – olvasom –, de „köt a testvériség is”. Első pillanatra nem értem a logikai bukfcencet. De aztán kiderül, hogy az ünneplők között elkeveredett egy idős bácsi, Sân-georgean Dumitru, aki „nem máshonnan, de éppenséggel az ország egyik legtávolabbi sarkából, Călăraşról igyekezett eleget tenni a meghívásnak”; aki „románul és magyarul szólt a falu népéhez, egykori tanítványaihoz”, és aki harminchat esztendő múltán is néven nevezte volt tanítványait.

Nyilván egy szó sem esett/eshetett arról, hogy S. D. valójában kiemelt javadalmazású, nagy román nemzeti célokat szolgáló „kultúrznás” tanító volt. Így aztán bőven jutott hely a személyesen N. C. elvtársnak küldött táviratnak és a hajnalig tartó bálnak.

Szentpáli postabélyegző: 1973. március 27.

„most már te is nyugodjal bele A harag elmulik és az igazság meg marad Te most ne mérgelőgy szed esze magad és irjál továbbrais mert neked ez a kenyered”

Három esztendő múltán mégis újabb figyelmeztetés érkezett.

Szentpáli postapecsét: 1976. február 24.

„Hétfő Hát ide figyelj édes fiam Meg kérlek nagyon szépen recsenyédről semitse irjatok nehogy felmerüljön valami hogy mit keresetekitt” [Zágoni Attilával].

X. SZELLEMI OTTHONTEREMTÉS – ELLENSZÉLBEN

Édesapám korántsem örült, amikor 1968 nyarán megtudta, hogy újságíró lettem. Azt is megmondta, miért. „Az újság hazudik, fiam...” Azt szerette volna, hogy hazakerüljek tanárnak. Már túl voltam a nősülésen, így az a lehetőségem kínálkozott, hogy Kolozsvárra kerüljek – a feleségem kolozsvári születésű volt, és a Magyar Tanszékre kapott kinevezést –, ha elfogadom a központi napilap, az *Előre* ajánlatát. Higgyem el, mondta későbbi főnököm, a *Falvak Dolgozó Népe* szerkesztésével megbízott Simonka László: Bukarestből könnyebben jutok Kolozsvárra, mint Homoródszentmártonból. Édesapám, fejcsóválva ugyan, megértette „kényszerhelyzetemet”, de a lelkemre kötötte: csak arra az egyre vigyázzak, hogy lehetőleg minden faluban legyen egy-egy házam. Nem szeretné, ha tisztesség dolgában valahol megcsordulna a tető felettem.

Történt pedig, hogy 1971-től nemcsak az unokákat hoztam haza, magam is mind gyakrabban és mind többet időztem a két Homoród völgyében. Barátaimmal elkezdtek a szülőföld újrafelfedezését.

1. Rendhagyó „alapkőletétel”

Hogy is kezdődött tulajdonképpen? Forráskönyvem megjelenésekor, 1976 decemberében többen is szóvá tették odahaza: a *Víznyugattól vízkeletig* (1976) tíz riportja közt helyet kaphatott volna bár egy az útnak indító szülőföldről is. Három év múltán, a *Látóhegyi töprengések* (1979) otthoni fogadtatása során sem volt másképpen, csak a korábban megfogalmazott igény vált közben még célratörőbbé: odahaza is akad „töprengenivaló” bőven, s ha már annyira ragaszkodom a tisztultabb öneszmélést nyújtó szellemi magaslatokhoz, kilátónak ott a bágyi várhegy, ahonnan tiszta időben a Fogarasi-havasokig látni; tollam erején múlik csupán, hogy a hajdani őrhely a szellemi otthonteremtés szimbólumává emelkedjék. Nem felelhettem másként, mint ahogy első ízben: azt, amit én szeretnék

megírni a szülőföldről, azt a munkát előbb el kell végeznünk, és közösen kell elvégeznünk.

Szülőföld-kötetem szerkesztése során egy *Utunk*-lapkivágat került a kezembe. Makár Alajost 1985-ben arról faggattam: mi a magyarázata annak, hogy Gyepes és Kénos annyira ihletően hat a festőművészekre? Válasza meglepő volt: „Mindkét falu zárt völgykatlanban fekszik, ahol a házakat, a csűröket valóságos dióerdő borítja. Ritka jelenség ez a zordonabb éghajlatú, diófát nem nagyon tűró Hargita-alji övezetben. De festészeti szempontból nem is ez a lényeges, hanem a levegőnek a színre gyakorolt hatása. Amelyik valósággal arra kényszeríti a festőt, hogy nyomban ecsetet vegyen a kezébe.” A zordonabb havasalji övezetben, Máréfalván született Balázs Imre is elámult, amikor 1979 májusában a kénosi tetőről megpillantotta a lombsátorral borított piros cserepű falut. Valósággal nagybányai hangulata van ennek a tájnak – fűzte hozzá másnap a sóhegyek világából érkező Kusztoz Endre. Aztán következett az épített örökség, a parasztkorok felfedezése. Az is feltűnt festőbarátainknak, hogy egy jellegzetesen unitárius vidéken csupa „szent-faluk” sorjáznak: Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Homoródjánosfalva. Ami eleve arról tanúskodik, hogy a reformáció és az ellenreformáció alaposan megváltoztatta a tájegység felekezeti arculatát. Egyedül a „világvégén” rekedt Homoróddremete maradt meg tisztán katolikusnak, a hajdani parasztvár tövében fekvő Bány pedig reformátusnak. '89 utáni fejlemény, hogy Szentpálon és Szentmártonban kápolnájuk van a homoródkarácsonyfalvi plébánia filiáléinak.

Rendhagyónak bizonyult maga az „alapkőletétel” is: 1979 májusának utolsó hetében festőművészek, grafikusok járták a vidék falvait, s a jó hangulatú táborozást záró rögtönzött tárlaton 48 olajfestmény, pasztell, szénrajz, akvarell meg vázlatok sokasága jelezte, hogy nem eredménytelenül. Annyira megszerették Kénost, Gyepes, Remetét, Abásfalvát, Keményfalvát, Bányot, Lókodot, Szentmárton, Recsenyédet, Szentpált, Szentpétert, Városfalvát (meg a szomszédos Brassó megyéhez „csatolt” Jánosfalvát és Darócot), hogy azóta minden évben visszakíváncsoznak. Hogy kik is? Akik 1973 végén, 1974 elején elsőként válaszoltak az Arad megyei zerindiek felhívására is, és nemcsak műveiket küldték el az

ottaniaknak, de személyes jelenlétükkel, ott készített alkotásaikkal is megpróbálták felfedezni a művészi alkotómunka értelmét-szépességét. Azt nyilván kezdettől tudtuk, hogy a „zerindi csoda” még egyszer nem ismétlődhet meg, mégis az ottani képzőművészeti táborozások, irodalmi estek, művészeti és tudományos kérdésekről tartott megbeszélések érlelték a Homoród menti kezdeményezés tervét. Lévén, hogy ezekről rendszeresen beszámolt a falusiak hetilapja, s a Homoród mentén szép számmal akadt előfizetője a *Falvak Dolgozó Népe*nek.

Nem csupán számunkra fontos, de mindenekelőtt a parasztbarokk építészet hagyományait őrző Homoród menti falvak holnapi művelődése szempontjából rendkívül lényeges – jegyezhettem fel Balázs Imre szavait a községvezetőkkel folytatott első megbeszélés során –, hogy az itteni képzőművészeti gyűjtemény megalapozása magas művészi mérce érvényesítésével történjék. Mert erőteljes változásokon megy át ez a vidék. Fontos tehát, hogy olyan művészek fejezzék ki ezeket a változásokat, akik épp ezekre a legérzékenyebbek... Nem valamiféle „alapítóokmány” szövegét fogalmazta meg 1979 májusában Balázs Imre, most mégis úgy érzem: a Homoród menti szellemi építkezések alapkőletétele volt valójában az a megbeszélés. Ha minden évben meghívunk öt-hat képzőművészt egy hétre – latolgattuk –, s közben írókat, előadóművészeket, tudományművelőket, kutatókat, mezőgazdasági szakírókat is vendégül látunk, hosszabb távon ez a vidék is felzárkózhat az anyagilag és szellemileg fejlettebb tájegységek szintjéhez. Merthogy a hetvenes évek második felében ez a tájegység még „fehér folt”-nak számított Hargita megye közművelődési térképén, s a fáziseltolódás felszámolása érdekében a külső impulzusokra éppúgy szükség mutatkozott, mint a helybeliek összefogására, cselekvőkészségük célirányos kibontakoztatására.

Hátrányos helyzetből indultunk kétségtelenül. Hiszen ez a vidék távol esik a nagy művelődési központoktól, a község maga pedig nem egyetlen nagyobb településből, hanem tizenkét apró faluból áll. Az első perctől kezdve tisztában voltunk azzal, hogy tartós eredményre csak akkor számíthatunk, ha nem csupán Homoródszentmártonban, hanem egyidejőleg mind a tizenkét faluban megpróbáljuk tartalmasabbá tenni az emberek életét; s nemkülönben

akkor, ha e folyamat felerősítéséhez, felgyorsításához a megyei művelődési szervek támogatása mellett megnyerjük irodalmi, művészeti és tudományos életünk jeles személyiségeinek közreműködését is.

Merész álmokat szövögettünk? Csak amilyeneket a felgyorsult idő megkövetelt a szülőföld sorsáért felelősséget vállaló helybeli értelmiség fiatal nemzedékétől. Hogy közben akadtak tamaskodók, némely esetben tengelyakasztók, akut szellemi szűklátókörűségben szenvedők? Ilyenek minden korban voltak és vannak. De mégsem az egy helyben topogóknak, a „nem érdekel, mit ez nekem” felfogás híveinek lett igazuk, hanem azoknak, akik nem tudtak és nem akartak lemondani a többre törekvés igényéről. Akiknek önbizalmát, cselekvőkészségét erősítette az a tudat, hogy a megyei szervek nemcsak számontartották, de egy idő után számon is kérték a kezdeményezés továbbfejlesztését.

Épp a megalapozott távlati célkitűzéseknek meg a következetes „aprómunkának” volt köszönhető, hogy hat évvel a „nagybányai hangulatú” völgy képzőművészeti felfedezése után sor kerülhetett művészeink csoportos bemutatkozására a rangos Korunk Galériában. A tárgyilagosság azt kívánja, hogy itt átadjam a szót az esemény krónikásainak.

Beke György írta *A Hétben*: „Valamennyi falusi galéria közül legfontosabb éppen a homoródszentmártoni most alakuló, gazdagodó képtár, amely a művészi alkotás folyamatába is betekintést enged az érdeklődőknek. [...] 1984 tavaszán a művészeti tábor tagjai közös kiállításon mutatták be a Nagy-Homoród mentén született vagy onnan ihletődött képeik egy részét Kolozsvárt. Ebben nincs semmi rendkívüli, az immár intézményi szerepet betöltő Korunk Galéria, Kántor Lajos irodalomkritikus törődése nyomán, minden jelentős művészt vendégül lát... A tárlatok megnyitói pedig külön művészi műsorokkal igazi irodalmi matinék. Ezúttal az volt a különleges ezen a megnyitón, hogy népes csoportban eljöttek a művésztabornak otthont adó földművesek, tanárok, tanácsai vezetők, egymagukban vagy családjukkal együtt. Mintegy ötvenen nyitották meg a pénztárcájukat, fogadtak közösen autóbuzst, fizettek szállodát a Szamos-parti városban, hogy jelen lehessenek az ő művészeik közös tárlatának a megnyitóján.”

Dr. Nagy Miklós ekképp összegezte következtetéseit az *Utunk* hasábjain: „Áltatnánk magunkat (és másokat), ha természetesnek vennők azt, ami nem természetes: hogy a földdel folytatott évezredek küzdelemben a megélhetés legelemibb gondjaival küszködő szántóvető egy csapásra rádöbbsz szépérzéke fejlesztésének szükségességére, festmények, szobrok, művészi szőnyegek élvezésének ízére. Hogy ez a fordulat bekövetkezessen, a szellemi építkezés útját alaposan el kellett egyengetni előtte. Ahhoz, hogy egy falusi közösség értékrendjében a képzőművészeti alkotások olyan helyet foglaljanak el, amilyent a Homoródszentmárton vonzaskörében élő falvak népe esetében, komoly együttműködésre volt szükség községi vezetés, iskola, írók, művészek, tudományterjesztő szakemberek között [...] És ami nem jött volna létre, ha valaki nem buzdítja, nem fogja össze ezeket az erőket a szellemi, lelki építésre. És nemcsak erre, hanem – tudatában annak a hatásnak, amit a gazdasági helyzet gyakorol az életminőségre – a gazdasági tevékenységben is a látókörré bővítésére, a tágabb perspektívában való gondolkodásra is.”

És hogy a művészi értékteremtés hitelessége felől se maradjon kétsége senkinek, hadd idézzük Murádin Jenő műkritikus és művészettörténész véleményét az *Igazságból*: „Évente megismételt festőtútjaik során e művek alkotói a képzőművészet nyelvén próbálták meg föltérképezni egy földrajzi egység táji sajátosságait, mégpedig úgy, hogy abba beleférjen a vidék topográfiai érdekessége, de az egyébként megfoghatatlan szellemi domborzati formák kitapintása is. E két pólus közé írható fel ez a kiállítás. Vannak képek, amelyek inkább az egyszerű látásélményeket hordozzák, és olyan művek, melyek gondolati síkon közelítik meg a táj szellemét. Így csoportosított a rendezés is. A kiállítás tengelyébe Balázs Imre sugallatosan szép képét helyezte. Korábbi munkáit ismerve, ez a kép talán kísérletinek tekinthető egy módosult-változott alkotói kifejezőmód felé, s ez teszi számunkra még érdekesebbé. [...] Kusztyos Endre szénrajzain mintha fokozott drámaiság érződne. *Odvas fa* című nagy méretű rajzát szimbólummá tudja nagyítani. Sok év után először portrét is láthattunk tőle. [...] *A Homoród mente képzőművészeti felfedezése* (katalógusuk címe ez) élményt hozó kísérlet volt. Ismételni kell –: érdemes.”

Szükség volt erre a „megmérettetésre”, merthogy így véltük megvalósíthatónak a Balázs Imre által megfogalmazott igényt: a legkiérleltebb alkotásokkal alapozzuk meg a gyűjteményt, s egyben ez lehessen a mércéje a későbbi gyarapodásnak is. Méltán hangsúlyozta Burus János, Hargita megye közismert művelődési szakirányítója: „A Homoród menti Művelődési Hét – »kicsiny lehetőségek közt, nagy erőfeszítéssel« – bebizonyította életképességét, példát adva másoknak is arra, hogy miként lehet újat, érdekeset felmutatni egy vidéki (elégé zárt) helység szellemi életében.”

Olyan teljesítmény ez, amelyhez fogható eddig csak a zenében ismeretes: *Laus terrae natalis* (A szülőföld dicsérete) – a homoród-szentmártoni születésű Zoltán Aladár szimfóniája.

A képtár megléte önmagában még nem fejez ki mindent. Ha úgy tetszik: látványos eredménynek számít, a szó átvitt és konkrét értelmében egyaránt. Jelentéssé csak akkor válik, ha érzékeltetni tudjuk annak a szellemi felhajtóerőnek a jellegét, amely a gyűjtemény létrejöttét is elősegítette. Máthé András magyar szakos tanár, a rendezvények egyik házigazdája így fogalmazta meg közös törekvésünk lényegét – még körzeti iskolaigazgató korában: Úgy tűnik, hogy ennek a községnek a vezetői, a tájegység szellemi munkásai még idejében felismerték: felelősséggel tartoznak azért, hogy a Nagy-Homoród völgyében az emberek otthon érezhessék magukat. Nem nézhettük tétlenül ugyanis, hogy a szemünk láttára néptelenedjenek el hét-nyolcszáz éves települések. Hiszen ha az elvándorlás tovább tart, egyik-másik falunkban maholnap az sem lesz, aki egy sírgödröt kiásson. Ennyiből is látszik, hogy súlyos kérdések ébresztgették lelkiismeretünket. Így jutottunk arra a következtetésre, hogy kötelességünk felgyorsítani azokat a folyamatokat, amelyek egy új egyensúlyhelyzet kialakításához vezethetnek. Világosan láttuk, hogy a közösségi hagyományok visszahódítható értéktartományainak tudatosítása mellett utat kell nyitnunk az új értékek befogadásának. Hogy a régi paraszti életforma eltűnésével keletkezett űrt az élet új minőségét kialakító-vezérlő értékrendszer tölthesse ki. Olyan célkitűzések ezek, amelyek csupán az évi egy rendezvénysorozattal aligha vezethetnek tartós eredményekre. A szellemi otthonteremtés ma elképzelhetetlen az írókkal, művészekkel, a különböző tudományok művelőivel való közvetlen

kapcsolatteremtés megtermékenyítő impulzusai nélkül... Hogy eddig jó úton haladhatunk, a leginkább az bizonyítja, hogy ezeknek a kicsi falvaknak a lakosai ma már talán el sem tudnák képzelni az életüket e rendezvények nélkül.

E megállapítás ugyan nem szigorúan tudományos közvélemény-kutatás alapján született, de rendelkezésünkre áll egy kérdőíves felmérés is. Ez utóbbit Forrai Tibor homoródszentpáli fizika szakos tanár készítette tanulói körében arról, hogy mivel gazdagodtak a művelődési heteknek köszönhetően. A következtetésekre annál is inkább oda kell figyelnünk, mivel a távlatokat tekintve a most felnövő nemzedék a legfőbb haszonélvezője a művelődési élet megpezsztülésének:

a) Az fogja meg a legjobban a gyermekeket, ha szemük láttára zajlik az alkotó tevékenység, illetve: ha valamiképpen maguk is részt vehetnek benne. Az előbbire jó példa volt az, amikor Nagy Olga népmese-szociológiai előadása után Balázs Imre a hallgatóság szeme láttára elevenítette meg a közismert mesehősöket. Aligha lehetett volna ennél megfelelőbb alkalmat találni arra, hogy a mesés-könyvek illusztrálásának műhelytitkaiba is betekintést nyerjenek a meserajongó gyermekek és a népmesét eladdig lebecsülő felnőttek. A szentmártoni művelődési otthon nagytermének falait megtöltő festmények többeket kíváncsivá tett: miként készül a pasztell, az akvarell, a tempera, a szénrajz, az olajfestmény? Miként tanult meg a művész varázslatos gyorsasággal rajzolni, festeni? És akkor maga Balázs Imre is mesélni kezdett. Példáztatát, úgy vélem, sosem fogják elfelejteni, akik a művészet titkait ezután próbálják megfejteni. Hát azt, amikor Veress Zoltán biztatására népdalokkal, találós kérdésekkel, közmondásokkal és versekkel (többnyire Kányádi-versekkel!) vetélkedtek a szentmártoni meg a szentpáli iskolások? Hát amikor Veress T. Magda elbeszélő, műfordító (Veress Zoltán felesége) gombaismeretből „vizsgáztatta” őket? Kányádi Sándortól hallottak először arról, hogyan születik a vers; Gelu Păteanutól, hogy miként jön létre a műfordítás. És ma már arra is büszkék, hogy a VI. Művelődési Hét megnyitóján Városhalván egy olyan Kányádi-verssel lettek gazdagabbak, amelyet maga a költő tanított meg nekik. Gyalu (ahogy barátai nevezték) pedig olyan közvetlen, bensőséges hangot ütött meg Szentpálon, hogy a hetedikes Tóth Zoltán nem

restellt előhozakodni a kéréssel: miként is zengene románul a számára legkedvesebb Weöres Sándor-remeklés, *Ha a világ rigó lenne?* Nehéz eldönteni, mi lepte meg jobban a diákokat: az-e, hogy a jeles műfordító úgyszólván percek alatt teljesítette a kérést, vagy az, hogy még ő mondott köszönetet a Tóth Zoltánnak dedikált kézirat átadása közben, amiért felhívtuk figyelmét erre a költeményre?! Az ilyen mozzanatok hogy ne hagynának maradandó nyomokat a most felnövő nemzedékek életében? S mi mindent megtudtak közben, az eredeti vers és a román változat egybevetése során e két költészet, e két kultúra sajátos meg közös jegyeiről?!

b) Az „első kézből” kapott információk mindig az újdonság varázsával hatnak, különösen akkor, ha egy-egy tudományszak legavatottabb képviselői számolnak be az őket foglalkoztató kérdésekről. Itt most nemcsak a történész Imreh Istvánra, Demény Lajosra, Egyed Ákosra, Ferenczi Istvánra, a geológus Kisgyörgy Zoltánra, a mezőgazdasági szakíró Nagy Miklósrá és Pap Istvánra gondolok, hanem például a sugárgenetikus Imreh Sz. Istvánra is, aki vetített képes előadásában bemutatta a kromoszómák világát. A jelen lévő állatorvosok, agrármérnökök, orvosok egyöntetűen azt vallották, hogy felért számukra egy szakmai továbbképzéssel. Maga a kutató sem ment el „üres kézzel”: az előadást követő megbeszélésen annyi további kutatást igénylő gyakorlati kérdés merült fel az átöröklés, a növény- és állatnemesítés stb. köréből, hogy csak ezekből összeállíthatna a maga számára egy évtizedes kutatási programot. És persze az sem mellékes, hogy ezt követően egyébről sem esett szó hetekig az iskolákban: milyen csodálatos a kromoszómák világa...

c) Amikor Benkő András zenetörténész Zoltán Aladár életpályájáról és munkásságáról tartott – zenehallgatással egybekötött – előadást, a közönség épp a szülőföld dicséretét zengő szimfónia hallgatása közben bizonyult – enyhén szólva – fegyelmetlennek. A tapasztaltak alapján sürgősen levontuk a konzekvenciát: mielőbb be kell pótolnunk ezen a téren a lemaradást, s mind az iskolai, mind az iskolán kívüli zenei nevelést magasabb színvonalra kell emelnünk.

d) A megkérdezett negyven tanuló közül senki sem írta azt, hogy az elmúlt hat év rendezvénysorozataiból bármelyik előadás vagy találkozó fölösleges lett volna. Többen azt hangsúlyozták, hogy

csupa olyasmit nyújtottak ezek a rendezvények, amiről az iskolában nagyon keveset vagy pedig egyáltalán nem tanultak.

Máthé András azóta Székelyudvarhelyre került tanárnak, Nagy Attila polgármester 1984 tavaszán más beosztást kapott. Volt, aki azt hitte: ezzel végképp „befellegzett” mindennek, hiszen kiesett az a két alapember, aki hatáskörénél és hivatásérzeténél fogva a legtöbbet tette a Homoród mente gazdasági és szellemi fellendítése érdekében. Nagy Attila utódai szerencsére megpróbálták továbbvinni azt, amit ő elkezdett.

2. A sorsformáló értelem becsülete

Valahányszor találkoztunk a művelődési hetek szervezése során, a távlati meg a napi gondok megbeszélése mellett rendszerint szót ejtettünk legfrissebb olvasmányélményeinkről is. Nem az lepett meg, hogy Nagy Attila minden könyvújdonságot megvásárol – elvégre értelmiségi családban nőtt fel, és végzettsége szerint maga is az agrárműszaki értelmiséghez tartozik –, hanem az: számára a sorsformáló értelem könyvei a közösségért végzett munka nélkülözhetetlen segédeszközei. Nemcsak önbizalmát, önértéktudatát erősítették tehát, hanem a gondjaira bízott közösség sorsa iránti felelősséget is elmélyítették benne.

Így volt ez akkor is, amikor rendre felfedezte magának például dr. Nagy Miklós és dr. Pap István könyveit. Addig nem volt nyugta, amíg a neves agrárszakírók el nem látogattak a Homoród mentére. Nem személyes ismerkedésre persze, hanem azért, hogy az együtt gondolkodást a helyszínen folytathassák: mi mindent lehetne és kellene még tenni ezen a vidéken is a korszerű gazdálkodás meghonosításáért? Ugyanazt a célt szolgálta a szentpáli születésű neves agrármérnöknek, az országSZerte ismert Dimény Sándornak a hazahívása is, aki több évtizedes csíkszentmártoni tapasztalatait osztotta meg az otthoniakkal. Amikor pedig *A Hétkben* megjelent Ferenczi Géza történész tanulmánya az 1519–1521-es székely felkelésről, amelyet köztudomásúan Városfalva határában vertek le – Nagy Attila nemcsak azt szorgalmazta, hogy a székely felkelések

szakértői a helybeliek előtt számoljanak be kutatási eredményeiről; elsőként sürgette az ásatások megkezdését a még nyitott kérdések tisztázása érdekében, és az ehhez szükséges segítségről sem feledkezett meg. Sőt, azt a gondolatot is felvetette: illendő lenne emlékművet állítani a hajdani csatatéren, a Vérkerekdomb mellett. (Úgy emlékszem, hogy Tirnován Vid szobrászművészt akarta a feladathoz megnyerni...)

A múltidézés sosem öncélú. Ezek a találkozók tudatosították, hogy a megnövekedett gondok ma is józan mérlegelést, szólamok helyett tettekben megnyilatkozó helytállást követelnek. Olyan gazdasági-társadalmi folyamatok felerősítését teszik időszerűvé, melyek a vidék lakosságának elvándorlása helyett a hazasreglést avatják a történelmi mozgás fő irányává. Következésképpen a helyi ipartelepítést, az intenzív mezőgazdálkodást, a városiasodással párhuzamosan pedig a szellemi otthonteremtést.

Ezért volt nagy az örömöm 1981. június 7-én, a harmadik művelődési hét utolsó napján, amikor a bágyi várhegyen állva a várfesztiválra igyekvők hosszasan kígyózó karavánjait szemléltem.

Mert annyi évtizedes elvándorlás után először tapasztalhattam a Homoród völgyéből kirajzoltak hazasreglését, jóllehet az akkori vonzerő nem volt más, mint az első ízben szervezett (azóta immár hagyományossá vált) bágyi várfesztivál. De hát sor kerülhetett volna-e erre, ha 1979-ben nem kezdődik meg a tájegység – Jánosfalvi Sándor Istvánt, Orbán Balázst és Bözödi Györgyöt követő – újrafelfedezése? Hát akkor, ha a harmadik művelődési hét előkészítése során Nagy Attila nem teszi elénk az 1980-as *Korunk Évkönyvet*, s nem olvas fel egy részletet Péter Vass Ferenc tanulmányából, amelyben a szerző az erdélyi parasztvárok számbavétele során kiemelten szól a 17. századi török- és tatárbetörések idején épített (és több ezer ember menedékéül szolgáló) bágyi várról is?

A sors paradoxona, hogy maguknak a bágyiaknak is Nagy Attila kellett hogy felidézze a hat falu által 1660–1661-ben emelt vár építéstörténetét és önvédelmi szerepét. Igaz, ma már csak az alapjai látszanak. De az mégiscsak furcsa, hogy a maiak közül már senki sem emlékezett arra a múlt században még élő (pontosabban: a Bach-korszakban betiltott!) Homoród menti népszokásra, amelyet a vidék hajdani krónikásai ekképpen örökítettek meg: „Pünkösd

napján csoportosan keresik fel a várhelyet, az öregek elbeszélik a fiataloknak a várral kapcsolatos hagyományokat, majd leeresztik a szalmával becsavart égő kereket a hegyoldalra, mint valaha, amikor az ostromló ellenségére eregették.”

Nyilvánvaló, hogy az önértéktudat elhalványulása egészségtelen kisebbségi komplexushoz vezet; aminthogy az is tény: az ezzel ellentétes folyamat, az önértéktudat túltengése – szintén kóros jelenség. Az egyértelműen helyes viszonyulásra, követendő magatartásra Demény Lajos figyelmeztette a Homoród mentieket 1980-ban: „Nem vagyunk többek másoknál, de nem is vagyunk kevesebbek...” A hagyományápolás-hagyományátadás folytonosságának helyreállítása, a nemzedékek közötti párbeszéd biztosítása avatta tehát bensőséges ünneppé az eddigi várfesztiválokat. Hogy a helybeliek több mint egy évszázad múltán újból leeresztették a hegyoldalra a tüzes kereket, az nem csupán a látványosság kedvéért történt. Az összefogás mai értelmét megvilágító és a tudatos jövőformálás értékszimbólumát fedezték fel benne az odasereglettek. Akkoriban mondotta nekem Dáné Aladár, a bányások elöljárója: ha előre tudták volna, hogy már az első alkalommal ezernyi ember lepi el a vármezőt, szabadtéri színpadot építettek volna, hogy azon mutassák be az egybegyűlteknak a helybeliek híres táncát, a bányások dobantóját, és hogy a máshonnan érkező együttesek is felléphessenek rajta. Nos, azóta ez a színpad is elkészült, sőt arról is gondoskodtak a bányások, hogy a kopár oldalba fákat ültessenek. Árnyék-tartónak, szélfogónak majdani rendezvények idejére.

3. Az önvédelmi reflex erősödése

A Homoród mente akkor kezdett hallatni magáról, amikor másutt a művelődési önszerveződés jegyében indult 1968 utáni kezdeményezéseket rendre elsorvasztották, megfojtották vagy pedig kisajátították. Nem csoda, hogy a Hargita megyei illetékesek is úgy tekintettek az itteniek szellemi építkezéseire, miként a nem kívánt gyermekáldásra szokás: ha már nem akadályozhatták meg világra jövetelét, kénytelen-kelletlen tudomásul vették a létezését. Később

azonban a bosszúállás sem maradt el, amennyiben a kezdeményezőket rendre leváltották, illetve a rendezvények szervezésétől eltiltották. Ez történt velem is. A háromkötetes *Erdély története* (1986) című akadémiai traktátus megjelenését követő magyarellenes kampány idején még Lászlóffy Aladár költővel, Mircea Popa irodalomtörténésszel és Ion Oarcăsu kritikussal együtt járhattam író-olvasó találkozókra Hargita megyébe (irodalomtörténeti tényekkel és írói példázatokkal hirdetve a hivatalosan gerjesztett nacionalista uszítással szemben: amikor a politika szétválaszt bennünket, az irodalom küldetése a lelkek békéjének megteremtése). Amikor a gyergyószentmiklósi találkozóról kijöttünk, egyszer csak azt mondta nekem Oarcăsu: „Péter, engem még visszahívhatnak ide, de téged aligha...” Ugratásnak véltem a szavait a jóféle szilvapálinka után. De nem a pálinka beszélt belőle. A IX. Homoród menti Művelődési Hetet még előkészíthettem, de magán a rendezvényen már nem vehettem részt. Burus János barátomtól tudom, hogy Májai Albert, a Hargita Megyei Művelődési Bizottság elnöke minden magyarázat nélkül közölte, hogy nem lehetek jelen a rendezvényen. Tudtuk, hogy a Szekuritáté utasítása szerint járt el. Attól kezdte a rendezvény a *Megéneklünk, Románia* fesztivál égisze alatt zajlott a mártinişi művelődési házban.

Meglehet, hogy a hatalom épp a szándékával ellentétes hatást érte el ezzel. Az otthoniak is tisztában voltak azzal, hogy a következő lépés már a rendezvény betiltása lehet. S ez nemcsak az önvédelmi reflex működését erősítette bennük – országszerte javában folyt már a kistelepüléseket felszámoló falurombolás, a magyar helységnevek használatát is megtiltották –, hanem valaminő túlélési stratégia megfogalmazását is elősegítette. Másként is lehet gondolkodni, másként is lehet gazdálkodni, másként gondolkodva és hatékonyabban dolgozva teremthetjük csak elő az anyagi és szellemi javak emberhez méltó bőségét – minden rendezvénynek voltaképpen ez volt a végkicsengése.

XI. SZÜLŐFÖLDET RINGATÓ KÁRPÁT-MEDENCE

Egy fényképfelvételen édesanyámat fedezem fel, amint – 1981. június 7-én, pünkösdi vasárnapján – gumikerekű lószekérrel indulunk a bágyi várhegy alá. Hogy miért nevezetes számomra az a nap és az az út? A harmadik Homoród menti Művelődési Hét utolsó napján – annyi évtizedes elvándorlás után – a bágyi magaslatra hazaseregglő Homoród mentiek látványát szemlélhettem. Jóllehet az akkori vonzerő nem volt más, mint az újból életre keltett pünkösdi várfeesztivál, aminek a „gyökerei” egy Bach-korszakban betiltott helyi népszokáshoz, a tüzeskerék leeresztéséhez „nyúltak vissza”. Miközben a megyeszékhelyen a Ceaușescu nevéhez fűződő parancsuralmi rendszer emberei a Megéneklünk, Románia országos fesztivál jegyében szervezték a *Tavaszi Hargitán* eseménysorozatát, hogy „feledtessék” a többszázados csíksomlyói búcsújárását, mi a bágyi várhegy oldalában a történelem mélynyomásának sugallatára az emlékezés feltámasztását tartottuk szívügyünknek.

Olyan előadások hatására, mint amilyen a felmenői szerint bágyi származású író, Dáné Tiboré (1923–2006) is volt 1986-ban, aki a szabadságukat őrző/védő bágyiak idejét idézte közösségi emlékezetünkbe, s egyszersmind a messzebbi tájakkal egybefűző földrajzi térképünket is felvillantotta: Bágy, Bágyon, Hortobágy. Most is hallok határokon és rendszerváltoztatásokon túli kívánságát: „Adja a Szentlélek Úristen, hogy amint ama első pünkösdi napján az egy nyelven beszélő apostolokat a száznyelvű sokaságból mindenki a maga nyelvén értette meg, velünk, a Kárpátok kötényében összefogott magyarokkal essen meg az a még nagyobb csoda – amely az idők teljében csak ritkán lepett meg bennünket –, hogy bár mindnyájan azon az egy édes anyanyelven beszélünk, mégis megértjük egymást.”

1. Székelyföld és Szászföld találkozásánál

„Van a Székelyhonban, Udvarhelyszéken két kis, malmot hajtó folyó: mindkettőnek Homoród a neve – írta Jánosfalvi Sándor István 1858-ban. – [...] Mindkettő a Hargitából ered [...]. Párhuzamosan folynak le dél felé [...], míg Homoród nevű, szép szász falunál összefolyván, együtt mennek bele a nem messze lévő Ugránál az Olt folyamába.” Homoróddaróc 1224 óta határtelepülés volt a Székelyföld és a Szászföld találkozásánál; olyannyira, hogy a II. bécsi döntés után is itt húzták meg a magyar–román határt. Édesapám három hónapon át itt volt határőrszolgálatban 1944 tavaszán. Hanem a visszavonuló német csapatokkal a daróci szászok is továbbmentek. Döbbenetes élményünk volt Balázs Imrével (1931–2010), Kedei Zoltánnal (1929–2020) és Kusztoz Endrével (1925–2015), amikor 1979 májusában az Árpád-kori evangélikus templom kulcsát elkértük: az utolsó istentisztelet gót betűs énekszámkirakó táblája fogadott.

2. „Etelközöm, Bágy”

„Tudva tudom, hogy mi, akik manapság magyarul élünk itt a Kárpátok ölén és szerte a nagyvilágban, mind a négy égtáj felőli Etelközökből gyűltünk össze e helyre, hogy a pusztaszeri honfoglaló tanácskozás után a honmegtartás immáron tizenegy évszázados ügyes-bajos történéseiből is kivegyük a nemzedékről nemzedékre kijutó osztályrészünket, hogy minden koron rettegjünk – és nem ok nélkül – az elfogyástól, felemlegessük a közülünk öntudatlanul kiporlókat, a viharok elől távoli ereszek alá húzódotkat, a napfényes oldalra átszökdösőket, hogy »a legnagyobb magyarokra« bízzuk az önvizsgálat kínjait, de a legszajásabbakra, hogy mindig csak másokat okoljanak a sorainkat ritkító gyávaságért és haszonlesésért.

Közben meg-megfeledkezünk azokról, akik az elmúlt tizenegy évszázadban sorsszerűen, vagy a magyarbűvöletbe hullva váltak magyarrá, mert egyébként történelmi körülményeink csak ritkán

és csak rövid időre adtak alkalmat a beolvasztó erőszakra. Vonjuk csak le bátran a tanulságot: legközelebbi vér szerinti rokonaink nem a hunok és kunok, vagy a jászok, még kevésbé a sumérok és a szabirok, még csak nem is a finnek, s a pöttöm nyelvrokonné, akikre én is romantikus hévvel és felmelegedő szívvel gondolok, hanem Petrovics István és Hruz Mária Sándor fiának tanúsága szerint azok a germán, szláv és szlávosan latin, velünk együtt élő népek, akiknek a kölcsönösség alapján mi is a közös örökségen marakodó vérükbe oltott testvérei vagyunk. Ismerjük el töredelmesen, hogy történelmünk mély pontjain nagy magyar mákonyban bódultan kizártunk, elüldöztünk vagy éppen kiirtásra ítéltünk a sorainkból magyarrá vált vagy már meg is magyarosodott százazereket. Pedig, ha mástól nem, Reményik Sándortól, akinek a nagyapja mint Remenik nevű felvidéki vaskereskedő származott be Kolozsvárra, megtanulhattuk volna, hogy nem vér szerint, hanem a közös sorsvállalás okán és jogán vagyunk az egy és oszthatatlan magyarság része. [...] Hogy mindeme régi és újabb aggodalmaimnak mi köze őseim fészkéhez? Nos, 1941 karácsonyára mint frissen felavatott cserkész segédtsit a 230-as számú hidelvei, Szenczi Molnár Albert nevét viselő cserkészcsoporttól egy áttekintő, 1 : 200 000-es, *Kelet-Magyarország és Erdély* című katonai-turisztikai térképet kaptam ajándékba. Életemben először – igaz, hogy csak mint »tereptárgyat« – ezen a térképen pillantottam meg Bágyot. [...] Vettem a piros tintámat, a térképen aláhúztam a *Bágy* feliratot, s a térkép szélére ráírtam: »Etelközöm, Bágy«. Ennek a vallomásos Bágyra emlékezésemnek emiatt lett ez a címe.

[...] Ha nem mentem én a Homoród mentére, eljött a Homoród mente énhozzám. Kemény, pattogó kis őrzetót kaptunk 1942 őszén a szamosújvári híradós laktanyába »a vitéz legénységi szobánk« parancsnokául. Az bizonyos, hogy kurtára fogott bennünket, azt a fél szakasz karpaszományost, akiknek alaki kiképzése is őreá bízott. Kupás Józsi – így hívták az őrzetönket – szemet gyönyörködtetően bemutatta, hogyan kell tisztelegni puskával és anélkül, hogyan csinálják honvéd módon a hátraarcot és a díszlépést, és milyen a tükörfényesre tisztított szurony és puskacső, s milyen a kifogástalanul karbantartott felszerelés. Ugyancsak igyekeznünk kellett, hogy csámpás utánezatai legyünk Kupás Józsi őrzetető úrnak.

Merthogy nála különbek is lehetnének, arról álmodni sem mertünk. Aki már volt katona, különösképpen pedig m. kir. honvéd, pláne karpaszományos, akiket – mivel idővel még tiszték is lehetnek – mindig a legkeményebb újonckiképző tisztesekre bíztak; szóval, aki a bőrén tapasztalta, hogy a kaszárnya nem Isten háza, csak az tudja méltányolni, hogy mit jelent, ha a kiképző tisztés jó szemmel néz a poros fülű újoncra. Úgy, mint reám Kupás Józsi. Egyszer még öreg katonák markából is kiszedett. Pedig én mint karpaszományos a legöregebb közhonvéddal szemben is rangidős voltam. De kaptak azok maguknak egy szászrégeni őrvezetőt, aki hajlandó volt az öreg legények mulattatására engem sisakra állítani, s a sisak elé földre rakott evőcsészéből, azaz csajkából »megdíszebedeltetni«. Akkor Kupás Józsi mondott is valamit annak az őrvezetőnek, amittől én teljességgel kikerültem az összes őrvezetők érdeklődési köréből, még a tizedes urakéból is. Egy cigarettaszünetes, verőfényes október végén, kint a gyakorlótéren aztán kibújt a szeg a zsákból. Rám szólt Kupás Józsi:

– Tudja-e, Dáné, hogy én szentpáli vagyok?

– Farkaslaka mellé, ugye? – merthogy irodalmi ismereteim alapján én csak arra gondolhattam.

– Fenét – villant a Kupás Józsi szeme –, hát úgy nézek én ki, mint aki katolikus? Homoródszentpál, ember! Bágytól egy ugrás...

Milyen jó, hogy annyit nézegettem azon a térképen »Etelközöm« környékét. Mentem »hazakerültem«:

– Áhá! Túl Recsenyéden, ugye?

– Az-az, látja! – ragyogott fel a Kupás őrvezető úr képe.

Attól kezdve sokszor megállt mellettem, vagy leült mellém az ágy szélére, és elmondta, hogy egy Dáné fiúval, aki akkor Csíkszeredában szolgált, együtt jártak egy szentmártoni lány után. Csak-hogy az már férjhez ment egy »hívőhöz«, merthogy ő is az volt. De menjen ő csak haza karácsonyra, kerít ő egy szép szeretőt magának. Már tudja is, hogy kit. Én pedig, most úgy »fogalmazzak« neki egy levelet, hogy a lány még nem a szeretője... Hát úgy fogalmaztam. Kupás Józsi aztán a hazai móres szerint »megcenzúrázta« azokat a helyeket, ahol én nagyon városiasan éltem bele magam a szituációba. A harmadik levél már majdnem hibátlanra sikerült. Aztán még írtam vagy nyolcat-tízet utána. Volt mit másolgatni az őrvezető

úrnak! Szép kék levélpapírra, amelyet én választottam neki a városban, de ő fizette ki gavallérosan. Én meg elmondhatom, hogy bizisten tizenkilenc évesen nem is utolsó élmény szerelmesnek lenni a szerelembe. Merthogy közben én is úgy beleestem-forma abba a lányba, akit soha élelemben nem is láttam.

Közben Kupás Józsi elmesélte, hogy a bágyiak piros pünkösdi napján hogyan eregetik le a tűzkereket annak a várnak az oldalából, amelyik már nincs is. És hogy a bágyi legények lóháton járnak be a vidéket a bálba hívogatóval, s az egész napi lovaglás után csak lemosakodnak, aztán máris mennek táncolni reggelig. Rám kacsintott, és oldalba lökött a könyökével:

– Mert tudja-e, Dáné, a fiúgyermek vagy legény a gáton, vagy szar a lapáton. A Homoród mentén inkább legény a gáton – szólalt meg a lokálpatrióta az örvezető úrban. Ez egyébként az én kiképzésem alkalmával is szempont volt, mert Kupás Józsi, ha el-elnézett is egyet s mást, azért a Homoród menti móres reám, a Szamos menti Dánéra nézve is obligát volt.

Mikor aztán több mint fél évszázad múlva mégiscsak eljutottam »az őshazába«, vittem két üveg konyakot is. Ugyanis annak idején, mikor mi, a karpaszományosok is felvarrtuk az örvezetői csillagot, koccintgatás közben megállapodtunk Kupás Józsival, hogy mikor leszerelünk, elmegyünk Szentpálra. Az italt mi visszük, a himi-humiról ő gondoskodik, s három nap, három éjjel mulat majd, aki közülünk megéri a világrengető céció végét. Amint köztudomású, a leszerelés elmaradt. Kit negyvenötben, kit csak negyvenkilencben hordtak haza a szelek. Én pedig, mire a két üveg innivalóval Szentpálra érkeztem, Kupás Józsi már negyedszázada kint pihent az ott-honi hant alatt. Gyermekei, unokái csak vasárnaponként járogattak haza Udvarhelyről, ahol a munkahelyük volt.

Mert bizony több mint egy fél évszázad választja el a »tereptárgyként« megpillantott Bágyot attól az igazítól, amelyet, feleségemmel együtt, a nagy sár miatt egy traktor hátán látogattam meg. A traktor hátára pedig úgy kerültem, hogy a Homoród menti Művelődési Napokra 1986-ban engem is meghívott az a tollforgató barátom, Cseke Péter, aki ezeket a nagyon színes és színvonalas megmozdulásokat igen-igen nehéz külső körülmények között évről évre megszervezte. Vagy száz méterre Pál Alberték házatól, ahol első bágyi

szállásunkat a szentmártoni rendezőség kijelölte, a traktor véglegesen lemondta a további kulturális együttműködést, amelyet addig is csak köhögve, prüszkölve, többszöri megtorpanással vállalt. Mikor aztán le kellett szállni a traktor hátáról, s lent körülnézni, hogy kőről kőre szökellve, nyomról nyomra lépkedve, néha még tapcsikolva is elérjük a szállásunkat, a feleségem a fülembe súgta:

– Be jól tették az őseid, hogy eljöttek innen!

Az én megilletődésemet azonban a mostoha körülmények nem befolyásolták. Mikor pedig a Pál házaspár meleg vendégszeretete is körülölelt bennünket, a feleségem is megbékélt a falakon túl hidegen permetező esővel és a bágyi sárral. Még fel sem keltünk a vacsorától, mikor a helybeli Dánék képviselőjében megjött Aladár, s miután atyafiságosan megöleltük egymást, szemrehányást tett, hogy miért nem náluk vagy valamelyik Dánénál szálltam meg. Ígértem, hogy még arra is sor kerülhet – sor is került –, de most nekem a szervezők által kijelölt helyen kell maradnom, amit, tekintettel a Pálék túlaradó vendéglátására, szíves örömet teszek meg. Hát így kezdtem összeemelegedni az »etelköziekkel«.

Másnap templomlátogatóba mentünk. Oda Aladár kísért el. Nála is ebédeltünk. Szépen tartott lovai, tehenei, egyéb állatai voltak. De ezen nem nagyon csodálkoztam, mert annyi jól tartott állatot, mint amennyit én akkor Bágyban láttam, széles e hazában kevés helyen lehetett találni. Ha még emlékszünk rá, ez volt az az idő, amikor az egykori koncentrációs táborokat mintha átalakították volna romániai istállókká, s az egykor csontra sorvasztott foglyok mintha átvedlettek volna tehenekké, mert a szegény állatokat, hogy emeljék a grandomániás statisztikai rubrikákat, milliószámra kötötték be az üres jászlak elé. Az a szó szoros értelmében vett áldozatos állatszeretetet, amelyet ezen a tájon tapasztaltam, engem, a szép lovak és a jól tartott állatok szerelmesét, valósággal megbabonázott. És az is, hogy a Bágyban töltött első esténken két, legelőről elcsavargott ló megkerítése, a közeledő alkony és az apró szemű, híves eső ellenére, az egész falut megmozgató ügyé vált. A lónak egy gazdához tartozása, de közösségi szemmel tartása és elbóklászása esetén a közös kézre kerítés kötelessége engem akkor – ne tessék hóbörgőnek tartani! – Etelköz moráljára, hajdani önmagunkra emlékeztetett. Mikor pedig arra gondoltam, hogy meg is ugrathatták azokat,

a megbolydult közösséget látva megértettem, hogy hajdanán miért járt bitófa a lóköző zsványnak. Mert én nemcsak úgy általában tanultam történelmet, de megboldogult joghallgató koromban magyar jogtörténetből is vizsgáztam.

A bágyi templom nemcsak méretre, korra is a Farkas utcai »öreg templom« kisöccse. Tudós szakértők szerint az 1510-es években épült. Isten őrizze, hogy a szakemberekkel vitába szálljak, de én ezt a templomot három-négy évtizeddel öregebbnek tartom. Érdekes volna, ha egyszer hazai gótikus templomainkat csillagászati pontossággal, de az 1583. évi naptárreform figyelembevételével kelet-nyugati irányba betájolnánk. Ugyanis az egykori építőmesterek a naptár szerinti leghosszabb nap hajnalán a felkelő nap irányába tájolták be a kelet-nyugati irányt. A szentély középső ablakának középvonala keletre nézett, s az északi falon, a pokol irányában nincs ajtó! Bonyolult feladat volna, de megérné. Ha egyébért nem, talán azért is, mert így megsejthetnénk, hogy hány gótika előtti (román stílusú) templomunk alapjára építettek csúcsíves templomokat, bizonyítékul annak, hogy itt máig a 13. század előtt is nyugati keresztények (magyarok és a magyarok befogadta egyéb lovas nomádok) lakták e földet. Ugyanis a régebbi templomok csak hozzávetőlegesen, az év bármely napján betájolt kelet-nyugati irányban állnak, vagy egyáltalán nincsenek betájolva, hanem a helyi adottságok szerint épültek.

Miközben ilyesmikre gondoltam, beültem a »Dánék padjába«, és ígéretet tettem magamnak, hogy egyszer egy nagy ünnepen, ha lehet, pünkösdkor, innen kilépve veszek úrvacsorát, amit egyébként csak a véndiák-találkozók istentisztelete után szoktam megtenni. Ezzel az ígéretemmel még adós vagyok. Valamint azzal is, hogy ott leszek a pünkösd napi tüzes kerék lehengetésekor. Pedig a két ígéretet akár egy napon is be lehetne váltani... [...]

Fura módon, de közkívánatra, 1986-ban a Homoród menti Művelődési Napokon nekem az volt a szerepem, hogy, bár életemben először jártam e vidéken, Bágy múltjáról és jelenéről kellett beszélnem. Igyekeztem a helyi történeti eseményeket tágabb összefüggésükben bemutatni, mert nagyon nagy hibának tartom, ami ma Kelet-Európa-szerte divat: úgy tárgyalni, vagy éppen beállítani az elmúlt eseményeket, mintha azok csak a vizsgált területen

történetek volna meg, vagy csak egy bizonyos terület népességére volnának érvényesek. Ugyanakkor a helyileg adottat nemcsak mint az általános jelenség illusztrációját kell szemlélnünk, hanem mint az univerzális sokféleségnek olyan sajátos esetét, amelynek megléte nélkül szegényebb lenne a világ, és erőszakos megszüntetésével vagy elhallgatásával szegényebb is lesz. Igyekeztem azt is elmondani a nagy számban összegyűlt bágyiaknak, hogy a hagyomány örökség, és mint minden örökséget, a szellemieket is nemcsak ismernünk és védenünk kell, de gyarapítani tartozunk. Csak azt a hagyományt tegyük a múzeumba, amelyre nem lehet jelent és jövőt építeni, vagy utaljuk a történelmi dolgozatok lapjaira. Mert a holnap mindenképpen ránk virrad, de nem mindegy, hogy talpon talál bennünket, vagy a tegnapi vinkóktól mámorosan csak akkor ébredszünk, mikor mások már az ebédhez készülődnek.

Onnan indultam el, hogy a gonosz népnyzó főurak és vérengző fehérnépeik szörnyetteivel tele van az európai népek legendáriuma. A székelyföldi »Sándurok«, »rabonbánok« s a róluk szóló históriák is ebbe a sorba tartoznak. De a népi emlékezésben a történetek csak nagy-nagy megszorítással dokumentumértékűek, erkölcsi értékítéletük azonban teljes és kérlelhetetlen. Példának hoztam fel az 1804-ben született Sándor Istvánt, akinek a *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett* című és alig ismert írását Benczédi Pál adta ki 1942-ben, és aki megemlíti, hogy őt a bágyi határban levő »Szépaszszony-kútjából« gyermekkorában a nagyanyja nem engedte inni, mert a hajdani várúr kikapós leánya annál a kútnál gyilkoltatta meg megunt szeretőit. Elmondtam azt is, hogy a »bágyi vár kincseire« a 19. század kincskeresői »még magyar honból is« rájárhattak. A *varázsvessző lovagja* című regényem megírása előtt Xántus János barátom ezer meg ezer feljegyzése között magam is rábukkantam egy olyanra, amely szerint a kolozsvári kincskereső társaságoknál a bágyi vár és a bágyi határban lévő »Kalára-kútja« nyilvántartott »kincses hely« volt. Talán azért, mert II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után egy váltságdíj dolgában megszorult, tatároknál raboskodó székely azt írta volna haza, hogy van elrejtett kincs elég a bágyi várban, csak meg kell találni. Erre indult volna el a nagy túrás-fúrás a várhelyen s a »Kalára-kútjánál«, amelynek nyomait helyel-közzel ma is megnézheti az arra járó. A

várat azonban nem a kincskeresők hordták szét, hanem az a 19. századi tulipános, vitézkötéses, pörge kalapos történelmi látásmód és kaparítás, amelyben mélyen szunnyadt a műemlékvédő tudat. A régi várak köveiből kúriák, jobb módú falusiak házához fundamentum készült. A magyar városok középkori falaiból, bástyaiból méltányos taksa ellenében a tanácsok egyszerűen kitermeltették a követ, természetesen olcsóbban, mintha bányából hányták volna ki a megfelelő mennyiséget. De ugyanígy rombolták földig Párizstól Moszkváig »az útban álló« középkori épületeket, egész utcasorokat, amelyeket ma kőről kőre állítanánk vissza, ha lehetne. A múltat ilyenformán bevallva próbáltam hallgatóim figyelmét odairányítani, hogy az uniformizáló, faluromboló düh milyen galád anakronizmus.

Szót ejtettem Bágy mártír fiáról, Török Jánosról, akit mint a marosvásárhelyi református kollégium, a mai Bolyai-líceum egykori tanárát, azelőtt a forradalom által kinevezett igazgatóját a Makk-féle összeesküvésben játszott vezető szerepéért Marosvásárhelyen két társával egyetemben a Habsburg-hatalom kivégeztetett. Lázár gróf, a hóhérmunka kormánybiztosa Vásárhelyről két akasztást levezetni Sepsiszentgyörgyre ment, s onnan át Székelyudvarhelyre, ahol még két kivégzendő hazafi várta. Az egyik éppen az a Dáné Károly, aki mint tűzmester a segesvári csata résztvevője, majd Petőfi sikertelen menekülési kísérletének – a tudományos kutatás szerint – egyik legmegbízhatóbb tanúja volt. Egyébként a Makk-féle összeesküvésnek ő is az egyik »hónapja« volt, akárcsak az előtte kivégzett öt mártír. A Makk-féle szervezkedésben ugyanis a tizenkét legfőbb vezető az év tizenkét hónapja, a középszintűeket az év ötvenkét hete s a csoportok felelőseit az esztendő háromszázhatvanöt napja szerint szervezték. Nos, az alig huszonegy éves Dáné Károlynak, s másik »hónaptársának« az volt a szerencséje, hogy a nemzetközi (angol, francia) nyomásra hozott és »csak« tizenöt év várfogságra szóló »kegyelmi rendelet« előbb érkezett Udvarhelyre, mint a szélsőségesen aulikus Lázár gróf. Ezek az elítéltek aztán 1859-ben, a Habsburgok itáliai veresége után szabadultak...

Még sok minden apróságot elmondtam, amelyet az idők folyamán »Etelközömről« összegyűjtöttem. Köztük nem egy olyan szívmenlengető történetet, amelynek hitelességéről nem állna módomban

számot adni, mert nem jegyeztem le a forrásokat. Például Kósa László, Bágy helyneveinek tudós összeírója és értelmezője ezt írta: »Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben még nem szerepel.« Az én jegyzeteimben viszont ez állt: »Neve 1333-ban a Pápai Jegyzékben jelenik meg Bagi formában.« Vajon honnan írhattam ki ezt az adatot? Merthogy nem az ujjamból szoptam, az bizonyos. Az viszont pontos adat, hogy az 1613. évi kolozsvári országgyűlés által elrendelt és 1614-ben végrehajtott összeírás szerint Bágyban harmincegy család élt: tizenöt lófő, tizennégy gyalog, két libertinus és öt egyéb. Egyetlenegy jobbágy sem, pedig akkor már a székelység jobbágyosodása igen előrehaladott volt. Több mint másfél század múlva a Mária Terézia elrendelte 1784–1787-es összeírás alkalmával már hetvenöt családban 323 személy élt Bágyban. Ebből hét máshonnan származott (»idegen«), kilenc elszármazott onnan (»távol«), és az összeíráskor két személy hiányzott a faluból. Akkoriban és még vagy nyolcvan évig igen jó minőségű csergét vagy – Benkő József tudós botanikus professzor úr szavaival élve – »hosszú szőrű pokrócot« csináltak a faluban. Különös értéket képviselhetett egy ilyen takaró, mert a marosvásárhelyi Toldalagi-levéltárban 1820-ban egy kelengyejegyzék, amelyben csak jelentősebb darabok voltak felvéve, említ »egy bágyi pokrótz«-ot is.

Akkori előadásomban igazából mégsem a bágyi múlt sok apró – és nagy érdeklődéssel meghallgatott részletére – törekedtem, hanem szerettem volna azt sugallni, hogy abból a cifra nyomorúságból, amelyben akkoriban éltünk, már csak annyi van hátra, amennyit guggolva is kibírunk. Hát ki is bírtuk! Csak azt nem tudom, hogy emiatt, ami lett, guggoltunk annyi évtizeden át? Vagy talán még mindig guggolunk, de már észre sem vesszük, tegyük a múzeumba?

A pünkösdi tüzes kerék megtekintése s a közös úrvacsoravétel után – amellyel ígéretem szerint még tartozom az én Etelközömnek – a guggolás kérdésében is el szeretnék beszélgetni az ottaniakkal. Atyafiságosan. Nem az elmúlt századokból arra vetődő látogatóként, akire több ragadt a messze idegenség porából-mázából, mint Etelközének korszerűsített örökségéből.”

3. A nagy fejedelem látogatása

A hazatérő szavak útjának egyik – feledhetetlen élményt nyújtó – egyengetője Imreh István történész volt, aki az 1980-as pünkösöd vasárnapjának délutáni hangulatában zsúfolásig megtelt teremben Demény Lajossal, a *Bethlen Gábor és kora* szerzőjével igyekezett „elhozni” – még mielőtt a csorda hazajönne – Homoródszentmártonba a nagy fejedelmet. Hadd tudják meg az itteniek: értékeinket óvni és gyarapítani nem mai keletű igény. Az országépítő fejedelem ma alighanem ebben kortársunk. Hiába szabadkozott Imreh István, hogy „kicsi a krónikás, és nagy a fejedelem”, szavait egy álló hétig ízlelgették az emberek. A kapálóban az asszonyok mind ezt hajtogatták: „Ó, bárcsak egy ilyen papunk lehetne...!” Demény Lajos szavait is „cinkosan” idézgették: „Nem vagyunk mi többek másoknál, de kevesebbek sem.”

„Olyan korban éltünk – tekintett vissza később a jeles évfordulóra Imreh professzor, akit 1990-et követően elsők közt emelt soraiba a Magyar Tudományos Akadémia –, amikor csodálatos dolog volt az egyetemen belekapaszkodni az érdeklődő diáktekintetekbe – és ugyanakkor feltölteni saját népünk *mi-tudatát*. Az olyan találkozó, mint amilyen a szentmártoni is volt, megérezteték velem a szolgálattelvés, a cselekvés örömét; annak érzékelését, hogy szellemi emberként nem hiábavaló a létem. Azon a szép találkozón Demény Lajos (az 1990. május 20-i választások után a romániai szenátus tagja) mindössze tíz percre rövidítette előadását, mert érezte, hogy akkor Szentmártonban annak a Bethlen Gábornak a szavaira van szükség, aki annak idején azt mondta: »Ha mindnyájan csak a magunk életének nyugodalmát keressük, úgy az hazánk vész el.« A közösséghez való kapcsolódás erős vágyát, szükségességét beszéltük meg tehát, s azt, hogy megsokszorozott erőfeszítésekkel, nyughatatlansággal nekünk is tenni, cselekedni, építkezni kell. Nagyon jó volt érezni – és nagyon jól lehetett érzékelni –, hogy leginkább az építkező fejedelmet szerették meg a Homoród mentén. Azt, akit Móricz Zsigmond is politikai hitvallása sugalmazójául fogadott el; azt, aki országhatárokon túlra menve, hadi úton járva is az itthon félbe-szerbe hagyott építkezéseket sürgette leveleiben.

A szentmártoniak és szomszédaik a valóság talaján álló fejedelemmel kötöttek ismeretséget; azzal, aki jó gazdája Erdélyországnak; aki tudja a helyét Európában és a világban; aki nem feledi a vitézlő székelyek gondjait; aki törődik a jobbágy gyermekek iskoláztatásával; aki »székely módra« készített el a fogarasi kincstári birtok istállóit; rábólintottak arra is, hogy gyűjtötte a Corvinákat, és megadta a módját a külhoni követek fogadásának. Most már azt is elmondhatom, hogy talán így válhatott szoborból emberré, rokonná, mienkké; pajzsunkká is kissé, amikor életet, hitet, nemzetiséget, falut rombolt, pusztított szemünk láttára az önkény.”

Demény Lajos „villámhárítónak” hozta magával Bukarestből a Politikai Könyvkiadó magyar szerkesztőjét, hogy „ne vágjuk be a kaput a holnapi szolgálattelvés lehetősége előtt”. Ennek köszönhetően az 1980-as pünkösdsvasárnapai találkozón még lélektől lélekelig járhatta útjait a szó...

Imreh István nemcsak Bethlen Gábor fejedelmet „hozta el” a Homoród mentére, hanem a korabeli népi életvitelt, az együttélés formáit is felidézte. Mégpedig a nagy fejedelem korabeli székely falutörvényei alapján.

„Bethlen Gábor korában megsokasodtak a rendtartások: a pontokba foglalt jogok és kötelességek helyi kódexei, a korporatív privilégiumok írásba rögzítései. Ha tehetnél egy sétát a 17–18. századi szülőföldeden – mondotta beszélgetésünk során –, és mindenik communityban kérnéd nótárius uramat, hogy mutassa meg a faluközösség törvényét, egyiküknek sem okozna gondot. Nyugodt lélekkel állíthatom ezt, miután egy csokorban, falubokorban már eddig is öt falusi statútumról találtam feljegyzést. Bethlen Gábor 1618. évbéli rendeletében arról szól, hogy »Dályán lakó híveinek [...] ennek előtte olyan rendtartások és egymás között való végzések lött[ek] volna«, amelyek szabályozták a földbirtoklást. 1628-ban – még mindig az ő fősége alatt – Bágy szokásjogi határozatait írják össze. 1632-ben ugyancsak Dályában tartanak tanúvallatást Kányád falutörvényéről. 1670-ben és 1740-ben Homoródszentpál statútumát, 1808-ban Homoródszentmárton normáit újították meg. Ez utóbbinak a gépírási másolatát át is adtam volt Nagy Attila polgármesternek. Azt kínálta benne olvasnivalóul a helybelieknek, hogy 1808-ban »választott is a nemes közönség, mindeneknek

egyenlő akarattából határbírátként». Amivel azt szerettem volna sugallni, hogy nekik is mindnyájuk megegyező akaratából (unanimi consensu) kellene felelős faluvezetői posztra előljárót tenniük. A demokratikus választást igyekezett felmutatni olyan múltbeli erkölcsi értéként, olyan csodálatos eszmeként, ami nélkül egészséges, szép, tiszta és jövődőt hozó társas élet ma sem lehet. És azt is, hogy a »hivatalbéli« embernek az ősi székely normák szerint is kötelessége jól elvégezni azt, amit hivatala reá ró.”

4. Borbáth Károly hét és fél méteres kopjafája

Demény Lajos, akárcsak Borbáth Károly, 1954 és 1958 között a Szentpétervári Tudományegyetem Középkor Történeti Tanszékén végezte tanulmányait. Tőle tudom, hogy Borbáth egyike volt azoknak a székely-magyaroknak, akiket a magyar őshaza története közelebbről is foglalkoztatott. 1955 nyarán például nyelvrokonainknál töltött két hónapot Közép-Ázsiában. (A nyári vakációkban pénz híján haza nem jöhetett, hát kerékpárra ült...)

A hatvanas évek első felében a történelem- és magyarszakos hallgatóknak tanították volt Magyarország „szelídített” történetét a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Mivel sokszorosított egyetemi jegyzet nem állt rendelkezésünkre, a vizsga közeledtével évfolyamtársaimmal gyakran bejártunk a Jókai utca 11. szám alatt működő Történelmi Intézetbe, ahol a későbbi akadémikus, Csetri Elek előadásainak gépelt szövegéből kiegészíthettük/pontosíthattuk az órán hallottakat. Ha Csetri történetesen nem volt benn a szobájában, Borbáth Károly bocsátotta rendelkezésünkre az igényelt gépiratot.

Ismerkedésünk azzal kezdődött, hogy alaposan kifaggatott szülőföldem, a Homoród völgye jeles embereiről, a tájegység nevezetességeiről. Majd megkérdezte, hogy a nyári vakációra milyen terveim vannak. Jeleztem, hogy odahaza dolgozom, segíték a szüleimnek. A búzaaratáson már rég túl voltunk, és a sarjúkaszáláshoz is hozzáfogtunk a réten, amikor úgy uzsonna tájt szaladt utánam az öcsém: vendégünk érkezett Kolozsvárról, engem keres. Borbáth Károly várt, a történelemtudományok doktora. Székelykeresztúrról jött,

ahol a *Vadrózsák*at kiadó unitárius püspök munkatársainak nyoma-
it kereste. Kiderítette, hogy a gyűjtők közül tizenheten Keresztúron
tanultak, miként ő maga is. Hogy miért foglalkoztatta Borbáthot
a *Vadrózsák* munkatársainak a sorsa? Mert egyikük vargyasi szár-
mazású volt. Szülőfaluja monográfiájának a megírására készülödvé
nyilván nem hagyhatta ki egyetlen számba jöhető tény feltárását
sem.

Másnap és harmadnap együtt kerestük fel a Homoród menti pa-
rókiák padlásait. Mindenütt ismerték, és érdekes módon mindenütt
jobban tudta, hogy melyik jegyzőkönyv hol van, mint a helybeli
tiszteletes.

Kerékpárútjain gyakorta a szüleimnél szállt meg. A halála előtti
napon, 1980. április 19-én is így történt. Könyvtárosi állás volt ki-
látásban a Székelyudvarhelyi Múzeumban, annak részletkérdéseit
ment tisztázni. Édesanyámat megdöbbenetette a másnapi tragikus
hír. Az iskola igazgatója, Szécsi Antal feljegyezte, hogy ott volt a te-
metésén. Minthogy Demény Lajos nemcsak a temetésen vett részt,
hanem – Andrei Oțetea osztrák–magyar származású román törté-
néisz, akadémikus megbízásából – a hagyaték leltározását is elvé-
gezte.

Nem ért váratlanul, hogy a *Művelődés* főszerkesztője, Kovács Já-
nos is felhívott. Javában zajlott a *Megéneklünk, Románia* fesztivál,
hát gyorsan visszakérdeztem: Jól meggondoltad, János? Igen, jött
a kurta válasz: *valahol maradjon nyoma*. Utóéletében tanítványai azt
jegyezték fel, hogy alvó lelkeket, közönyös szíveket mozgatott meg,
hitet gerjesztett, tüzeket gyújtott; a mélyebb hit, a lelkibb magyar-
ság, az európaibb gondolkodás, a minőségi kiválóság igényét ültet-
te be a szívéükbe. Azt tanította nekik, hogy a történelem sohasem
szállhat szembe a történelmi igazsággal. Vallotta, hogy a lemondás-
ra, kishitűségre nem lehet nemzeti jövőt építeni.

Vargyas – Székelykeresztúr – Kolozsvár – Szentpétervár – Kolozs-
vár – Nagyenyed – Torockó – Vargyas.

Bármiben segít – ígérte –, de saját magáról képtelen beszélni.
Pedig akkor csak azért utaztam volt le Vargyasra, hogy életútjá-
ról faggassam; abban a reményben, hogy értelmiségi peremlé-
re szorult sorsa hátha másokat is töprengésre készítet. Számptalan

találkozásunk közül ez volt az egyetlen, amelynek emléke a jóvátehetően dolgok fájdalmaként él immár bennem.

„A kör bezárult; nem tudok beszélni róla...”

Én inkább időleges rövidzárlatnak hittem, s abban reménykedtem, hogy ötvenedik születésnapján (negyvenkilencet töltött január 12-én) majd úgy vehetjük számba életútjának állomásait, működésének színhelyeit, hogy a kör ismét tágulni kezd; hogy Vargyas után még odaírhatjuk legalább Sepsiszentgyörgyöt – ha már Kolozsvár harmadszor semmiképp sem akart bekerülni az életrajzába.

Mennyi időnek kell vajon eltelnie ahhoz, amíg valaki újból megszerzi azt a tudást rólunk, aminek ő úgyszólván egyedüli birtokosa volt. Ezért oly megrendítő és kimondhatatlanul fájdalmas ez a búcsú. Mások negyed-, sőt tizedannyi tudással is... életművet hagytak maguk után. Borbáth Károly anélkül távozott közülünk, hogy a Tőle várt könyvek, szellemi közösségünket erősítő művek közül bár egynek a kéziratát végleges formában a kezünk ügyébe helyezhette volna. Évtizedekig dolgozott szülőfaluja monográfiáján. Magam ezt sürgettem – szóban és írásban – a leginkább; mindig azzal tért ki a sürgetések elől: amíg nem jut hozzá a bécsi levéltárban őrzött adatokhoz is, addig nem tekinti befejezettnek a munkát.

Legendás tudása fölött félelmetes emlékezőtehetsége örködt: a legkisebb település történetéről és hajdan volt embereiről szólva is éppoly kifogyhatatlannak bizonyult, mint amikor távoli országok, népek történelméről faggattuk. Neve egyre inkább összeforrt a memória fogalmával. De nem hiszem, hogy csupán alkati adottságai predesztinálták volna erre. Attól kezdve, hogy a székelykeresztúri gimnázium tehetségkutató tanárai felfedezték rendkívüli képességeit, egyfolytában úton volt: történelmünk írásos nyomjeleit összevetette a megíratlan múlt még élő emlékeivel, az íratlan hagyományokat pedig a történelmi kútfők adataival; s ilyenformán történelmi múltunk legapróbb részletkérdései sem kerülhették el a figyelmét.

Azt hiszem, csak egyetlen műfajban lehetett volna hitelt érdemlően szólni életéről és munkásságáról: *kerékpárutakban elbeszélve*. Emlékszem, hogy a kolozsvári egyetem adjunktusaként is ezt tette: ahogy jött a szünidő, már indult is, hogy egy-egy vidéket, tájegységet módszeresen bejárjon. Kevesen mondhatták el, amit ő: minden

faluban volt egy-egy háza, ahol szállással, ebéddel, vacsorával vár-
ták a történelmtudományok doktorát.

Nem csoda, hogy mindenütt útjában állt a letűnt diktatúra nem-
zeti tudatszúkitó „szakembereinek“ és keretlegényeinek. Hiszen a
közösségi öntudatot és vele együtt a közösséget magát is eltüntetni
akarók szemében egyre kényelmetlenebbekké váltak a mindenről
tudó és mindenre emlékező – már pusztá megjelenésükkel is emlé-
keztető – Borbáth Károlyok.

Gyermekkori barátja, Máthé Ferenc (Ilonka) faragó népművész
így emlékezett a sírjel felállításának a történetére:

„Temetése után az foglalkoztatott, hogy szellemi nagyságához
méltó síremléket állítsunk neki. Szép faragott kopjafára gondol-
tunk, olyanra, amilyent a Hagymás-tetőn kellett volna felállítanunk
szimbolikus megyekapu gyanánt, ha az akkori hatóságok meg-
engedték volna. Hozzáfogtam hát egy hét és fél méteres kopjafa
kifaragásához. A felállításához a szénbányától hívtam segítséget.
Nagyon sokan jöttek. Borbáth Károly történész kopjafája azóta is
áll. És sosem hiányzik tővéből a virág.”

1990 tavaszától kezdve az ő nevét viseli az 1582-ben alapított
vargyasi iskola. Valóban a megszenvedett tudás fáklyavivője volt
– hangsúlyozta a névadó ünnepségen egyik székelykeresztúri osz-
tálytársa –, megérdemli hát, hogy a szülőföldjén felnövekvő nem-
zedékek örök időkre megőrizték emlékezetükben.

Merthogy Borbáth Károlynak – fűztem hozzá – „a történelem
volt nyomasztó keresztje”. Az emlékének ajánlott költői vallomás-
ból idéztem az előbbi fél sort. Befejezésül hadd másoljam ide Ko-
vács István költeményének utolsó szakaszát:

*Te, maga-felejtő sorsunk halk tudója,
akit halálba számúztak. De vagy!
Fejedelmünknek is légy tanácsadója,
és mondjal el neki mindent, mi igaz.*

5. Gelu Păteanu beszéde a fehéregyházi Petőfi-emlékműnél

Emberi számítás szerint még köztünk lehetne bozontos szakállal, furán elgömbült ornyergével, villogó szemével, igazságérzetének tudatában hátraszegett fejével ez az örök ifjú ember, Gelu Păteanu költő és műfordító, aki „a közszeretet keresztségében” (Czegő Zoltán) magyar barátai körében a Gyalu nevet viselte, s akit alighanem a *Thomas Mann üdvözlése* című József Attila-költemény parafrazált sorával jellemezhetnénk ma is a leginkább. És nemcsak azért, mert olyan szépen, színesen, árnyaltan beszélt és írt anyanyelvünkön. Mindenekelőtt az általa is megszenvedett korokban oly ritkán megmutatkozó emberi kiállásáért, erkölcsi bátorságáért, írástudói felelősségéért. Erre az európai szellemiségű, rendkívüli személyiségre emlékeztek magyar és román barátai, életművének tisztelői „bukaresti száműzetésének” Rodostóján, a székelyföldi Etéden 2005. szeptember 9. és 11. között. Tegyük hozzá rögtön: egy olyan ünnepen, amelyet „nem írt elő” senki, mint annak idején a kötelező évfordulókat, hanem amely belülről, az emberek szívéből fakadt. „Akik a nevét ismerik, azok nem csodálkoznak azon, hogy Székelyföld közepén egy színmagyar falu egy román költőt ünnepel, és éppen őt – írta két héttel az ünnepség után Dávid Gyula irodalomtörténész a kolozsvári *Szabadságban*. – Merthogy Gyalu [...] a nyolcvanas évek elején, a híressé (sőt bizonyos körökben hírhedt) vált szárhegyi Kriterion-írótabort követő hisztériás hangulatban épp itt, a Firtos lábánál, az országúttól is félreesve fekvő Etéden talált otthonra. És itt élt, alkotott mindaddig, amíg 1990-ben, a marosvásárhelyi »fekete március« utáni időkben, a mellettünk tett nyilatkozatai miatt, életveszélyesen meg nem fenyegették, s kénytelen nem lett elhagyni a vendéglátó székely falut, a számára egyszerre idegenné lett országot.” Szerencsére az idő nem azokat igazolta, akik elől el kellett menekülnie, hanem Păteanut, aki az 1989. decemberi fordulat reménykeltő légkörében úgy szeretett volna parlamenti képviselője lenni a romániai magyarságnak – jegyezte fel Ferencz Imre csíkszeredai költő és lapszerkesztő –, miként Varga Katalin védelte a Mócvidék népét a magyar törvényhozásban.

„Az egyetlen őskolozsvári római katolikus román család utolsó leszármazottjaként” (Fodor Sándor) látta meg a napvilágot 1925. június 3-án. Amilyen rendhagyó volt a születése, épp olyannak bizonyult az életpályája, de még elhantolása is – 1995. március 25-én bekövetkezett halálát követően. Bukarestben szerzett sokadik felesége, Miruna ugyanis – akivel a hetvenes évek végén költözött a Székelyföldre – ortodox szertartás szerint temettette el Budapesten.

Eminescu vonzásában kezdett verselni, de mielőtt költőként bemutatkozhatott volna, a Duna-csatornánál találta magát. Kiszabadulása után műfordítóként lelt menedékre – nagy szerencsénkre a klasszikus és a kortárs magyar irodalom csillagzata alatt, bár fordított francia és német nyelvű szakkönyveket is. A hetvenes években egy bukaresti magyar hetilap, *A Hét* szerkesztőségében talált szellemi otthonra. (Naplójában Huszár Sándor örökölte meg azt a jelenetet, amikor a Securitate a szerkesztőségben akarta letartóztatni Păteanut.) Amikor a helyzete arra kényszerítette, hogy Bukarestből is elköltözzön – előbb Énlaka, majd Etéd fogadta be tizenegy éven át. Az 1989. decemberi események idején pedig alpolgármesterré választották – őt, az egyetlen községbeli román. Hiszen korábban is ő fogalmazta az instanciákat a falubeliek ügyes-bajos dolgaiban. A szabadnak remélt első március 15-én elmondott fehéregyházi beszéde után etédi barátai két héten át őrizték, nehogy elhurcolják a magyarelles pogrom kidolgozó és végrehajtói. Az újabb incidensek elkerülése végett azonban jobbnak látta mielőbb Budapestre menekülni. Igaz, ott is „szemmel tartották” a volt Securitate emberei. Tőle telhetően igyekezett kitérni provokációik elől. Az erdélyi származású Miskolczy Ambrus professzor meghívására tanított az ELTE román filológiai tanszékén, küldte haza újabb fordításköteteit a Kritérionnak meg a Polisznak, valamint magyarul írt szonettjeinek gyűjteményét, amely *Levelek a Fekete Madonnához* címmel látott napvilágot 1997-ben a székelyudvarhelyi Ablak Kiadónál.

Énlaki és etédi évei alatt székelyföldi író-olvasó találkozók, irodalmi összejövetelek állandó, közkedvelt meghívottja volt. Egyik alkalommal ezt írta be a korondi irodalmi kör naplójába: „Ha oda nyújtod a jobb kezéd, cserébe kapod a székelynek mind a két kezét.” Aligha gondolt arra, hogy holta után is ez a „két kéz” fogja ápolni az emlékét, fénybe emelni szellemi örökségét. Kopjafáját a Magyar

Írószövetség, a Budapesti Székely Kör és a Budaörsi Székely Kör állította 1998-ban a Farkasréti temető I-421-es parcellájában. Felavatásakor az énlaki születésű Toró Tibor akadémikus és Pomogáts Béla, a Magyar Írószövetség akkori elnöke mondott beszédet.

Toró Tibor nem mulasztotta el, hogy Temesvárról hazatérjen a kettős Gyalu-évfordulójára. Azzal ejtette ámulatba a jelenlévőket, hogy atomfizikus létére milyen bensőségesen ismeri Păteanu műfordítói életművét. Olykor maga is felkérte egy-egy vers átültetésére. Így készült el például a temesvári Bolyai-emlékmű avatására (1993. november 3.) Babits *Bolyai*-szonettjének román tolmácsolása. A költeménynek harminchat fordítása jelent meg a világon, és ezek közül – hallhatták az egybegyűltek – a Gelu Păteanu a leghitelesebb. Ugyancsak tőle tudtuk meg: élete utolsó hónapjaiban *Az ember tragédiájának* újrafordítása foglalkoztatta Gyalut.

Pomogáts Béla ezúttal a Gyalu-napok részvevőinek küldött levelében fejezte ki nagyrabecsülését: „Păteanu barátunk mindig a magyar és a román nép megbékélésének és együttműködésének a munkása volt, és egész életében ezt a nemes ügyet szolgálta, akkor is, amikor a bukaresti diktatúra korszakában méltatlan rágalmakat és üldöztetést kellett elszenvednie meggyőződése miatt. Mint a magyar irodalom és ennek keretében az erdélyi magyar irodalom tevékeny, hiteles és tehetséges román fordítója igen sokat tett annak érdekében, hogy a román értelmiség, a román közvélemény ne a szélsőséges román nacionalisták és magyargyűlölők torzító, hanem a magyar irodalom hiteles tükre által ismerje meg népünket, történelmünket, kultúránkat és lelkiségünket. Mindezért mi, magyarok, igaz hálával és barátsággal tartozunk neki.” [Hargita Népe, 2005. szeptember 13. – szerk.]

Radu Ardevan kolozsvári történész rokoni közelségből ismerhette meg Gelu Păteanu életútját, írott és íratlan életművét. Az egybegyűltekhez szóló soraiban úgy ajánlotta a fiatal – román és magyar – nemzedékek figyelmébe nagybátyja testamentumát, hogy ne feledhessék a negyvennyolcas forradalmárok mához szóló üzenetét: Erdélyben ma sem lehet meg román nélkül a magyar, magyar nélkül a román. Az Európába vezető útnak Erdélyben egyszerűen nincs más alternatívája. A tolerancia és a harmonikus együttélés feltétele: a kultúrák bensőséges ismerete és kölcsönös tisztelete.

A legtöbb szó alighanem Păteanu erkölcsi bátorságáról és ámulatba ejtő román, magyar, német, francia nyelvtudásáról hangzott el. Az alaphangot ehhez egyébként már a *Hargita Népe* „Gyalu-napi” összeállítása leütötte szeptember 9-én. „Nagyszerűen tudott magyarul – olvashattuk Fodor Sándor emlékezésében –: ha másvalaki román vagy más anyanyelvű embertől kiejtése alapján vesszük észre, hogy nem született magyar (bármily helyesen is beszélje nyelvünket), őt csak rendkívül választékos szóhasználata tette »gyanússá«: oly gyönyörűen, a legcsekélyebb pongyolaság nélkül beszélt a nyelvünket, ahogyan már egy magyar sem teszi. [...] Jóllehet németből és franciából is fordított, a román irodalmi életben a magyar próza tolmácsolójaként vált a leginkább ismertté, holott verseivel, de még inkább esszéivel is megbecsülést szerezhetett volna magának, ha némi eszmei engedményt tesz a kor szellemének...” Lőrincz György a Tamási-művek remek fordítójának teljesítményét és a magyar barátságot ellenszélben felvállaló erkölcsi kiállását méltatva tette messze hallatszónak: „Ízes, művelt, lecsiszolt, választékos és míves szép magyar nyelven beszélt, baritonján fényt, s ha kellett, bársonyos csillogást, hamvasságot kaptak a szavak, megfényesedtek, mi pedig, mi olyankor kezdtük érezni nagysága mellett – kicsinységünket.” [*Hargita Népe*, 2005. szeptember 13. – szerk.]

A rendezvényen magam is felidéztem egy-két Homoród menti történetet. A hetvenes évek végén ugyanis képzőművészeti táborozások és művelődési hetek szervezésébe kezdtem az otthoniak kérésére. Minthogy „élő költőt” addig még nem láttak a Nagy-Homoród mentén, az egyik évben Kányádi Sándor jelentette a „meglepetést”, a másikban pedig Gelu Păteanu. Ha Kányádit a vers születéséről faggatták a kisdíjakok, „Gyalu bácsitól” leginkább azt kérdezték: miként jön létre a műfordítás? A humoródszentpáli műhelyvallomás hallatára egyszer csak megszólalt a hetedikes Tóth Zoltán: a román gyerekek vajon ismerik-e az ő legkedvesebb versét? S már mondta is Weöres Sándor-remeklését: *Ha a világ rigó lenne...* Papírt, ceruzát és „cigaretaszünetet” kért Păteanu, s amikor a dedikált kéziratot átadta, még ő mondott köszönetet Zolinak, amiért felhívta a figyelmét erre a remekműre. Aztán következett az eredeti költemény és a román változat egybevetése, a behatóbb ismerkedés

két kultúra, két költészet sajátos jelrendszerével. A „rendhagyó irodalomórát” vezető román–magyar szakos tanárnak, Geréd Gábor igazgatónak a végén már nem is akadt más dolga, minthogy ekként összegezzem: „Hallottátok, hogy milyen szépen beszél Gyalu bácsi magyarul és románul? Na, azért mondom...!”

Amikor a községgközpontban bemutattuk Gyalut a felnőtt közönségnek, románul szólalt meg: „Aduc salutul culturii românești...” (A román kultúra üdvözlését hozom a Nagy-Homoród mentére...) Attól tartottam, ha így folytatja, rendre elszállingóznak az emberek. Nem ez történt, mert ahogy magyarra fordította a szót, mindenki lélegzet-visszafojtva hallgatta: lélekben mennyit gazdagodott azáltal, hogy műfordításai révén közel kerülhetett a magyar szellem nagyjaihoz. Csak később tudtuk meg: „villámhárítónak” szánta az első mondatot. Hogy a hatalom szemében „legitimizálja” a rendezvényt sorozatot. Nem sokáig tehetette, hiszen „nehéz idők” következtek. A vészidőszakban már nem volt elegendő a Gyalu-féle „villámhárítás”: 1987-től a művelődési rendezvényeket a Székelyföldön is az „állam nyelvén” kellett megtartani.

Dávid Gyula számbavételéből tudjuk: Păteanu 1955 óta szerepelt magyar vers- és főleg prózafordításokkal a román irodalmi sajtóban, nemcsak kortárs romániai magyar írók és költők, de Petőfi-, Arany János-, Áprily-versek tolmácsolójaként is; társfordítóként ott volt a hatvanas-hetvenes években négy kötetben kiadott *Antologia literaturii maghiare* gárdájában (Szigligeti-vígjátékot, Eötvös-regényrészletet, a századforduló elbeszélőit: Ambrus Zoltánt, Gozsdu Eleket, Peteleit, Thury Zoltánt osztotta rá a szerkesztő), s az ő önálló tolmácsolásában megjelent kötetek száma sem kevés: a névsor Bartalis Jánostól Veress Zoltánig terjed. Ha időnként Toró Tibor is adott egy-egy rászabott műfordítói feladatot Păteanunak, még inkább ezt tette Domokos Géza a Kriterion igazgatójaként. Etéden tudtam meg, hogy Mikes Kelemen *Törökországi leveleit* már innen küldte Bukarestbe, ahol az ugyancsak költő-műfordító – Ady és József Attila tolmácsolója –, Paul Drumaru vette azonnal gondjaiba. Ámulva fedezték fel, hogy Gyalu a moldvai krónikások nyelvezetéből és az Etéden őt körülölelő székely-magyar nyelv ötvözéséből teremtett nemes hangszert, amellyel Mikes Kelemt megszólaltatta. Kutasi Mihály román–magyar szakos tanár – Dávid

András gyógyszerésszel az első és reményeink szerint az eljövendő „Gyalu-napok” szervezője – mondotta el az egybegyűlteknek, hogy Păteanu *Toldi*-fordításának összehasonlító elemzéséből írta fokozati dolgozatát. Nem azon lepődünk meg, hogy Păteanu mennyire ismerte Arany János nyelvének nádsusogását és erdőzúgását. Arra kaptuk fel a fejünket, hogy ez a bravúros műfordítói teljesítmény még mindig kéziratban várja feltámadását. „Magam is láttam a munkát, a kézirat tiszta, csaknem nyomdakész” – erősítette meg Kutasi szavait a mellettem ülő Bölöni Domokos. „Műfordítói rugalmasságából, beleérző készségéből – egészítette ki a képet utólag Dávid Gyula – egyként tellett a *Törökországi levelek* székely nyelvjárási ízekkel dúsított, veretes prózájának és Karinthy Frigyes nyelvi sziporkáinak, a Németh Lászlótól fordított *Iszony* hol drámai, hol lírai nyelvének és Tamási Áron egyszerre székely népi és szurrealista stílusának maradéktalan visszaadására.” Teljesítményének számbavétele éppen csak elkezdődött, de már az etédi tárlókban bemutatott kiadványok sokfélesége is jelezte: Păteanu műfordítói „hódítása” átfogja a magyar szellemi élet „glóbuszát”. Nemcsak a szépirodalom századaira és műfajaira terjed ki, de az „erdélyi mindennapok” történetére, a Duna menti államok politikatörténetére is.

Milyen kár, hogy nem maradt fenn Păteanunak az a beszéde, amit 1990. március 15-én mondott el a fehéregyházi Petőfi-emlékműnél – tette szóvá az etédi megemlékezésen Gábos Dezső, a Petőfi-ünnepségek tisztességben megőszült szervezője. De fennmaradt – vettem közbe –, riportertermagnóm hangszalagja megőrizte, Miskolcon megjelent *Láthatatlan emlékművek* című kötetemben adtam közre 2000-ben. A beszéd időnként meg-megszakad, varjak károgása hallatszik be – jeleztem a „szövegkörnyezetet”. Elfelejtetted volna – igazított ki Dezső –, hogy helikopterek is köröztek?

„Testvéreim! Az ötven esztendő alatt, amíg szellemi rabságra voltam kárhóztatva, mindig azt reméltem, hogy egyszer, amikor szabadon fogok itt állni önök előtt, méltán és teljességgel hozhatom [...] Petőfi emlékének a román kultúra hódolatát, köszöntését, üdvözetét. Sajnos, megint csak a magam nevében beszélhetek, mert nem bízott meg senki sehonnan semmivel. Az egyetlen megbízóm a lelkiismeretem. Az a lelkiismeret, amely arra készítetett az

elmúlt ötven esztendő során, hogy súlyos vádak terhe alatt merjek, akarjak és szeressek magyarbarát lenni. Miért éppen magyarbarát? Úgy rázott össze engem a sors a magyarokkal. Ez nem azt jelenti, hogy másnak nem vagyok ugyanolyan barátja. De ott izzik bennem az, hogy akit a legjobban ütöttek, amellé szerettem állni. Néha rogyadozó térdrel, de makacsul összeszorított fogakkal. Többször voltam itt, többször mertem szót emelni. Ma már nem ezt teszem, hanem vadul fogok üvölni, mert olyan dolgokba is ütközöm [...], amelyeket nem lehet meg nem történtté tenni, nem lehet mindenféle szelíd mosolyokkal elkendőzni.

Nagyon sajnálom, hogy most, amíg szólok, háttal kell állnom ahhoz az emlékműhöz, amelyik Petőfit szimbolizálja. Azt a Petőfit, aki hatalmas ajándékkal lepte meg az emberiséget. Nemcsak a március 15-i szózattal. Azzal a bizonyos kifejezéssel, amit ő vésett be a világ öntudatába: világszabadságot! Roppant sajnálom, hogy a világszabadság szimbólumához háttal kell állnom, amíg beszélek, de egyben úgy érzem, hogy ez egy fantasztikus támasz is a hátam mögött. És amíg ezt a hátam mögött érzem, addig – fedezet van mögöttem. Ennek a fedezetnek, ennek a gyönyörű elvnek a jegyében kérek mindenkit [...], legyen türelmes, ameddig lehet és muszáj türelmesnek lenni. És a hídfő másik oldalán legyen megértő, és óvakodjék a szélsőséges gondolkodástól.

A világszabadság mindnyájunké, mindnyájunknak fogalmazta meg Petőfi. Nem húzta alá, hogy ennek vagy annak a nemzetnek.

És most már, ha róla szoltam, engedjék meg, hogy elidőzzek pár pillanatig nála. És magam is rímfaragó ember vagyok, és el tudom képzelni, hogy lesz valaha egy olyan rettenetesen könnyelmű esztéta vagy irodalomtörténész, akinek eszébe jutok. (Persze, én erről gondoskodtam is, mert én egy roppant huncut román ember vagyok: lefordítottam egy csomó zseniális magyarnak a műveit románra, és a művészbejárón besirültem az irodalomtörténetbe...) Hát ezt most illik Petőfinek is megköszönnöm. Lehet ugyan, hogy nehezményezné a fordítások minőségét... Ne a múltat akarjuk feltétlenül piszkálni valahonnan, hanem a jelen kérdéseit igyekezzünk megoldani.”

Azon már egy cseppet sem lepődtem meg, hogy a marosvásárhelyi Pro Europa Liga folyóiratának, az *Alterán*nak a szerkesztői

nyomban elkérték a beszéd szövegét. Hiszen Smaranda Enache az egyik legnagyobb támaszát vesztítette el Gelu Păteanu kényszerű távozásával, majd korai halálával. Smaranda asszony a bukaresti egyetem hungarológiai szakán tanult meg anyanyelvi szinten magyarul, Marosvásárhely „fekete márciusa” után szervezte meg néhány társával a vad nacionalizmussal, a gyűlölködő sovinizmussal szembeszegülő Pro Európa Ligát, egy időben pedig északi nyelvrokonainknál, a finneknél volt Románia nagykövete. „Erdély az a haza – visszhangzik sokunkban a hangja –, amelyben minden közösség értékeit illik tisztelni. Ezt ő tudta, és szép az, hogy a hargitai székelyek a magukénak vallják; hogy Etéden románul hangzanak el a versei, magyarul a fordításai. Példamutató lehet ez megannyi közösség számára.”

6. Amikor Recsenyéd volt a világ közepe

A Duna Televízió közvetítése 2011-ben

Nagy Adél papnő 2007. szeptember 1-jén foglalta el szolgálati helyét Recsenyéden; 2012 és 2013 között a kaliforniai Berkleyben lévő unitárius teológiai intézetben (Starr King School for the Ministry) folytatta tanulmányait, miközben Észak-Amerikában missziós szolgálatot is ellátott. Szülőfalum az ő 2011. március 15-i ünnepi prédikációja révén vált világhírűvé – a Duna Televízió jóvoltából. A március 6-án felvett és 13-án sugárzott műsort Barlay Tamás, az MTVA Vallási Főszerkesztőségének vezetője szorgalmazta, akinek a nevéhez fűződik a csíksomlyói búcsú közvetítése is.

Ef 4,3

Ünneplő gyülekezet, kedves testvéreim!

Ünnepi érzésekkel köszöntelek ma Recsenyéd unitárius templomának falai között, s köszöntöm mindazokat, határon innen és túl, akik a Duna Televízió jóvoltából e mai napon, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc évfordulóján lélekben e parányi Nagy-Homoród menti unitárius gyülekezettel együtt ünnepelnek. Szívemben azzal az örömmel és megtiszteltetéssel, hogy a világ magyarsága ma ránk, Recsenyédre tekint.

Ünneplő testvéreim! Az elmúlt években szokássá vált, hogy a magyarság évente három alkalommal ölt nemzeti ünnepi ruhát: március 15-én a 48/49-es forradalomra, augusztus 20-án az államalapításra, október 23-án 1956-ra emlékezve, mégis ha megkérdezzük száz magyart szerte a világon, hogy melyik a nemzet legnagyobb ünnepe, kilencvenkilenc azt fogja válaszolni, hogy március 15. „Vannak napok, amelyek nem szállnak el – írja Juhász Gyula. – De az idők végtelenjéig megmaradnak, / mint csillagok ragyognak boldogan, / s fényt szórnak a születő tavasznak.” Március 15. úgy írta be magát a magyar nemzettudatba, mint az nap, amely nem szállhat, nem tűnhet el nyomtalanul a múlt időben, mert emléke soha el nem halványuló csillagként ragyog fölöttünk, s fényt szór, áldást hint az ébredő tavaszban minden emlékezőre.

Ünneplő testvéreim, a beszédem alapgondolatául az efézusi levél gyöngyszemének tartott gondolatát választottam: *Igyekezetek megtartani a Lélek egységét.* Vagy ahogyan más bibliafordításokban olvasható: *Törekedjete rá, hogy fenntartsátok a lelki egységet.* Az efézusi levél célközössége minden valószínűség szerint több olyan, egymáshoz térben közel lévő gyülekezet, amelyeknek hasonló gondokkal, nehézségekkel kell megküzdeniük. Őket inti egységre, annak megtartására a levél szerzője, s ez az *egység* az én értelmezésemben két jelentést nyer: egyfelől a keresztény tanítás egységességét jelenti, másfelől a közösségi összeforrottságra, összefogásra, egységre utal a szeretet, a békesség kötelékeiben. Ugyanakkor azt sugallja az apostol által megfogalmazott felhívás, hogy az egység létállapot, amely létrejött, megteremtett, és azt vigyázni kell, meg kell őrizni, hogy törést ne szenvedjen.

2011-ben az egyházak s a nemzet tűzte zászlajára az EGYSÉG jelszavát. A kereszténységen belüli egység, a közös kapcsolódási pontok megtalálására buzdítanak az egyetemes ökumenikus imahét programjának megfogalmazói, a szentföldi keresztények. A kereszténységen belüli egység, közös kapcsolódási pontok megtalálására buzdítanak. És milyen jó látni, hirdetni, hogy lebomlanak a felekezeti korlátok, milyen jó megtapasztalni, hogy templomaink megnyílnak egymás előtt, s tudunk együtt imádkozni az egységért. Ugyanakkor milyen öröm ma azt is elmondani, hogy egyházi életünkben is ez a törekvés van jelen, öröm mondani, hogy átível

az unitárius hit, eszme a határok felett, s a történelem viharai által széttépett, kettészakított unitárius egyház elindul az egységesítés útján, hogy egy magyar unitárius egyház legyen a Kárpát-medencében.

És lehet-e nagyobb öröm a magyar léleknek annál, hogy újra EGY, lehet-e szentebb érzés annál, mint amikor a gyermek, a mostohán elszakított, az anyához visszatér? Kossuth Lajos ma büszkén hajolna az eskütevők fölé, és mondhatná: leborulok a nemzet nagysága előtt.

Ma megszólít, figyelmeztet minket is az apostol: Igyekeztek! Törekedjétek! Órizzétek meg az egységet! Erősítsétek meg a lelki-szellemi kötelekeket, amelyek eggyé, nemzetté tesznek. Melyek ezek a kötelekek? Így vall Márai Sándor: „Szeretni és szolgálni kell a népet, amelyhez nyelv, emlék, jó és rossz sors, s a nyelvnel és fajtánál is erősebb kötőanyag, a közös nemzeti sors kötöz...” Kötőanyag a nyelv: s az egy nyelvben élő nemzet, a magyarul imádkozó, zsoláltárnéklő, magyarul kesergő és magyarul álmódó nemzet egységes lehet. Milyen szépen vall erről Kosztolányi: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható [...], mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában – metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán.”

Kötőanyag a kultúra: a népköltészet, amelyben felsír a sajátos magyar fájdalom, dalaink, meséink, hagyományaink, amelyekből feltör a lelkesítő öröm, s ott buzog a lélek legmélyéről fakadó hazaszeretet. Kötőanyag a múlt, az ezeréves. Mely mint anya a gyermekét, táplálja közös múltunk, nemzeti identitásunk, a nemzetközösségi összetartozás érzését bennünk. S erre a legjobb példa éppen 1848/49. 1848. március idusán a magyar ifjú reformnemzedék Kossuth és Petőfi példáján felbuzdulva forradalmi lelkesedéssel szavalt a *Nemzeti dalt*, s kiáltotta világgá 12 pontba foglalva a magyar nemzet követelését. 1848. március 15-én és az azt követő napokban sikerült egyedülálló módon vér és barikádok nélkül véghez vinni a rendszerváltást, és megvalósítani az 1526-os mohácsi csatavesztés után először a magyar állam és nemzet egységét: tudjuk jól, miről szólt a 12. követelés: unió Erdéllyel. Petőfi a *Nemzeti dalban* az egész

magyar nemzetet szólítja, a pesti 12 pontért itthon lelkesednek a székelyek.

A forradalmat és szabadságharcot leverték, mégis győzött. Győztek azok az eszmék, amelyekért harcoltak: egységes lett a nemzet, s ez, ami számunkra a követendő példát jelenti, a rendi társadalmat felváltották a polgári értékek, megszűnt a jobbágyság, a zsellérek a szabad székelységgel egyenlő jogokhoz jutottak, közös lett a teherviselés, megalakul a felelős magyar kormány.

Ahhoz, hogy az eszme győzni tudjon, meg kell születessen. Fel kell nőjön, ki kell forrjon, nagygyá kell legyen, úgy, ahogyan a forradalmi eszmék nagygyá nőttek a márciusi ifjakban. De kellett az akarat, kellett a bölcsesség a tisztánlátáshoz. Hit kell ehhez, amely az akaratot megacélozza, amely a karokat erőssé teszi. Március 15. a saját létünkért való küzdelmet, a közösségi összefogást jelenti. 1848-ban a magyar nemzet együtt akart álmodni, tenni, s ez egyakarás mögé sorakoztak föl oly sokan.

A magyar szabadságharcot leverte a reakciós erők összefogása, de nem tudta elpusztítani, mert él a hit, él az akarat, és folytatni kell a nemzetté lett nép szabadságáért, egységéért vívott harcot. Folytatni, és egyszer és mindenkorra sikerre vinni! Ez a mi forradalmunk!

Ma már nem kell Gábor Áron-i ércakarattal ágyút önteni. A szent szabadság oltalma nem a csatatereken zajlik, DE a magyar léleknek, a magyar egységnek gyümölcsöt kell teremni, friss, életerős, életképes hajtást hajtani, magvakat ültetni, amelyek szárba szökkenve meghozzák százszoros termésüket. Minden gyermekkel a történelmünk kezdődik újra, annak tiszta, megálmodott formájában, minden kipattanó élet a család, a közösség, a haza reménysége, s minden hazahúzó, hazatartó húisége kötél, amely összeköt. Köt a rög kötéllel, koporsókötéllel.

Az egység létforma, amelyet úgy tudunk őrizni, ha gyümölcsseit megérleljük. A lélek gyümölcse nem más, írja az apostol a galatabelieknek, mint a szeretet, öröm, békesség, türelem, szívesség, jószág... A szeretetnek Isten a forrása, belőle fakad, s azoknak adatik, akik hittel kérik. Az öröm az élet alaphangja, s minden ember egyben örömhordozó: lelkünkben, szívünkben visszük Isten bennünk kiteljesedő örömét. A békesség elválaszthatatlan az előbbiektől, s

jelenti a zavartalan, ép, egészséges, sértetlen életnek örömét, szeretetét.

Ünneplő Testvéreim! Az 1848/49-es szabadságharcra emlékezve emeljük ma magasra az egyház, a nemzet egységre toborzó zászlóit. Rendületlen hittel valljuk, hogy bennünk, általunk születik meg a jövő. Legyen emlékezésünk hitvallástétel, tegyünk hitet meggyőződésünkről, küldetésünkről: rajzoljuk ma emléktáblákra fényes arannyal hőseink nevét, öleljük át forró szeretettel a nemzetet, legyünk szerelmesei a magyar szónak, bárhol hangzik fel a nagyvilágban, mert – írja Kölcsey – a nemzeti fény a cél, s hogy elérjed, forrj össze, magyar nép! Ámen.

Levélváltás öt év múltán:

Cs. P.: 2015. dec. 30.: „Sokadszor néztem végig a recsenyédi Március 15-ét. Istenem, mennyi hit és remény sugárzik belőle a világnak mind a négy égtája felé! Ennek a napnak az üzenetével ébredjünk és dolgozzunk a továbbiakban is.”

Nagy Adél: 2015. dec. 31.: „A héten magyarországi vendégeim voltak, és ők is jól emlékeznek a Duna TV közvetítette szép eseményre. Pályafutásom egyik csúcspontja volt, és azt hiszem, Recsenyéd történetének egyik kimagasló eseménye. Remélem, lesznek még hasonló alkalmak. Hittel nézünk augusztus 27. elébe is, amikor megünnepeljük templomunk fennállásának 180. évfordulóját egy falunap keretében. Minden jó tanácsot, elképzelést, ötletet szívesen fogadunk.”

XII. AKI SZEMBEJÖN VELÜNK AZ IDŐBŐL

Egy szép napon névadó ünnepségre szólított haza egykori iskolám csengője. Hangját Forrai Tibor humoródszentpáli kollégám telefonhívása is felerősítette: aztán annál fontosabb dolgom ne legyen, minthogy megérkezzem 2000. október 29-re. Hiszen LÁSZLÓ GYULA neve kerül fel az épület homlokzatára. – Legfőbb ideje – nyugtáztam volt a nemes szándékot –, de lenne egy kikötésem... Mire Tibor barátom egy pillanatra meghökken. És mert hosszú és megpróbáltatásokkal telített évtizedek óta fél szóból is értjük egymást, maga röpteti tovább a benne is régóta fészkelő gondolatot: ne csak a homlokzatra kerüljön ki a Széchenyi-díjas régész professzor szellemi védjegye, hanem a homlokok mögé is bekerüljön végre annak világtágító jelentése, önértéktudatunkat gazdagító értelme. Amiből is tudhattam: a távlatépítő 2000. esztendőben a szellemi otthonteremtés újabb korszakához érkeztek szülővidékem emberei.

„Megtörtént az élet” – jegyezte fel lakonikusan egyik időskori számvetésében –, „bennem is megtörtént az élet”. Szülői örökségnek tekintette mind „az értelem világában” való munkálkodását, mind művészi tevékenységét. Igaz ugyan, hogy az örökölt gének – ahogy írta – nem egyesültek benne hibátlanul, mégis egylényegű kettős életet mondhatott a magáénak. Egyik erősítette a másikat. Alighanem a régészet nyert ezzel a legtöbbet. És még itt is kimutatható a termékeny kettősség. Gondoljunk csak a kettős honfoglalás elméletére és a kettős magyar történelem felismerésére. De a rajzai is kétfélek: vonalrajzok és portrék (a magyar szellemi élet hatszáz főnyi arcképcsarnoka). Bartók Béla ígézetében a Székelyföldön népdalokat tanult, fejfákat, bútorokat rajzolt, festett. Sokirányú érdeklődése során kipróbálta a bronz-, a kő- és a faszobrászatot, valamint a terrakotta- és éremkészítést.

A talentumokkal való elszámolás nyitányaként olvasom: „Édesanyám szegény, Isten nyugosztalja, lírai lélek volt, még festett is. Énekelgetett. Nagyon szomorú sorsa volt, mert négyéves kislány korától [...] nevelőszülőknél nőtt fel, és nagyon szomorú leánykora

volt. Tiszta lelkű, lírai valaki volt. Édesapám pedig erősen értelmi ember, Pósta Bélának, a kolozsvári egyetem nagy hírű régész professzorának a külső munkatársa volt. De ugyanúgy külső munkatársa volt az Országos Meteorológiai Szolgálatnak is. Monológokat írt, és sokat olvasott, kórust szervezett, szóval az értelem embere volt elsősorban. S úgy tűnt, hogy ez a két ember nem egyesült bennem hibátlanul. Hol egyik, hol a másik életét élem, talán hétéves periódusokban, de ez nem biztos. A lényeg az, hogy amikor lírai emlékeimnek élek, festek, szobrot csinállok, karcokot vagy metszek, akkor édesanyám él bennem. Amikor pedig a tudományhoz, a régészethez húzok, akkor édesapám. Úgyhogy voltaképpen nem is a magam életét élem, hanem hol egyik, hol másik szülőm életét. Amikor az egyik uralkodik, akkor bűvópataként a másik mormolt a mélyben, keresi az utat vissza fele, s mikor az első kifárad, akkor ez a fölszínre tör, egy ideig ő uralkodik. Így váltakozik a lírai és az értelmi életem. Kettős életem volt ezek szerint, egy lírai, a művészeti, amit kevesebben ismernek, és egy úgynevezett tudományos, régészeti, amit általában elég sokan ismernek. Hiszen a magyar őstörténet iránt hál'istennek nagy az érdeklődés."

A hetvenes–nyolcvanas években, a Homoród menti művelődési hetek szervezése idején, amikor Imreh István, Faragó József, Demény Lajos, Egyed Ákos (ma valamennyien a Magyar Tudományos Akadémia tagjai) igyekeztek időtállóbbá szőni a Hargita alatti kistáj lakosainak megfoszlott történelmi/nemzeti értékalástját – mindig magunkon éreztük névadónk számontartó/számonkérő tekintetét. Elsősorban Imreh Istvánnak és Faragó Józsefnek köszönhetően, akik szíves-örömezt idézték szűkebb körünkbe a második világháború utáni időszak értelmiségnevelő műhelyének, a kolozsvári Móricz Zsigmond Népi Kollégiumnak a tanár-elnökét. Igaz, nyilvánosan akkor nem beszélhettünk munkásságának össznemzeti jelentőségéről. Az Illyés Gyula-i értelemben vett történelemteremtés másoknak volt a privilégiuma; azoké, akik úgy hitték, hogy az idők végezetéig „teremtés előtti sötétségben” tarthatnak bennünket. De a sűrűn lakott vidék apró településeit bejárva minduntalan szembejött velünk az Időből László Gyula. Kikerülhetetlenül. Hiszen a Székelyföld és a Szászföld határvidékén látta meg a napvilágot unitárius székely családban (Kőhalom, 1910. márc. 10.). Gyakorlatias

észjárású édesapja Abásfalváról indult a „nemzet napszámosának”, aki zsenge gyermekkorától úgy nevelte Gyula fiát, hogy életre szóló élményévé váljon szülőföldszeretete, az erdélyi történelmi hagyományokhoz való – a tudományművelésben és a művészi alkotómunkában egyaránt eligazító hatású – ragaszkodása. Az esetleges életrajzi adalékokon túlmenően azonban jóval fontosabb volt számunkra az a hatalmas tudásanyag, amelyet ő szerzett meg rólunk, és amellyel ő perelt értünk abban a korszakban is az Idővel – hogy legalább most világosan láthassunk a „teremtés előtti sötétségben”.

Hogy milyen indítást jelentett számára gyermekkorának színhelye, arról kilenc évtizedes életpályája során maga is többször vallott. Utoljára közvetlenül a halála előtti estén, 1998. június 17-én, Szent László városában. Sokan és sokféle várták akkortájt haza László Gyulát. Kolozsváron az újjászületett Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület és a Barabás Miklós Céh óhajtotta szerény kitüntetésével megtisztelni, Sepsiszentgyörgyön neki kellett volna megnyitnia az Erdélyből indult 19. századi festőművész, Barabás Miklós jubileumi kiállítását. Ugyanakkor egy rendhagyó „tárlatvezetés” is szerepelt a programjában. A gelencei román kori templom freskóinak, a Szent László-legenda képsorának az értelmezése. Hiszen ezeknek – miként Antal Árpád professzor utal rá – „az ősi magyar hitvilágban gyökerező s néphagyományainkban továbbélő titkait, nemkülönben egyetemes tudattörténeti összefüggéseit fél századon át az ő írásai és előadásai vitték be népünk tudatába”.

Amikor Nagyváradon a *Bihari Napló* számára Szilágyi Aladár „két fertályórát” kért tőle, nagyvonalúan azt felelte, hogy ő még „Krózsusa az időnek”. Egyikük sem sejtette, hogy a riportermagnó az utolsó – nyilvánosságnak szánt – beszélgetést rögzítette közel két órán át. A beszélgetés meghitt hangulatát alapvetően meghatározta, hogy Szilágyi Aladár történetesen egy olyan kötetet nyújthattott át László Gyulának, amelyik épp Kőhalom és vidékét mutatja be a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete által újraindított *Erdély felfedezése* sorozatban.

Nem csoda hát, hogy már a borítólapon megjelenő gyermekkori helyszín látványa – Csutak Levente brassói képzőművész munkája – felcsozogtatta az emlékeket: „Amióta az eszemet tudom, elsősorban magyar őstörténettel, a népvándorlások, a honfoglalás korával

foglalkoztam. Kóhalom valóban nagy indítás volt, hiszen sziklára épült vára a mai napig látványnak is csoda, és műemléknek is az... Én ott nőtem fel a tövében, szó szerint, hiszen játszótársaimmal jártunk a sziklák közé régészeti ásatások végett. [...] Öt-hat éves koromban vaspálcikákkal kapartam a földet, ahonnan nagyon szép neolitikus cserépanyag került elő, amit később a Nemzeti Múzeumnak ajándékoztam. De nemcsak archeológusi indíttatásom kötődik Kóhalomhoz. Igazgató-tanító édesapám és édesanyám jóformán önellátó gazdálkodást folytatott, minden odahaza készült, nem beszélve az állattartásról, a disznóölésről, a szappanfőzésről. Szóval gyermekkoromban mindazt átéltem, amiről később megtudtam, hogy az néprajztudomány. Így kerültem a tudományok vonzásába... [Az impériumváltásakor] édesapám nem volt hajlandó letenni az esküt a román államnak, a magyar iskolát bezárták, őt meg elbocsátották állásából. Felköltöztünk Kolozsvárra, mert meghívták az unitárius kollégium elemi iskolájába tanítónak. De néhány hét elteltével kiutasítottak bennünket. Frissen betelepült magyaroknak nem volt ott maradásuk. Két út állt előttünk: vagy visszamegyünk édesapám szülőfalujába, Abásfalvára, vagy kivándorlunk. Nehéz vívódások után az utóbbit választotta.”

Menekültekként Szolnokon marhavagonban laktak, hűgával együtt tifuszt is kapott. Hosszas nélkülözések után Budapestre kerültek, társbérletbe. Minthogy tizenkét éves kora óta rajzolt, tizenhét évesen beírták Szőnyi István magániskolájába. „A mester nem akarta elhinni, hogy «én követtem el» a megmutatott rajzokat, ezért rajztáblát, ceruzát nyomott a kezembe, és az a vázlatom még jobban sikeredett. Meg is írta később, hogy egyszer elhoztak hozzá egy gyereket, akit ő nagyon tehetségesnek vélt, nagy jövőt jósolt neki, nagy mestereknél tanult a főiskolán, mindent megkapott, amit megkaphatott, és... elment régésznek!” Azóta – emlékezett vissza – nem mer ítélni a tehetségről, mert nem tudja, kiből mi lesz...”

Trianon előtti és utáni történelmünk többször kényszerítette menekülésre László Gyulát, de amint tehetette, rögtön visszatért szülőföldjére, Kolozsvárra, Erdélybe. Hiszen már az iskoláskor előtt megtanulta szüleitől Kölcsey *Himnuszát*, és úgy hitte, hogy a „Vár állott s most kóhalom...” szülővárosa nevére, illetve annak várromjára vonatkozik. Ha megkérdezték, büszkén vallotta, hogy abban

a városban született, melynek „neve benne van nemzeti imádságunkban”.

Az első menekülést 1916 őszén élte át, amikor a román királyi csapatok betörték Erdélybe. A hadi helyzet kedvező fordulásával családját Balatonlelléről küldik vissza a teljesen kifosztott kőhalmi otthonba. A kolozsvári kiutasítás után már csak a nyarak maradnak a gimnazista László Gyula számára, hogy – most már egyre tudatosabban – hazatérhessen Abásfalvára, illetve Bibarcfalvára meg Száldobosra, édesanyja rokonságához. Azok a nyarak kitörülhetetlenül belevésődtek emlékezetébe. Az akkori élmények hatására határozta el ugyanis, hogy „a múlt szegényeinek régésze” lesz. Kőtörés, építés, erdőlés helyett sokat olvasott, merthogy a régészet is éppen olyan szorgalmi feladat, akárcsak a föld művelése.

XIII. KATARZIS NÉLKÜL NINCS MEGÚJULÁS

1. „Szülőföld – szülők nélkül”

A '89-es fordulat után barátaimmal elérkezettnek láttuk az időt, hogy Jánosfalvi Sándor István unitárius lelkész 1858-ban írt és csak 1942-ben közreadott munkája (*Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*) és Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* 1868-as kötete után egy friss kutatásokon alapuló, minden tudományágra kiterjedő felmérést indítsunk be. Ennek köszönhetően a kilencvenes évek elején 31 erdélyi és magyarországi szerző közreműködésével megszületett *A Homoród füzes partján* című, két kiadást megért tanulmánygyűjtemény, amelynek alcíme pontosan jelzi a kötet jellegét: *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*.

Akkoriban úgy gondoltam, hogy ennek a sok szempontú rálátásnak az előnyeit hasznosítva folytathatom a *Pegazus a háztetőn* továbbírását. Nem így történt, mert a kötet megszerkesztése után egyrészt más irányú kötelezettségek vettek igénybe (egyetemépítés, *Korunk*-szerkesztés), másrészt bekövetkezett a „szülőföld – szülők nélkül” állapota (édesanyámat 1991-ben, édesapámat 1999-ben temettük), így jobbára alkalmi látogatója voltam szülőfalumnak. Inkább lélekben voltam otthon, semmint valóságosan. Így talált rám a budapesti Nap Kiadó felkérése, hogy *Magyar Szemhatár* elnevezésű sorozata számára szerkesszek kötetet a Székelyföld 21. századi állapotáról. A vállalkozás magán viseli megszületésének sorspecsétjét. Hiszen a világméretű vírusjárvány a Székelyföldön is megbontotta az élet egyensúlyát, szokásrendjét; gazdaságfejlesztési megtorpanást idézett elő. Tudomásul kellett venni a korábbiaknál is súlyosabb terheket/gondokat. Olyanokat, amelyek túlságosan is igénybe vették a székely életrevalóságot, rátermettséget, kezdeményező-készséget. Másképpen, mint ahogy azt a történelmi kataklizmák hátterével Bözödi György a felemelkedés két világháború közötti szigeteit kereste *Székely bánja* című szociográfiai művében. Vagyis:

nemcsak a túlélés módozatain kellett – és kell – gondolkoznunk, mint a Ceaușescu-vészkorszakban, hanem mindenekelőtt a pandémiával bekövetkezett gazdasági és értékválság meghaladásán. Annál is inkább, mivel a kelet-közép-európai rendszerváltásban a két Homoród völgye is joggal reménykedett, és – miként az előre látható volt – csalódnia kellett. De legalább arról is meggyőződhetett, hogy értékeinek tudatában teremthet jövőt magának.

2. Válaszok Beke György kérdéseire

Kolozsvári életében kétszer is tőszomszédja voltam Beke Györgynek, barangoló könyveinek helyszíneire is gyakorta elkísértem, amiképpen ő is szívesen jött velem szülőföldemre. Nagyszabású vállalkozásának 7. kötetében *Várok a Homoród mentén* címmel örökítette meg látogatásait. Budapesti áttelepülése után leginkább az 1990 és 2004 közötti fejleményekre kérdezett rá. Érdekelte a budapesti néprajzkutató barátommal, Hála Józseffel tízéves munkával tető alá hozott tudományos felmérés jellege, Benkő András zenetörténész Zoltán Aladár-monográfiája, kérte a homoródszentmártoni és a homoródszentpáli iskolák névadó ünnepségén (Román Viktor, László Gyula) elhangzott beszédeimet.

A kutatók „munkába állításával” az volt a célom, hogy áttekintésem legyen a tájegység értékvilágának tudományosan feltárt képe-ről. A szerzők közül ma többen akadémikusok (Egyed Ákos, Faragó József, Imreh István, Pávai István, Péntek János, Pozsony Ferenc), illetve a szaktudományukban megbecsült régészek (Ferenczi Géza, Ferenczi István).

Beke György 6. kérdése felkavaró dolgokat idézett fel bennem.

Édesanyám halála után édesapám egyedül maradt, őt gyakorta látogattam, de az otthoni életbe nem tudtam bekapcsolódni. Értésüléseim persze sok mindenről voltak. Aztán 1999-ben eltemettük édesapámat is. Azóta csak fél lábbal vagyok otthon. Székelyudvarhelyen élő öcsém munkanélkülivé vált, hiába kérleltem, hogy költözzön haza, nem volt hajlandó rá. Egyfolytában a cigányokra hivatkozott, akik életveszélyesen megfenyegették. Felső tőszomszédaink

elkótyavetyélték a házukat, ahová beköltöztek a cigányok, rengeteg éheztetett gyerekkel. Akik megkeserítették édesapám utolsó éveit. Előbb a tyúkokat lopták el, majd mindent, amit megfoghattak. A kolbászt és a szalonnát is. Amikor már nem tudott sem tehenet, sem disznót tartani, az öcsémmel vettünk neki disznót. Megtörtént, hogy miután füstre akasztottuk a kolbászt meg a szalonnát – még az éjszaka folyamán elvitték az egészet. Maga a falu is sokáig tehetetlen volt velük szemben. Odáig fajult a dolog, hogy magát a falut is rettevésben tartották. Ez külön történetet, ezt is meg kell írnom.

Nem én írtam meg. A *Magyar Nemzet*ből idézem:

„Éjjel-nappal járőrök cirkálnak a Hargita megyei Recsenyéd faluban, miután helyi lakosok egy csoportja nemrég felgyújtotta egy roma család házát, az elmenekült cigányok pedig halállal fenyegettek meg a feltételezett elkövetőket. [...] Felperzselt otthonuk láttán a cigányok feldühödtek, és nekirontottak a kitérő tűzoltóknak: egyiküket vasvillával fejbe ütötték, emiatt a rendőrségnek közbe kellett avatkoznia, így csupán többórás késéssel sikerült megfékezni a tüzet. A rendőrség egy személy ellen szándékos gyújtogatás és súlyos testi sértés gyanújával vizsgálatot indított, a gyanúsítottat azonban nem vették őrizetbe.

A recsenyédi eseményekkel régóta szunnyadó konfliktusok kerültek a felszínre, az elmúlt időszakban ugyanis rendszeresek voltak a nézeteltérések a faluban a székelyek és a több mint tízfős roma család tagjai között. Beszámolók szerint Gábor Dénesék évek óta rettevésben tartják a település lakóit: loptak, raboltak, lovaikkal lelegeltették a termést, megdobálták a kapujuk előtt elhaladó járműveket, zsarolták az embereket. Volt már példa arra is, hogy halálosan megfenyegettek recsenyédieket, és hogy felgyújtják az egész falut. Jakab Attila alpolgármester szerint nincsenek etnikai vonzatai a konfliktusnak, ugyanis a 3100 lelkes község mintegy félszáz roma lakosa közül csak a szóban forgó cigány családdal adódtak gondok. Az előljáró közölte, a lakossági panaszokon túlmenően több alkalommal ő is jelezte már a Hargita megyei rendőr-főkapitányságon, hogy a településre hivatalosan be nem jelentett romák fenyegetik a lakosságot, emiatt a faluban pattanásig feszült a hangulat. Annál is inkább, mivel a gyújtogatás után a faluból elmenekült Gáborék nyilvánosan bosszút esküdtek a bűncselekmény feltételezett

elkövetői ellen, emiatt a rendőrség állandó megfigyelés alatt tartja Recsenyédet, a székelyek pedig felváltva állnak őrt megfenyegetett társaik otthona előtt. A község előjárói eredetileg lakossági fórumot kívántak összehívni a történetek miatt, a fórumot azonban a rendőrségi vizsgálat lezártaig elhalasztották.

A Homoród menti Recsenyédhez hasonlóan az elmúlt években számos székelyföldi településen történtek hasonló incidensek a romák törvénytelenégei miatt. A lakosság erélyes fellépése, a hatóságok beavatkozása nyomán sikerült is elejét venni a garázdálkodásoknak.”

Abban az időben a csatornázásra, az ivóvíz és a földgáz bevezetésére gyűjtötték az emberek a pénzt. Az elgondolás jó volt, hiszen a fővezeték Homoródszentpéter határában megy át. Az egészből nem lett semmi, mert szélhámos vállalkozókra bízta a csövek beszerzését. Az én pénzem is odalett, amit három-négy éven át befizettem. 2001-ig összesen hárommillió-százharmicezer lejt.

Beke nem feledkezett meg Nagy Attiláról, Máthé Andrásról, Geréd Gáborról, Forrai Tiborról sem. Nagy Attila akkor már nyugdíjas volt, a '89-es változások után ő hozta létre a Homoród mente Művészetéért Alapítványt. Ez élteti ma is a képzőművészeti táborozásokat. Banner Zoltán többször felkereste a tábort, írt is róla. Forrai Tibor a közösségi élet művelődési alakzatait szervezte újjá. Máthé András Székelyudvarhelyen lett iskolaigazgató (tankönyveket írt a 90-es évek elején), miközben Szentpálon édesapja örökségét gondozza. Akárcsak Geréd Gábor, aki német szakos tanár Udvarhelyen (szász hatás!) és kisvállalkozó, szerteágazó németországi kapcsolatokkal. Az azóta eltelt idő elmélyítette barátságunkat. Beszélnem kell még Kászoni József tiszteletesről, akit rövidnadrágos kora óta ismerek (volt idő, amikor egy udvarban laktunk). A '89-es változások után Angliában volt ösztöndíjas, ahol pénzt szerzett a szentmártoni téesz-központ épületeinek a megvásárlására. Ez ma Unitárius Ifjúsági Központként működik, szálláshelyet nyújt a képzőművészeknek.

3. Az újrakezdés útvesztői

1992 tavaszán elérkezettnek láttuk az időt, hogy összegezzük a fordulat utáni tapasztalatainkat. Az április 19-én rögzített beszélgetés idején Forrai Tibor az 1990 februárjában megalakult Jánosfalvi Sándor István Művelődési Egyesület ügyvezető elnöke, illetve a szentpáli iskola igazgatója volt; Geréd Gábor a székelyudvarhelyi Benedek Elek Tanítóképző német szakos tanáraként működött, ugyanakkor mint magánvállalkozó németországi kapcsolatait igyekezett kiépíteni; Máthé András magyar–román szakos tanárt már 1990 elején újraválasztották a székelyudvarhelyi Orbán Balázs Általános Iskola igazgatójának; Nagy Attila növényvédelmi főtechnikusként 1990-tól a szentpáli téesz és a Homoród mente Művészetért Alapítvány elnöke.

Nagy Attila: 1980-ban történt, hogy megérkezik hozzánk egyik marosvásárhelyi barátom, és azt kérdi tőlem, hogy milyen falu lehet az az Arvățeni. Mondom, hogy Árvátfalva. Akkor estem gondolkodóba: ezeknek a kicsi falvaknak, amióta csak léteznek – némelyek több mint nyolcszáz éve – magyar az elnevezésük, s most, ha egy kicsit távolabbról idetéved valaki, nem tud kiigazodni közöttük. Megrendeltem hát a kétnyelvű helységnévtáblákat, és fel is szereltük azokat a községnek mind a tizenkét falujában. Nem telik bele két hónap, egy éjszaka felvernek álmomból: menjek azonnal a néptanácshoz, mert itt vannak a megyétől... A megyei néptanács titkára várt rám néhányadmagával: amennyiben reggelre nem szedtem le a falutáblákat, szedhetem a sátorfámat. Kiderült, hogy előző nap kint járt egy tábornok a megyei pártbizottság első titkárával, hogy a nagyfőnöki medvevadászatot előkészítsék, és megakadt a szemük a kétnyelvű táblákon. Mondom Bertalan Sándornak, akit a nyakamra küldtek, hogy sem a nagy nemzetgyűlés, sem az államtanács nem hozott olyan határozatot, amely megtiltaná a kétnyelvű helységnévtáblák használatát. Mire ő Deák Ferenc-féle bölcsességgel vágta ki magát: ha valakitől valamit erőszakkal elvesznek, azt bármikor vissza lehet harcolni, csak az vesz oda örökre, amit önként adunk fel. Hát ez félig-meddig be is vált, mert a decemberi fordulat forró napjaiban azonnal visszakerültek helyükre a kétnyelvű

táblák. Mindenesetre 1980 táján Hargita megyében mi voltunk az egyedüliek, akik ezt megpróbáltuk. Másutt még csak gondolni sem mertek erre...

Geréd Gábor: Egy olyan időszakban kezdődött el a művelődési hét szervezése, amikor a Homoród mentén a legválságosabb volt a helyzet. Ezek a kicsi falvak annyira ki voltak zsigerelve, hogy annál jobban már nem lehettek volna. Anyagi biztonságérzet nem volt, szellemileg pedig...

Máthé András: Azt az úrt, ami a népművészet elhalásával vagy legalábbis háttérbe szorulásával keletkezett, ki kellett tölteni. De nem giccsel, városszéli kultúrával, hanem igazi értékekkel. Megpróbáltuk hát minden területen (mezőgazdaság-tudomány, biológia, néprajz, történelem, irodalom, képzőművészet) korszerű gondolkodáshoz hozzásegíteni az embereket. Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy Imreh István előadása gondolkoztatta meg először itt az embereket, s főként a gyerekeket. Akik közül nagyon sokan akkor döbbsentek rá arra, hogy az iskolában nem azt hallják, ami a mi igazi történelmünk. A legtöbb gyermek azonnal ráérezett erre a kettősségre, hogy tudathasadásos állapotban élünk. Hogy a mi történelmünk valójában egész más, mint a hivatalos történetírás szája íze szerinti. Az ilyen előadások meggyőzték a kezünk alatt felnövő nemzedékeket, hogy létezik egy olyan történelem is, amelyik az ő azonosságtudatukat táplálja, erősíti, és amitől őket megfosztották. Nem arról van szó, hogy mi ezeken a rendezvényeken valamiféle forradalmi propagandát fejtettünk volna ki. A személyiségformálás hatása azonban hosszabb távon a társadalmi cselekvésben is megmutatkozik...

N. A.: Én most is úgy látom, hogy mi akkor egy komoly cél érdekében dolgoztunk, ami nem mindenkinek tetszett. És megindultak a jelentgetések, és a rendezvények elleni bujtogatások. Hogy mi Bágyban például irredenta nótákat énekelünk, holott népdalokat fújunk. Amikor a rendezvényt pünkösöd nagyhetére tettük, és a művelődési napokat a bágyi várfesztivállal zártuk, a hivatalosság még meg is magyarázta nekünk, hogy „így legalább a pünkösdről eltereljük az emberek figyelmét”. Attól kezdve azonban, hogy rájöttek, az 1848 előtti hagyomány felújításával voltaképpen saját

történeti tudatát próbáljuk visszaadni a népnek, a felsőbb szervek gyanakvása már nem ismert határt...

M. A.: A diktatúra természetrajza ezt megmagyarázta. Ha marxista imaesteket szervezünk várfesztivál és tüzeskerék-leengedés helyett, az is gyanús lett volna. Mert a diktatúra lényegéből fakad, hogy ő szabja meg: ki mikor és mit tehet. Aki a saját fejét használja, az eleve ellenség. Szerintem erre a rendezvényre nem is annyira a párt, hanem a belügyi szervek figyeltek fel. Könyves elvtárs például...

F. T.: Volt, amikor meg sem várta, hogy a rendezvények sora lezáruljon, már hét közben megjelent...

Cs. P.: Ki is volt ő tulajdonképpen?

G. G.: Az az őrnagy, aki a Homoród mentéért felelt. Nekem már korábban meggyűlt volt a bajom vele, mert apám – aki afféle parasztköltőként ártatlan dolgokat írdogált – verseket juttatott ki Magyarországra. Meghurcolták szegényt, s engem is elég keményen elővettek miatta. Ezért is kerültem én aztán minden olyan rendezvényt, amelyen nagyobb tömeg gyűlt össze. A szervezésben részt vettem, az előadásokon ott voltam, de már a közvetlen beszélgetésektől távol tartottam magam. Ha rendszerellenes beszédekre nem is került sor, azért elhangzott ez-az, s nem szerettem volna, hogy esetleg rám gyanakodjanak, ha...

Cs. P.: Virgil Salanțiu és Gelu Păteanu nem magánbeszélgetésekben, hanem a nagyközönségnek tartott felrázó előadásával nyerte meg a helybeliek tetszését...

G. G.: Nagy szerencse volt, látod-e, hogy ez valahogy spontán módon így alakult. Nem volt erőltetett jellege, mintha felülről írták volna elő...

Cs. P.: Salanțiu egyáltalán nem rejtette véka alá, hogy mi a véleménye a mezőgazdaság lezüllesztéséről. Igaz, többet megengedhetett magának, jöllehet a kolozsvári mezőgazdasági főiskolán őt sem nézték jó szemmel...

G. G.: Minden tiszteletem a két polgármesteré, Nagy Attiláé és Csomor Imréé, akik „tartották a hátukat” ezekért a rendezvényekért. Az az igazság, hogy az értelmiségnek is többet kellett volna tennie, de már nem volt értelmiség sem. Akik itthon voltunk, akik idevalók voltunk, igyekeztünk részt vállalni a szervezésből, de

például a tanítók és a lelkészek közül a legtöbben tüntetően távol tartották magukat mindentől. Lehet, hogy őket is az tartott a vissza, ami engem.

Cs. P.: Arra a leghatározottabban emlékszem, hogy Nagy Attila az elején nemcsak hivatalos, néptanácsi körpecséttel ellátott meghívót küldött a lelkészeknek, de személyesen is felkereste valamennyiüket, kérte a támogatásukat, igényelte a rendezvényeken a jelenlétüket. És a tizennégy lelkészből megjelent – kettő.

N. A.: A gyanakvást az ő részükről is el kellett viselnünk. Aki közülük átélte az ötvenes-hatvanas évek terrorját, az nyilván távol maradt. Mások attól tarthattak: nehogy csapdába húzzuk őket. Még a diktatúra vége felé sem jöttek el, amikor pedig jól láthatták, hogy a ránk nehezedő nyomás ellenére mégiscsak csináltunk valamit, amire ők is büszkék lehetnek. Még akkor is csak félve, családtagjainkon keresztül közelítettek meg bennünket...

M. A.: A távolmaradást akkoriban én is nagyon zokon vettem, főként az idősebb embereket, közülük is az értelmeseket, akiknek a támogatásában bízam, és akikért, akik utódaiért dolgoztam. Az okokat fürkészve aztán rájöttem, az elsődleges az volt – és ezt ma is így látom –, hogy akkoriban a nép utált mindenféle összejevetelt. Tehát eleve ellenérzéssel fogadott mindenféle „világmegváltó” vagy annak látszó kísérletet...

Cs. P.: Miként Balázs Ferenc korában is, jöllehet például a szentpáliak épp az ő eszméinek a gyakorlatba ültetése révén építhették ki maguknak a két világháború között a „felemelkedés szigetét”...

M. A.: Ha lelkészek szervezték volna azt, amit mi kezdeményeztünk, akkor az egyszerű emberek szemében sokkal nagyobb hitele lett volna a hívó szónak. Csakhogy mi, a vidék értelmiségi szülőttei, akik a szülőföldért a távlati és a mindennapi aprómunkát vállaltuk, olyan helyzetben voltunk, hogy a hivatalos politikát is rajtunk keresztül valósították meg. Tehát a szavaink foganatja nem az volt, aminek hittük, reméltük. Én körzeti iskolaigazgató voltam, propagandista voltam, egy csomó bizottságnak a tagja voltam... A család, a rokonság, a szülőfaló elfogadott mint magánembert, de amikor pódiumról beszéltem, azt úgy értelmezték/értelmezhatték: az nem én vagyok. Furcsa módon: minél őszintébben próbáltam szólni, annál többet kockáztattam.

N. A.: Nem annyira saját magunkat kompromittáltuk, hanem minket kompromittált a rendszer. Közületek talán én tudom a legjobban, hogy mennyit kivédtünk azokból a csapásokból, amelyek ellenünk irányultak. Mennyit szidattuk magunkat. Mennyire próbáltunk oldalutakat keresni vagy teremteni. Úgy jöttek ránk, hogy alig tudtunk létezni. A disznóhús kilóját kilenc lejes áron kellett az államnak átadni – megszabott tonnaszámra. Mindenféle terményből szintügy. A tizenöt árnyalattal veteményesből. De amikor megyei értekezleten azzal álltam elő, hogy a háztájit 56 árnyira emeljék, akkor bezzeg elhallgattattak.

G. G.: Az utolsó pártkongresszus előtt történt, a tézisek megbeszélésén. Meghallgatjuk az előterjesztést, és akkor föláll egy oklándi traktorista, s azt mondja (miután egy csomó blőd szöveget románul lenyomtak, amit nem értett jóformán senki sem): sokkal jobb lett volna, ha nem töltetik vele itt teljesen fölöslegesen az időt, mert ő ezen a délutánon ennyit meg ennyit tudott volna szántani. Abban a pillanatban megfordult a fejében, hogy föl kellene állni és meg kellene mondani: az anyjuk mindenit, most már legyen vége az egésznek! De rögtön megszólalt a mellettem ülő román milicista: „Ce a zis? Ce a zis?” (Mit mondott? Mit mondott?) Rettenetesen elszégyelltem magam, hogy, íme, ez az ember képes volt kimondani az igazat, és én ott lapítok, és mindössze annyi „jót” teszek, hogy a gyanakvó milicista előtt nem áztatom el a karakán traktoristát. Azóta is sokszor elemeztem magamban a történeteket: miért volt ez lehetséges?! Az a helyzet, hogy kiépítettem magamban egy külön világot, meg tudtam valósítani a magam viszonylagos szabadságát, és aztán már nem érdekelt, hogy mi folyik tovább. Nekem megvolt a heti két szabadnapom, megvolt a szentpáli gazdaságom, volt amivel foglalkoznom. Tudtam az ő hülyeségeiket, rájuk hagytam, mert én úgyis azt csinálom, amit akarok. A tanfelügyelőségénél is jól voltam „elkönyvelve”. Ha kellett, halat vittem, ha egyébre volt szükség, egyebet. Nekem nem is volt különösebb bajom senkivel. Aminek megvolt az az előnye, hogy így a kollégáimat is meg tudtam védeni. És amennyire lehetett, igyekeztem őket tehermentesíteni.

M. A.: Hát háritani háritottunk mi is Attilával eleget, amíg csak lehetett...

Cs. P.: A leginkább Nagy Attila fizette meg az árát annak, hogy ennek a vidéknek az igényeit a helyi hatalom embereként felvállalta... Szemben azokkal, akik az övénél alig valamivel nagyobb párt- és/vagy állami funkcióban Ceaușescu közvetlen helytartóinak tekintették magukat.

N. A.: Eltávolításomat nemcsak a kétnyelvű helységnévtáblának, a művelődési hét felpártolásának „köszönhettem”. Az egyik vád ugyanis az volt, hogy párttitkár létemre pappal barátkozom.

Cs. P.: Ebben egy kicsit én is „ludas vagyok”. Amikor megtudtam, hogy Kovács Lajos püspök úr Kászoni Józsefet – akit kolozsvári gyermekkorától ismerek – kinevezte Homoródszentmártonba unitárius lelkésznek, azt mondtam neki: a legteljesebb bizalommal fordulhat bármiben hozzád...

N. A.: Szememre vetették, hogy mi tárgyalnivalónk lehetett esténként, miért töltjük együtt a szilvesztert...

Cs. P.: Abban az időben nagyon féltettelek...

N. A.: Én meg a fiaimat. Miután behívták katonának, Zsoltit egyenesen a vulkáni szénbányába vitték... Hiába próbáltam kimenekíteni, mindenütt csak azt mondták: olyan a dossziéja, hogy semmit sem tehetnek érte...

Cs. P.: A fordulat után nem merült fel annak az igénye, hogy Nagy Attila esetleg visszakerüljön a község élére?

N. A.: Én az első pillanattól kezdve azt mondtam: ha szükség van rám, bármiben segítek. Tanácsadásra gondoltam mindenekelőtt, s főleg a mezőgazdaság talpraállítását illetően. De nem nagyon vették figyelembe ajánlataimat...

M. A.: Én Attilát tökéletesen megértem. Egyik közös ismerősünk sorsa talán jobban megvilágítja, hogy miért volt helyénvaló az álláspontja. Balázs László magyar szakos tanár szintén nehéz időben volt polgármester Korondon. Mivel jól dolgozott, őt is kirúgták. Aztán az RMDSZ felkérésére jelöltette magát. Ebből egy olyan botrány lett, hogy heteken át szellőztették az újságok: Korond kommunista polgármestert akar? A helyhatósági választások előtt engem is felkértek, hogy várositanácsos-jelöltként induljak. Visszautasítottam. Nem akartam, hogy aztán az *Udvarhelyi Híradó*ban azt írják: a kommunisták megint odatolakodtak, meg akarják ragadni a hatalmat. Pedig én nem is voltam kommunista...

Cs. P.: Azért különbséget kellene végre tenni: végeredményben azok voltak többségben, akik túlélési stratégiából váltak annak idején párttagokká, és nem meggyőződésből vagy pláne karrierizmusból...

M. A.: Az átlagember nem disztinvál. Mert éveken, évtizedeken át ott látott a gyűlések emelvényein...

G. G.: Nem is az átlagemberrel van a baj, mert az észre sem veszi talán az ilyesmit. De elég egy rosszindulatú valaki, aki most akar érvényesülni, hogy ezt megszéllőztesse... December 22-én én már bent voltam Udvarhelyen. Volt egy nagyon jó román barátom, és én akkor azzal voltam elfoglalva, hogy őt és a hozzá hasonló gondolkodású románokat valahogy megnyugtassam. Azért az én lelkiismeretem sem volt egészen tiszta, mert éreztem, hogy húszéves kommunista múlttal...

Cs. P.: Nem párttagsági múltat akartál mondani?

G. G.: A helyzet az, hogy én számításból lettem párttag; azért, hogy érvényesülni tudjak. Na már most: én rettenetesen szégyelltem ezt a dolgot. Amikor jött ez a változás, azt hittem, hogy most egy nagyon komoly katarzisos folyamat indul be. Mindenki elismeri a kisebb-nagyobb bűneit, s aztán majd meglátjuk, hogy miként léphetünk tovább. Ezért mondtam a szentpáli templomban, ahol a falugyűlés zajlott 1989 végén: ha valaki ellen vétettem, vagy ha úgy érzi, hogy valaha is valamivel megbántottam, akkor az most mondja el. Hogy legyünk tisztában a dolgokkal. Én nem jövök Saulként, hogy Pálként távozzam. Vállalom a múltamat. Ha valami olyasmit csináltam, azt most olvassák a fejemre. Ha kiszolgálója voltam a hatalomnak, és abból a köznek kára volt. Nem állt fel senki, nem vágott a fejemhez senki semmit. És akkor én azt mondtam: egy lépést hátrább mindazok, akik eddig valamiféle vezető szerepet vállaltunk. Jöjjenek a hiteles emberek; azok, akik a múltban valamiképpen tanújelét adták elhivatottságuknak, és nem kompromittálták magukat... Akkor tényleg azt hitte az ember, hogy meg fog változni minden. Most valahogy olyan nevetségesnek tűnik az egész.

Cs. P.: Magam azokban a hetekben-hónapokban Erdély-szerete sokfelé megfordultam, és mindenütt azt tapasztaltam, hogy a hiteles emberek elsősorban a lelkészek közül kerültek ki. Forrai

Tibornak a *Falvak Népe*ben megjelent tudósítása szerint így volt ez a Homoród mentén is.

F. T.: Azóta sokukról kiderült, hogy bizony nem éppen azok voltak, akiknek szerettük volna tudni őket. Magyarázatát nem tudom adni, de tény, hogy most is távol tartják magukat a rendezvényeinktől. Ha ők ott lennének rendszeresen, egész biztos, hogy a közösség is másként viszonyulna. Kászoni József 1990-ben felajánlotta, hogy a szentmártoni templomban nyissuk meg az első szabad művelődési hetet. Még a tapstól sem zárkózott el.

Cs. P.: Tőkés László nagyváradi intelme jut eszembe: a diktatúra bukása után nem hivatkozhatunk már arra (rossz lelkiismeretünket nyugtatandó), hogy azért nem látjuk el a hivatásunkkal járó teendőket, mert a hatalom értelmiségi kényszerpályára helyezett bennünket...

F. T.: Abban a tudósításban, amelyikre hivatkozol, van egy olyan passzus is, amelyik így szól: „December 22. után rájöttem, hogy minden falunak van egy nagy szülöttje. És nem is egy. Hanem maga a nép. Amelyik itt maradt, kitartott, küzdött fennmaradásáért, robotolt az esztelen tervekben megfogalmazott rekordtermések negyedének-tizedének eléréseért, hogy aztán abból is kisémmizzék. A nép, aki a megfutamodott értelmiségiek – orvosok, tanárok, mérnökök és lelkészek – nélkül is megőrizte halálra ítélt anyanyelvét, szokásait, kultúráját...” Nos, az új helyzetben, amikor végre kezünkbe vehettük volna sorsunk irányítását, nagy hátrány az, hogy még azok is elmentek, akik korábban a diktatúra nyomása ellenére mellénk álltak, akiknek volt valamelyes szervezői gyakorlatuk...

G. G.: Ki kell mondanunk: sok mindent ma sem tudnánk jobban megcsinálni (vagy még úgy sem), mint amikor mindennap éreztük a már-már elviselhetetlennek tűnő nyomást. Most, amikor szabad volna, úgy néz ki, hogy még annyira sem fogunk menni, mint korábban...

F. T.: Egy idő után olyan közömbösség alakult ki, hogy azt el nem tudom mondani. Ha korábban panaszkodtunk is rá, a mostanit el sem tudtuk képzelni...

G. G.: A diktatúra alatt ha meghúztad magad, mint egy kicsi nyuszi, vígan vegetáltál. Most ezeknek kellene fölállalniuk a nagyobb szerepet, de nem látok köztük olyan egyéniséget, aki alkalmas

lehetne a község tizenkét falujának az összefogására. A három általános iskola tantestülete is úgy összemert, mint a Dóka túrója. Forrai Tiboron kívül alig van valaki, akivel ma már szellemi párbeszédet lehetne folytatni. A község vezetőségének pedig nincs autoritása...

Cs. P.: Ha jól értem: a lelkészek a társadalmi önszerveződésben betöltött átmeneti szerepvállalásuk után ismét befelé fordulókká váltak, a tantestületek az értelmiségi mobilitás (és kivándorlás) felerősödése következtében meggyengültek, az agrárértelmiség pedig még mindig nem talált magára az új helyzetben...

G. G.: Én azt látom, hogy nem egy igazságosabb rend készül. Nem számoltattak el senkit. Nem történt meg az a katarzis, ami nélkül nincs újrakezdés.

4. Leáldozóban a közösségi gondolkodás?

Cs. P.: Egész beszélgetésünk alatt mind az járt az eszemben, hogy mindenki áldozata volt s egyszersmind haszonélvezője is a Ceaușescu-rendszernek, s ezért jár annyi gonddal-bajjal az újrakezdés...

G. G.: Csakhogy most mindenki igyekszik megfedkezni arról, hogy ő hasznot is húzott valamennyire. Hogy mást ne mondjak: jó, hogy megvolt az oka rá, s ha nagyon akarjuk, egyéni bosszúállásnak is felfoghatjuk, de ez semmit sem változtat azon a tényen, hogy mindenki lopott például a kollektívából. Ami erkölcsi szempontból bűnnek számít...

Cs. P.: Az önszerveződés biztató jeleit látván naivság volt azt hinnünk, hogy egyéni és közösségi érdek többé szembe nem állítható...

M. A.: Az biztos, hogy sok tekintetben most sokkal nehezebb, mint a diktatúra egyéniségorsvasztó és közösségromboló évtizedeiben. Addig teljesen a túlélésre, egyéni és közösségi átmentésre törekedtünk... Annak már vége, hogy valaki önzetlenül tesz valamit a köz érdekében. Ez a magyarázata a helybeliek mostani közönyének... Itt a biztos távlat az lenne, hogy ha az 1990 februárjában életre keltett és jogi személyként bejegyzett Jánosfalvi Sándor István

Művelődési Egyesületnek összegyűlne egy olyan tőkéje, amelynek kamataiból fedezhetnők a rendezvények költségeit... Előre nem látott segítséget jelenthet számunkra, hogy például Kászoni József tiszteletes megvásárolta unitárius konferenciák szervezése számára a termelőszövetkezet székházát...

Cs. P.: Ez azt jelenti, hogy tizenkét meghívottnak mindig lehetne ott például szállása...

N. A.: A gyepesi tiszteletes sem tétlenkedett időközben: presbite-reinek segítségével rendbe tette a volt téesz-székházat, ami eredetileg egyházi iskola volt, és felajánlotta a tizenkét személy számára berendezett épületet a vidéket megismerni vágyó képzőművészek táborhelyéül. Ez azt jelenti, hogy jelentős irodalmi-művészeti rendezvények színhelye lehet a továbbiakban is a Homoród mente – anélkül, hogy valakinek könyörögnünk kellene az anyagi támogatásért.

M. A.: Szerintem csak idő kérdése, hogy az újjazdagok figyelme kiterjedjen a művészi értékekre is. Ha nyíltan nem is beszéltünk nyíltan róla, kezdettől azt melengettük magunkban, hogy a szentmártoni születésű Román Viktor világhírű szobrászművész alkotásainak szálláscsinálói lehessünk...

Cs. P.: Balázs Imrénével az omladozófélben levő Bíró-kúriát szemeltük volt ki a helytörténeti, néprajzi, képzőművészeti gyűjtemény számára. A tulajdonjog tisztázatlan volt, de némiképp reménykeltő lehetett, hogy már szerepelt a romániai műemlékek jegyzékében...

N. A.: A reménységgel maradtunk. Román Viktorral könnyebb volt felvenni a kapcsolatot, mint a kúria tulajdonosaival szót érteni. Azt üzenté, hogy amint lehet, hazalátogat, hogy megbeszéljük a részletkérdéseket. De addig sem ülünk ölbe tett kézzel: működik már a Homoród mente Művészetéért Alapítvány, amely törvényszéken bejegyzett jogi személy, és amelyik nemcsak a '91–92-es képzőművészeti táborozások költségeit fedezte, de az elkövetkezőkre is fel van készülve. Nemrég pedig itt járt Németországból az egyik képzőművészeti főiskola professzora, akinek nagyon megtetszett a mi vidékünk, s aki azzal ment el, hogy diákjaival szeretne itt dolgozni minden évben két-három hétig. Sőt, hajlandó lenne befektetni is ennek érdekében.

XIV. HAZAÁLMODOM MAGAM

Udvarhelyen van könyvbemutatóm. (*Jöjjön el a mi időnk.*) Tele a Művelődési Ház koncertterme. Az előcsarnokban találkozom a szüleimmel. Amikor kijövök, nincsenek sehol. Az egész városban keresem őket, hogy átadhassam a 60. születésnapomra kapott ajándékokat, de nem találkozunk.

Íróbarátaimmal Gyepesben vagyok: nem tudok bemenni sem a nagyapámék, sem a nagynénémék házába. „Idegenek” kínálnak szállást a „disznópajtában”. Istenem, mivel érdemeltem?!

(Amikor feleségemnek, Irénkének elmesélem, azt tanácsolja, hogy olvassak Jungot! Álmaim íratják velem a „szülőföld-könyvet”!)

Otthon vagyok Recsenyéden. Péterke az udvaron. Komoly fiú benyomását kelti. Várja haza a nagyapját, aki elment kerékpárral valahová. Nincsen kenyér a faluban. Édesanyám kezembe nyom egy nagy rafia szatyrot: hozzak tíz kenyeret. Kicsit csodálkozom, hogy miért éppen tízet, de nem kérdezek rá. Úgy 10 óra tájban édesapám derúsen hazaérkezik. Rápattanok a kerékpárra, s már porozok is Szentmárton felé. Visszapillantva fiam elkomorult ábrázatát látom: ő akart kenyérért menni. A szentmártoni bolt előtt sok a várakozó: még nem hozták meg a kenyeret, amíg megérkezik a szállítmány, bemegyek Károly bácsiékhoz. Végül a disznók nem esznek kenyeret, mi pedig puliszkát főzünk a húsvéti báránypörköltözhöz.

Zenével folytatódik az álmom. Klasszikus muzsika, ismerős, mégsem jövök rá a szerzőjére. Aztán Esztergomban találom magam, a vármúzeumban. Temerini (Délvidék) atyafiak bemutatják a nemrég megtalált Szent István-, Szent Imre- és Gizella-szobrukat. Honnan kerültek elő a szobrok, nem derül ki. A vármúzeum igazgatójának a hangját hallom a kultúra, a művészet határok feletti hatalmáról. Találkozom Komoróczy Gyuri udvarhelyi barátommal. Kiderül: Esztergom nemcsak Temerinnel, hanem Udvarhellyel is testvérvárosi kapcsolatban áll. Jóformán el se köszönök Gyuritól, máris Menaságon vagyok, ahol megnyílt a tájház. Százéves tárgyak, eszközök tárlata. Mi ez? Légej. Mire használták? Ebben tartották a

tejet, hogy ne savanyodjon meg. Mi ez? Fésű. Fésű? Aki kokozját gyűjt, az tudja.

(Félálomban hallottam a Kossuth Rádió *Határok nélkül* című műsorát. Ezek szerint úgy aludtam el, hogy ki sem kapcsoltam a rádiót. Esztergomban 1992-ben jártam, az Anyanyelvi Konferencián. Menaságon újságíróként sokszor megfordultam. A gyerekeimet is elvittem. Borsos Lajos bácsiék minden nagy ünnepre csomagot küldtek nekik: kalácsot, mézet, diót... Nekik nem volt gyerekük.)

2020. október 14-én hajnalban:

Recsenyéden vagyok. Nyolcra kell leélnem Szentpálra, magyarórákat tartani. Lószekér jön, a gazda felvesz maga mellé. A bányi patak hídja előtt a lovak megállnak. Jobb oldalon stoplámpa piroslik. Aztán zöldre vált. Szentpálon az útelágazásnál ismétlődik a jelenet. Geréd Gábor iskolaigazgató vár az irodájában, azt hitte, hogy nem érek le idejében.

Két történet folyik egybe. Vági tanító bácsit én kértem meg, hogy gyakorló órákat tarthassak. Geréd Gabi akkor ötödikes volt... Igazgató korában valóban meghívott.

XV. KORFORDULÓS ÚJESZTENDŐ

1. Szülőföldet – nem csupán szemfedőnek

„Felbomlóban nálunk is a közös gazdaság, fiam. Én csak egy hektárhoz ragaszkodtam, de olyan is akadt, aki ötöt igényelt vissza.”

Édesapám ekképpen tájékoztatott a világváltozást ígérő eseményről 1990. január 9-én. A zimankós időben csakis azért gyalogolt át a községközpontba, hogy megajándékozzon ezzel az örömhírrrel. Hetvenhat éves korában – igavonók és gazdasági felszerelések nélkül – amúgy sem tudna nagyobb birtokot megdolgozni... Ha addig a huszonöt árnyi háztájiból is megéltek édesanyámmal, ez az egy hektár bőven elegendő ahhoz, hogy mindenből vethessen egy kicsit: búzából, árpából, zabból, pityókából, törökbúzából... A traktorosok a szántást és az aratást elvégzik, a kapálással pedig maga is elboldogul.

A visszaigénylés hallatán Béres Feri bácsi, harmadik felső szomszédunk jutott eszembe, aki a gyermekkori téli szomszédolások idején váltig azt erősítette, hogy a háború után a mi családunk tagjai is az „igenjogosultak” (igényjogosultak) közé tartozik. Az 1989-es fordulatot követően – jegyezte fel falumonográfiájában Lakatos Gyula tiszteletes – visszaadták a földterületeket. Aki a beálláskor nem vallott be mindent, az telekkönyvi másolattal vagy adásvételi szerződéssel igazolhatta hajdani birtokát. Sajnos a rendszerváltás után nem sokat javult a helyzet – vonta le a következtetést 2016-ban –, a helyben maradt falusi nép már megöregedett, és mezőgazdasági felszerelés nélkül nem tudott mit kezdeni a földekkel. A sok és keserves munkáért siralmas nyugdíjat fizetnek azóta is...

Édesapám otthoni helyzetjelentéséből nemcsak az örömet, hanem valaminő rejtett fájdalmat is kiéreztem. Sosem gondolta volna – ezzel fejezte be híradását –, hogy életében még egyszer földet igényelhet. És nem csupán szemfedőnek. Amint a kagylót leteszem, az a kép villan fel előttem, amikor másodéves egyetemi hallgató koromban Katona Ádám udvarhelyi évfolyamtársammal határneveket

gyűjtöttünk a Nagy-Homoród mentén, és édesapám szentpéteri fogolytársa, Benedek Jóska bácsi ezzel fogadott: „Ugye vissza akarjuk adni a földeket?!” A második kérdése pedig így hangzott: „Mikor hozzuk haza a csángókat?”

2. „Nekem a szabadság azt jelenti, hogy itthon lehetek”

Katona fiam levelei Craiovából

Úgy tudtuk, hogy Bákóban lesz a kiképzése. Utóbb kiderült, hogy szeptember 28-án Craiovában a 01047-es számú egységnek kell jelentkeznie. Amit megelőzött a Belügyminisztérium Kolozs Megyei Felügyelőisége I/B Osztályának a katonai kémelhárításhoz írt tájékoztatása – Ioniță Nicolae és Oprea Florian ezredesek aláírásával –, miszerint szülei „irredenták”, „nacionalisták”, „a román állam ellenségei”. Már az első héten meggyőződhetett, hogy nem a gyalogosok, hanem a „gyanús elemek” századába került. Hogy ez mivel járt, arról csak alkalmi látogatókkal küldött leveleiből értesültünk.

1989. október 22. Vasárnap: „Közvetlen megfigyelés alatt vagyok. A főnökünk, akit közülünk választottak ki, s aki a főhadnagyunk helyettese, figyelmeztetett erre, amikor először voltunk színházban (10 napja). Ugyanis őt bízta meg a szakaszparancsnok főhadnagy – és a főhadnagyot a századparancsnok. Biztos még van valaki a szakaszunkból, és provokációk is vannak. Ez tényleg csak rám irányul. Idézem a főhadnagyot: »Șerbane, vezi ce face ăla Cseke, dacă nu stimulează ardelenii, cum se mișcă.« (Șerban, tartsd a szemed Csekén, figyeld, hogy hergeli-e az erdélyieket.) Gondolom, rájöttek, milyen rendes ez a Șerban, hogy mindezeket elmondta nekem, sőt még azt is, hogy rá mindig számíthatok, ő csak jót fog jelenteni, ha kérdezik. A lényeg az, hogy a kapitány tudja, hogy ki vagyok, és ez biztos. A nevemet is tudja, pedig be sem mutatkoztam. [...] Ti neveltétek belém azt, ami minduntalan ki akar törni.”

Nov. 13.: „Hallom, hogy nincs már fal a németeknél. (A berlini fal ledöntése: 1989. november 9. – szerk.) És a bolgárok sem tétlenkednek. A franc egye meg, minden nélkülüm történik!”

Nov. 15.: „Nagyon megalázó volt, amikor a politikai tiszt kifejtette a véleményét a kisebbségekről. Inkább ezek a nehéz pillanatok a katonaságban. [...] Kevés levelet kapok, sokkal kevesebbet, mint amennyit írok. És amit kapok, az 10-12 nap alatt jön. Másoknak 4-5 nap alatt. Ez eléggé aggaszt.”

Nov. 22.: „Engem bíztak meg, hogy dec. 1-re készítsek egy dolgot az Egyesülésről. Tehát nem unom magam.”

December 5.: „Egyszer hívatott az egység párttitkára, de velem egyszerre hívatta a főhadnagyomat is, aki látszólag be volt szarva. Odajött hozzám, és váratlanul a következőt mondta: »Dacă te întreabă, spune-i că ți-ai schimbat gândurile.« (Ha megkérdeznék, mondd azt, hogy megváltoztattad a nézeteidet, most már másképp látod a világot.) Tehát ő azt gondolta, hogy kihallgatásra hívtattak, amin neki is részt kell vennie... Mindenesetre sok mindent tud rólam.”

A visszatartott levelek közt olvasom: „Közeledik a katonai eskütétel napja, amikor lesznek látogatóid. Édesapád megy, és vele elküldöm mindazt, amit kértél. Türelmetlenül várom a leveleidet, de gondolj arra, hogy ellenőrzik a levelezésünket. Vigyázz, mit írsz.” Ioniță Nicolae és Oprea Florian ezredes kéri a Dolj megyei katonai elhárítás szerveit, hogy tartsanak szemmel, rögzítsék a fiammal folytatott beszélgetéseimet. A követési jegyzőkönyv (*Notă privind fi-lajul cu intermitentă asupra obiectivului conspirativ „Copaci”, domiciliat temporal la Hotelul „Jiul”, camera nr. 228, efectuat în ziua de 05 și 06. XI. 1989*) mindenről beszámol, csak arról nem, hogy amikor magunkra voltunk a fiammal, a szállodában miről beszélgettünk. Megjegyzés nélkül maradt az is, hogy november 6-án miért töltöttünk bő félórát az *Înaintea* című napilap szerkesztőségében. A látogatás során Remus Dima főszerkesztő felajánlotta a fiamnak, hogy amikor ki-menője van, szívesen látja családjá körében, tőlük telefonon is felhívhat bennünket.

Ez meg is történt december 15-én, egy szombati napon. A Szabad Európa Rádióból hallottuk, hogy december 16-tól kezdve mi történt Temesvárt, és egyszerre szerettünk volna mindent megtudni... Amikor felhívtam Remus Dima kollégám lakását, a leánya azal próbált „megnyugtatni”, hogy a fiam nincs a halottak között, a sebesültek nevét pedig még nem tette közzé az *Înaintea*... Később

mesélte a fiam, hogy miután másnap – december 16-án – reggel visszatért Dimáéktól, a századparancsnok kifaggatta, hogy merre járt, kinél töltötte az éjszakát. Bántani nem bántották, de amikor a temesvári események miatt riadóztatták az egységet, fegyvert nem kapott, mert nem bíztak benne a felettesei. Ceaușescuék elmene-külésének a napjától a diktátor házaspár kivégzéséig azonban már fegyverrel a kézben védte társaival a katonai egységet, amelyet éj-szakánként mai napig ismeretlen erők támadtak. A laktanya épü-leteinek utcára néző oldalán talált golyónyomok a bizonyítékai an-nak, hogy gépfegyverekkel tüzeltek rájuk.

Az Újesztendővel együtt vártuk haza szabadságra.

1990. január 5.: „Immár három hete a tisztok velünk alszanak, esszük egymás idegeit, őket sem engedik haza, csak néha, órákra. Én idegileg teljesen kész vagyok, mint sokan mások. [...] Minden nélkülem történik, el vagyunk szigetelve: sem TV (tegnaptól), sem rádió, sem újság. [...] Rám férne tíznapos pihenő.”

Jan. 9.: „A hadseregben semmi változás. Ez nagy baj. Rengeteget gondolok Rátok, gyakorlatilag egyfolytában. Láttam Tátácit a tévé-ben a magyar adásban, a színház előtt. Úgy szeretnék benne lenni az eseményekben.”

Jan. 11.: „Végre kikristályosodott a helyzet. Huszadikáig nem megyünk haza, mert féltének, hogy lelőnek az úton. Már egy hete elkezdtek a kiképzést, ami békebeli módon történik. Sajnos a tiszt-ek mindig velünk vannak, csak most kezdik hazaengedni őket is. [...] Hogy mi történt azokban a napokban, majd szóban. Az egész olyan négy napot tartott. Főleg az éjszakák voltak nehezek. [...] A századparancsnokunk, aki december 22-én nem engedett ki a vá-rosba a többiekkel, el akart tiltani a tévétől, hogy ne követhessük a külvilági változásokat. Egyszer megkérdezte, hogy ki az, akivel valaha igazságtalan volt. Először én álltam ki a sorból (ez növelte a nimbuszomat), utána Szabó (*Szabó Botond, a fiam osztálytársa* – Cs. P.) és még néhányan. A lényeg az, hogy maradt a tévézés. Láttam apámat a tévében, a magyar adásban, és szívből örülök a *Hazatérő szavak*nak, Anyámra büszke vagyok. Remélem, hogy lesz ereje vég-hez vinni, amibe belekezdett. Szívből kívánom. [...] Mindenesetre, ahogy hazamegyek, belépek a MADISZ-ba. [A Magyar Demokrata Ifjak Szövetsége 1989. december 27-én alakult meg.]

Jan. 19.: Mámáci ideg- és lélekmarcangoló dilemmáira nem látok megoldást. A család-tanítás-politikai elkötelezettség háromszög nagyon kikezdheti az idegeit, de ennek ártalmi engem nagyon kevésbé érintettek, mert ezt ő így akarta. Tátácinak továbbra is olyan munkabírást kívánok, ami tőle megszokott.

Jan. 25.: Február 5-én megyünk haza, és ez biztos. Megkaptam Mámáci levelét az újságkivágással. Olyasmiket ír, hogy kezdem nem várni a hazamenést. Pedig olyan szép dolgok vannak a *Szándéknyilatkozatban*. [„A Nemzeti Megmentési Front Tanácsának a nemzeti kisebbségek jogairól szóló Nyilatkozatát olyan állásfoglalásnak tekintjük, amely a jogalkotásra és az államhatalom szerveire való teendők pontos meghatározásával új feltételeket teremt további viták, platformok, újabb javaslatok, programok kidolgozására és ezáltal a kisebbségek egyéni és kollektív jogainak intézményes szavatolása és tényleges gyakorlása számára.” [A *Hívó Szó és a Vándor Idő. Emlékezések, dokumentumok 1989. december 23. – 1990. április–május*. Komp-Press Kolozsvár Társaság, 2010. 102.) – szerk.]

Febr. 15.: Mámáci, kár volna ennyi minden után pont most összeomlani, amikor annyi dilettáns van a világon. Sok erőt a munkásokhoz.

Márc. 10.: Láttam Mámácit is a tévében és az egész megbeszélést. Pleşut is, Liiceanut is. Persze, hatalmas zaj volt a hálóban. Nagyon valószínű, hogy március 28-án leszerelünk. Nagy élmény volt anyámat látni, és még nagyobb látni és hallani a román értelmiségieket. [A Romániai Magyar Demokrata Szövetség vezetőségének Budapesten tanácskozó tagjai a vezető román értelmiségiekkel együtt a történelmi kiegyezésért folyó párbeszédre vettek részt. Nyilatkozatban tiltakoztak a román nacionalista körök uszítására Szatmáron és Marosvásárhelyen elkövetett atrocitások ellen. Kérték a román kormány azonnali közbelépését és az eseményekben vétkes személyek felelősségre vonását.] Sajnos a szakasztársaim ebből csak azt értették, hogy „maică-sa lui Cseke la TV” [Cseke édesanyja a tévében], de hogy mit is mondott, és mit is mondtak mások, nemigen izgatta őket. Nehéz szót érteni velük.

Leszerelésekor azzal fogadtuk a fiamat, hogy a Ponkala Alapítvány jóvoltából a nyáron – kárpótlásul – mind a négyen megyünk

Finnországba. Meglepő volt a válasza: „Nekem a szabadság azt jelenti, hogy itthon lehetek.”

3. „Akkor fogsz jönni, fiam, amikor már nem lesz kihez”

Pünkösdi rózsza édesanyám emlékére

Magabiztosan nyomod le a kapukilincset, akkora lendülettel, hogy azzal egyből az udvarra léphess, ám a máskor mindenki előtt nyitott kiskapu ezúttal meghátrálásra késztet. Hiába keresed régi helyén a rendszerint szegre akasztott kulcsot, az új helyet pedig – ha van ilyen – még nem ismered. Uramisten, mi történhetett?! Jól lehet szokásodtól eltérően megüzented, hogy érkezel (édesanyád életében sosem volt szükség erre, mert ő ezt mindig holtbiztosán megérezte), most mégis ott toporogsz az árnyékba kergető erős délelőtti napsütésben, majd fel s alá járkálsz, abban a reményben, hogy az udvaron vagy a kertben előbb-utóbb felfedezel valamilyen biztató jelt.

Előbb halkabban, aztán mind erőteljesebben kopogsz a kicsi ház résnyire pattintott ablakán, és amint bennebb nyomod a tolvajlásra csábító fél szárnyat, megcsap a gondosan rendben tartott szoba vásárnapillata: az asztalon az édesanyád idejéből jól ismert pünkösdi rózsza! Amit – társaival egyetemben – észrevehettél volna korábban is a nagy ház előtti virágoskertben, ha éppenséggel szemlélődésre lett volna kedved. És akkor már tudod, hogy amikor a kapukilincset lenyomtad, pünkösöd vasárnapjára harangoztak harmadszorra.

Nem te vagy az egyetlen falustársaid közül, aki az első zsoltár felhangzásakor lépi át a templom küszöbét, s különben is: mi ez a késés ahhoz képest, hogy egyházi főtanácsos létedre konfirmálásod óta nem vettél még itthon úrvacsorát? Hely bőven van apád mellett (hiszen már régóta csak karácsonykor meg esztendőbúcsúztatáskor telnek meg a padsorok), s a tiszteletes sem néz rád megrovó tekintettel, ámbár – utólag így érzed – jobb lett volna, ha előre tudja, hogy erre a pünkösdre hazaérkezel. Miközben a zsoltárt fújjátok, önkéntelenül is édesanyádat keresed a szemközti padsorokban, a székelő ruhába öltözött leányok-asszonyok seregében (csak a legidősebbek, a hetvenen felüliek nem öltöztek népviseletbe).

Tudhatnád pedig, hogy keresztanyádat sem találod, akivel még hetekkel korábban hosszasan elbeszélgettél. A tiszteletes közben felmegy a szószékre, felolvassa az ígét, s egyszer csak azt tapasztalod, hogy nem győzöd eléggé gyakran elővenni a zsebkendődet. „Akkor fogsz jönni, fiam, amikor már nem lesz kihez...” Nem sejtette volna, hogy akkor is ott ül majd velünk (apámmal meg a kétéves kora óta hazahozott-hazajáró huszonkét éves fiammal) szemben, amikor csak emlékezetből tudjuk felidézni a hangját? Épp ellenkezőleg: nagyon is tisztában lehetett vele. S szerencsére – vagy szerencsétlenségére? – édesanyád megérző képességéből, belső irányítúként működő érzékenységéből valamicskét temagad is örököltél. Miközben nem tudod és nem is akarod kivonni magad a hirtelen rád tört katarikus erő hatása alól, arra gondolsz: milyen jó, hogy 1991 őszén, mielőtt a bécsi PEN-kongresszusra indultál volna, előbb hazajöttél. Utána már csak ide, a templomba, a búcsúztató (hét vagy tizennégy?) falu színe elé hozott koporsója mellé érkezhettél. Jól tudtad, hogy mennyire hiányzol neki, mégis attól fosztottad meg őt (mit számít most, hogy esetleg önhibádon kívül), amit nem pótolhattál semmilyen küldeménynel, a gyakorta „magad helyett” küldött írással, rádióhangoddal, de még a könyveiddel sem.

Bár előzőleg hat hétig nyomta csaknem csontra aszottan az ágyat, már ebédkor az asztalhoz tudott ülni, amikor megérezte, hogy akkor kimondottan őerte érkeztél haza. Később pedig – hogy az életéről volt akinek órákon át mesélnie – annyira magára talált, hogy estére már maradék jártányi erejét összeszedve egészen a kiskapuig kísérhetett. Könny nem volt a szemében, csak messzire néző, távolba látó – és mégis melegséget sugárzó –, megtisztult tekintet. Amilyenel az ember csak egyszer nézhet szét a világban életében. Mikor tisztul már meg a tied is végre? Mikor szűnik meg az a „lebegő állapot”, amiben azóta – vagy még előbből? – egyfolytában leledzel? Fel kellene immár ismerned, hogy valami végérvényessé vált az életben, de ugyanakkor másvalaminek, aminek jönnie kellene (nem feltétlenül a korábbi helyett, de azért is), még nem érkezett el az ideje. Miért nem akarod belátni, hogy más cezúra is van az életben, amiért édesanyád esetleg nem is rosszallással tekintene rád? Mégsem kellene hát kerülnöd az emberek tekintetét, a legkevésbé a legkiválóbbakét. Akik náladnál amúgy is jobban látják:

ha már az édesanyád életét nem tudtad, legalább azért szeretnéd megmenteni, akiért – mintha mindörökké – eddig (talán mégsem hiábavalóan) küszködtél. Ez az, amiben most erősen szeretnél hinni: hogy mégsem hiábavalóan. És hogy még apádért is sok mindent megtehetsz. Ezért is örültél annyira, amikor a nagy menyével azt üzenté: Péter-Pálra hazavár benneteket. Mármint a Pétereket. Hogy hárman üljétek körül az asztalt Péterekül. Másfajta teljesség ez persze, mint a tovatűnt, de ennek is megvan a maga értelme-értéke. Az apád szemében különösképpen. „Most élhetnének jól, látod-e, s már az sincs, akivel szóba álljak.” A portáról, a kertből, a visszakapott földekről megvan mindene, mi a létfenntartáshoz szükséges. Csak ne kelljen bemennie a házba munkája végeztével! Emlékezhetsz, így volt gyerekkorodtól kezdve mindig, valahányszor édesanyád kórházba került: reggeltől estig nem tette be lábát a házba, ebédelni is csak akkor ebédelt, ha az ételt megmelegítetted és elébe tetted. „Ha tehetetlenül is, de legalább itt élne, hogy legyen akihez szólnia az embernek.” Minden egyes találkozásoknak ez az alfája meg az ómegája. Az aranylakodalomra vitt, a Hargita lábánál is kitűnő vételt biztosító Philips-rádiót csaknem huszonnégy órán át egyedül édesanyád hallgatta, s most azt tapasztalod, hogy a nap bármelyik óráján toppansz be – szól a rádió. Mintha abból a világból hozná az üzenetet, ahová a ház elköltözött lelke szállt. És a virágot! Gondoltad volna, hogy a Palocsaytól kikövetelt rózsák (ha valahol egy szép virágot meglátott, azt édesanyád mindig igyekezett „megszerezni” magának) azóta is minden tavasszal új életre sarjadnak? És az a tisztaság, ami a kicsi házban fogad! (A nagy szóba sem jöhet, azt kímélni kell az unokáknak.) Amikor a tiszteletes lejön a szószékről, és úrvacsoraosztáshoz készülődik, akkor jössz rá: de hiszen így beszélnek ők egymással. Sokat kell még túrnöd és szenvedned, amíg ezt a nyelvet megérted.

4. Szellemi légszomjból ocsúdva

Az idők változásának jeleként – és persze Kászoni József tiszteletes jóvoltából a decemberi fordulat utáni művelődési hetet a

szentmártoni vártemplomban nyitottuk meg. Barátaim arra kértek, hogy ebben a „korfordulós újesztendőben” a prédikáció után álljak az úrasztala mellé. A frissen indult *Helikon* hasábjairól másolom ide az elmondottakat.

Hunyorogva szoktatjuk szemünket a hirtelen kitágult láthatárhoz; lélegzetet is úgy veszünk, mintha attól tartanánk: holnap-holnapután esetleg megint nem jutunk elegendő levegőhöz. Ami nem csoda: olyan sokáig voltunk szellemi légszomjra ítélve, hogy teljesen elszoktunk a teremtő gondolatok szabad légáramlásától. Vagyis: a létezésünk egészét érintő és mozgásban tartó felismerések, törvényszerűségek korlátozásmentes megfogalmazásától, amelyekben – Csoóri Sándor szerint – „egyszerre kap értelmet munka és játék, az ember egyéni léte, történelmének metafizikája, s ugyanígy a kultúra, az emberi kapcsolatok, az emberi méltóság s lelkierő”.

A Nagy-Homoród mentén is éreztük a teremtő gondolatok fájdalmas hiányát. Ha egyebet nem, annyit talán sikerült tudatosítanunk 1979 óta, hogy embertelen világunkban csakis a szellem erejével teremthetünk magunknak otthonosságot. Elneveztük nyomban ezt a szüntelen kereső-kutató, minden egészséges gondolatot „hazahordani” kívánó folyamatot szellemi otthonteremtésnek. Hiszen már akkor is sejtettük, ha éppenséggel másként fogalmaztuk is meg, mint Csoóri Sándor: „Egy nép annyit hódít meg a világból, amennyit teremt, s amennyit a maga arcára formál belőle. De hát a tétel fordítottja is érvényes: mindent elveszít egy nép, amit nem tud saját ízlésébe, ösztöneibe, lelkületébe beolvasztani.”

Azon kell elgondolkoznunk tehát, hogy kellőképpen fel vagyunk-e készülve mindarra, ami a továbbiakban ránk vár. Mivel-hogy nem elég csak messzire néznünk, közben a lábunk elé is kellene tekintenünk. Nehogy hasra vágódjunk az első előnkbe kerülő – netán alattomosan odahelyezett! – akadályon.

De azzal is számolnunk kell, hogy aki minden akadályoztatás nélkül kivonul a tájból és az őt számon tartó kisebb meg nagyobb közösségek társadalmából – itt óhatatlanul a lelkiismeret tökéletlen működésére is gondolok –, az minden bizonnyal kirekeszti magát a történelemből is. Márpedig mi aligha engedhetjük meg magunknak ezt az önveszejtő nagyvonalúságot – nevezhetnők nemzeti felelőtlenségnek is, persze, hiszen mások húznának hasznát belőle,

csakis ők nyernének újabb életteret vele –, ha a rajtunk keresztül zúduló Időt nem töltenők ki a magunk történelmi jelenlétével. Épp eleget dolgozott ellenünkre a történelem; épp eleget voltunk az időből jogtalanul kirekesztve.

Szinte hallom, amint megfogalmazódik máris az önérzetes, az egyéni és közösségi méltóságérzetünket védő kérdés: hát nem élünk mi ebben az évezredben itthon ezen a tájon?! Ha a régészeti ásatások és az oklevelek tanúságtételétől el is tekintenénk, akkor is égbekiáltó a bizonyosságunk. A szó szoros értelmében. Hiszen olyan hajlékban fohászkozhatunk például az ezredforduló küszöbén Homoródszentmártonban is az Úrhoz, amelyet egy 12. században épített és a 14. században átalakított templom helyén emeltünk az ő nagyobb dicsőségére. Ha tatár vagy török veszedelem fenyegetett, őseink nem a menekülés módozatain tanakodtak, hanem várakkal vették körül magukat. A szentmártoni unitárius templom körül látható vármaradványok sem mások, mint egy 14. századból származó regionális védelmi várnak a romjai. Amiből csakis arra következtethetünk: egyebet sem tettünk ebben a kedvezőtlen történelmi széljárásnak kitett, erősen huzatos Hargita alatti völgyben, mint hogy feldúlt otthonainkat újra meg újra felépítettük, védelmi (paraszt)várrendszerünket (a szentmártoni mellett ott volt még a bágyi, aztán lennebb a daróci meg a kőhalmi) időről időre megerősítettük. Volt, amikor fejedelmi segédlettel, mint például Bethlen Gábor idejében. Később azonban elkövetkezett az is, hogy a várfalaknál – ezeket végül is lerombolták a törökök, a tatárok, meg a szellemi meghódolásunkat is kívánó osztrákok – jobban megvédtek bennünket az iskolák.

Ebben az emelkedett pillanatban hálásan gondolok arra, hogy több mint kétszáz évvel ezelőtt, 1793. július 10-én a homoródmási unitárius zsinat megszavazta, hogy Székelykeresztúron népiskola létesüljön. Évtizedeken át kalákában dolgoztak a környék lakói a közös ügy érdekében: hordták a meszet, a téglát; nem sajnáltak időt és fáradságot, hogy gyermekeik számára biztosítsák a tanulás lehetőségét. Élükön ott áll mindig az iskolamester, a szervezni-irányítani, nemcsak nevelni, de építeni is képes igazgató: Abrudbányai Szabó Sámuel, Bán Péter, Koronka József, Marosi Gergely, Sándor János, Pap Mózes. Az iskola jelszavává vált mondat szellemében

dolgoztak a mindenkori pedagógusok: *Musis et virtutibus – Egy véka tudomány mellé egy köből erkölcsöt*. Nem sokkal a szentmártoni őszi vásár előtt a mi vidékünkéről is elindultak Keresztúr felé a lovasszekerek – saroglyájukban a degeszre tömött szalmazsákokkal. Hogy aztán a rajtuk ülő kisdiakok szellemi érettségükről és népük iránti felelősségükről bizonytságot téve – a tehetségesebbek fejedelmi vagy egyházi stipendiumokkal külhoni tanulmányutakon is megfordulva – visszatérjenek igehirdetőnek, illetve kántortanítóknak. Az '56 után ártatlanul meghurcolt, börtönviselt Gellérd Imre tiszteletes úr kérdezte volt tőlem nem sokkal az első képzőművészeti tárlat megtekintése után: van-e tudomásom arról, hogy a Homoródi menti szószékek Európát járt igehirdetői egyben az európai kultúra szálláscsinálói is voltak ezen a vidéken? Hogy a szószékekről nem csupán az ígét hirdették, hanem a kortárs Európa leghaladóbb gondolatait is? Emlékük ne menjen hát feledésbe már csak azért sem, mivel ezutáni törekvéseinkben nagy segítségünkre lehetnek.

Aminthogy vannak máris. Művelődési egyletünk ezért választotta névadójául Jánosfalvi Sándor Istvánt például. Eggyel több okunk van tehát arra, hogy észrevegyük a gyönyörű jelképet: a várfalak tövéből messze látszóvá magasodó templomot. Várfalak omlásával a védelmi szerep ugyanis egyre inkább a templomainkra testálódott. A templomokra és az iskolákra. A mai sorsfordító időkben is ez a kettő lehet a menedékünk, a jövőt illetően pedig a legfőbb szövetségünk. A közösségi lelkületünket a leginkább megőrző templomaink mellett legyenek hát valóban a mieink az iskoláink is. Mindenekelőtt szellemiségükben – elvégre ettől próbáltak megfosztani bennünket az utóbbi évtizedekben. Szűkre szabott életünket ne fecsereljük hát hiábavalóságokra. Minél messzebbre látunk, és minél többet fogunk fel a minket körülvevő világból, annál inkább érezzük-tudjuk: hol a helyünk, és mi a dolgunk e kíméletlen Időben.

Burus János ennek az előadásnak a hatására írta a *Hargita Népe* 1990. június 13-i számában: „Annyi vigyázó szem, őrködő, »félő éberség« után engedély nélkül jöhetett haza szülőföldjére Cseke Péter közíró, e táj új szellemi otthonteremtője, szervezője, összefogója. [...] Tizenkét év után először ünnepelt felemelt fővel és szívvel a Nagy-Homoródi menti Művelődési Hét közönsége.

5. „Földosztási roham”

Az 1990-es esztendő első felét még a *Falvak Népe*nél töltöttem. Csak azután foglaltam el a *Korunk*nál felkínált állást, miután szerkesztőt állítottam a magam helyébe. Rövidsége ellenére elgondolkoztató korszaka volt ez az életemnek. Életszerűbbé, emberközelebbé vált ugyan cikkeink hangütése, de már nem volt foganatja a szavunknak. Hiába szólaltattam meg hétről hétre a mezőgazdasági tudományok doktorát, a későbbi akadémikus Pap Istvánt, érvelése süket fülekre talált. „Ilyen körülmények között az látszik a legelfogadhatóbb megoldásnak – figyelmeztetett 1990 elején –, ha azonnal leállítunk minden földosztó buzgalmat, és a folyó termelési évet a status quo alapján visszük végig. Minden eddig megtörtént osztozkodást hatóságilag hiteles keretekben rögzítünk, és jogerőre emelését elhalasztjuk addig az időpontig, amíg a törvényesen megválasztott parlament meghozza az új földtörvényt. Ugyanúgy járunk el a közösből vagy máshonnan szétszított állatokkal is: mindent írásban, mindent értékvetülettel rögzítünk. Semmi sem indokolja a felhalmozott értékek eltékozlását. Értsünk szót! Nem arról beszélünk, hogy aki állatot vitt haza a közösből, az most vigye vissza. Arról van szó, hogy ezt rögzített árral vegye át. Törlesztésének módját utólag is lehet tisztázni. Ugyanakkor időt lehet nyerni arra, hogy a földigénylők ténylegesen felkészüljenek, felkészülhessenek az önálló gazdálkodásra. [...]. Az őszi gabonák a földben vannak, ezeket célszerűtlen volna most területileg osztogatni, hanem majd aratásig kell a részesedést törvényesíteni. Utána pedig lehet szó területi felosztásról, ha erre szükség mutatkozik. Tollvonással próbáljuk visszajuttatni az elvesztett földet eredeti tulajdonosaiknak? Csakhogy ezek igen nagy hányada kihalt vagy kiöregedett, s a törvényes jogutódok nagy része másfelé tájékozódott, és nem is hajlandó visszaalakulni kiscsajdáknak. A jogos igényeket azonban nemcsak övezetenként, hanem helységenként, külön-külön is el kell bírálni. Hazánk természeti-éghajlati és társadalmi-ökonómiai feltételei annyira változatosak, hogy semmilyen agrártermeléssel kapcsolatos problémát nem lehet sematikus megoldásokkal rendezni, mert ami egy helyen jó, az a másikon átok lehet. A földbirtoklás magánjogi vonatkozásait

már csak azért sem lehet földosztási rohammunkával megoldani, mert az iparból igen jelentős munkaerőnek kell visszaáramlania a mezőgazdasági termelésbe. Mármost tanácsos jól megfontolni, hogy mi gazdaságosabb, mi kerül kevesebbe: anyagilag támogatni azokat, akik visszatelepülnek, vagy intézményesíteni a munkanélküli segélyt? A visszatelepülő ugyanis kenyeret termel önmagának és másoknak, míg a munkanélküliek segélyezése termelés nélküli pénzkidadás, ami pénzhígulást és társadalmi feszültséget okoz.”

Az állatállományt széthordták, az istállókat pedig elkótyavetyélték. Százhatvanezer lejért árvereztek el olyan istállókat, amelyekben legalább kétszáz juhot lehet kiteleltetni. [A százhatvanezer lej 1994 őszén egyhavi átlagfizetésnek számított – szerk.]. Hogy mi jött létre a téeszek helyén? Jobb esetben családi vállalkozások, rokonságot és szomszédságot tömörítő társulások – vázolta a Homoród mentén kialakult helyzetet Geréd Gábor barátom. – Akinek volt valami pénze, s értett a gépekhez (például a mezőgépezetek), az rögtön traktort és arató-cséplőt vásárolt. Így jöttek létre az első családi vállalkozások, amelyek erejéből később már negyven-ötven-hatvan hektár megművelésére is futotta. A kis földterülettel rendelkezőket azonban teljesen váratlanul érték a változások. Az egy-két-három hektáros kisbirtokosok jártak a legrosszabbul ezúttal is. A közös vagyomból, amihez négy évtizednyi munkájuk révén jussuk volt – lényegében kisémmizték őket. Visszakapott földjükből megélni már nem tudtak, és ha korábban maguknak városi munkahelyet nem szereztek, most erre még kevésbé volt kilátásuk. (Édesapám azzal egészítette ki kollektivista nyugdíját, hogy pár évig éjjeliőr volt a székelyudvarhelyi faipari vállalatnál, az IFET-nél.)

A rohamos elszegényedést megállítani másként nem lehet – hangzott el az időben több megbeszélésen is –, csakis az együttműködés jól bevált formáinak az újjáélesztésével, illetve újabbak életre keltésével. 1992 tavaszán magam is részt vettem azon a homoródalmási tanácskozáson, amit Csanády András, az MTA Politikai Tudományok Intézetének a kutatója és Imreh Mária közgazdász szervezett. Témája a jövőszervezés volt – Kis-Homoród menti gazdálkodásvizsgálatok alapján.

Az előbbre látók felismerték, hogy nemcsak az egyes falvak közötti együttműködés újjáteremtése nélkülözhetetlen (szövetkezetek,

alapítványok, egyesületek létrehozása révén) – a vidékek közötti együttműködés új formáinak a kialakítása ugyancsak létfontosságú. Elhangzott: ehhez mindenekelőtt egy helyileg előállítható információs lapot kellene indítani, és legalább egy-két menedzsert alkalmazni, akik a több lábbon állás érdekében a helyi ipar felfuttatásában is nélkülözhetetlenné tudnák tenni magukat. Ugyanakkor meg kell találnunk a gyümölcsöző együttműködés lehetőségeit az ország határain belül éppúgy, mint azokon kívül. Ehhez pedig mindenekelőtt jó tervek, elképzelések kellene. A tervek kidolgozásához értelmiségiek, kivitelezésükhöz szakemberek. Az a falu, amelyiknek nincs értelmisége és szakembergárdája – fogalmazták meg az almásiak –, az halott. De épp ezek a felismerések sarkallják őket is és másokat is arra, hogy tudásuk és hozzáértésük szerint becsüljék – anyagilag is – az értelmiségieket, a szakembereket. Az erdélyi falu még csak tanulgatja az érdekei szerinti gondolkodást. És mert tanulja, a saját bőrén tapasztalja az új korszakban való eligazodást.

Újból magángazdákká lettek az állami gazdaságba és termelőszövetkezetbe terelt szentpáliak, illetve a régiek gyermekei és unokái, de valahogy mégsem mertek nagyon álmodni és cselekedni – vonta le a következtetéseket Simó Márton kollégám. – „Történtek ugyan újabb próbálkozások a két Homoród mentén, de az áttörés, a folyamatosság elmaradt. A mai helyzet kísértetiesen hasonlít az 1904-es állapotokhoz. Az elvándorlás folyamatos, a szakmai és érdekvédelmi tömörülésnek a csírái sem mutatkoznak, s a faluközösség tulajdonképpen atomjaira hulltan, az elszigetelt egyéni próbálkozások szintjén éli meg azt az időt, amikor az előszeretettel farmernek nevezett gazda a különböző szubvenciók megszerzése és a keretösszegek hasznosításának szintjén tevékenykedve úgy köti össze egyik esztendőt a másikkal, hogy még mindig nagyobb a támogatások révén érkező összeg, mint a megtermelt és értékesített áru piaci értékesítéséből származó bevétel. Fura helyzet. Hosszabb távon ez nem fenntartható állapot.”

6. Akiket felkészületlenül értek a változások

Hogy alakult ki ez a helyzet, kérdeztem 1992. április 19-én ott-honi barátaimat. A lefojtott évtizedetek nyomán érthető, hogy '89 fordulóján a józan érvelésnek nem volt foganatja. De mi történt a megszűnt téeszek helyett?

G. G.: Akinek volt valami vagyona, és felismerte a helyzetet, rögtön traktort vett...

Cs. P.: Félmillióért...?!

G. G.: Az elején hozzá lehetett jutni százhuszonvalahányezerért... Ha jól számoltam, legalább tíz traktor van magánkézben... Na de a mezőgépezetek közül sem tudta mindenki megvenni a traktort.

N. A.: A tavaly a művelődési hét alatt elvállaltam volt a mezőgazdasági nap megszervezését. A földtörvényt szeretjük volna tövitől hegyéig megtárgyalni, s az ezzel kapcsolatos gyakorlati teendőket megbeszélni. Én az előadókat kihoztam, de nem volt akinek beszéljenek. Bosszant a dolog, mert ha ez a rendezvény sikerül, akkor sok mindent meg lehetett volna előzni. Szentmártonban például a területek kiosztása még most sem végleges. A határ fele szántatlan, műveletlen...

Cs. P.: Mi történt az ingázókkal?

G. G.: Nagy részük hazakerült. Van köztük egy mozgékonyabb réteg, amelyik magánvállalkozásba kezdett, de többségüknek alig van birtoka: egy-két-három hektár csupán. Abból megélni nem tudnak. Ráadásul sok a birtokviszály... Állandóan lázas állapotban, feszültségben él a falu. A hajdani szegényparaszt most is ott marad a porban. Végső soron ezek voltak, akik kitartottak a kollektív mellett. Ennek a rétegnek óriási pofoncsapást jelentett az, ami történt. Mert teljesen felkészületlenül érték őket a változások. Az egy-két hektáros kisbirtoknak nincs jövője; ha korábban nem tudtak városon elhelyezkedni, most még kevésbé van erre kilátás, mert számolódhatnak fel a városi munkahelyek; kellene a külföldi segítség, ami egyelőre nincs... A családi vállalkozások viszont meg fognak ugrani. Szentpálon is van már négy-öt ilyen vállalkozás, ők azok, akik akkor is kitartottak az állattenyésztés mellett, amikor az jóformán semmit sem hozott a konyhára, aztán idejében gépeket vettek, most

ötven-hatvan hektár földet bérelnek... Csakhogy a külföldi vállalkozók szemében kb. olyan a hírünk, mint Pápuaföldnek. Jól tudom, mert nekem egy német állampolgárral van közös kft.-m. Mintha valami óriási elszántságra lenne szükség ahhoz, hogy közénk jöjjenek.

Cs. P.: Sokan a faluturizmusban reménykednek...

G. G.: Amíg nincs rendes úthálózat, normális telefon-összeköttetés, üzembiztonság, addig nem bízhatunk ennek a fellendülésében.

Cs. P.: Vállalkozóként te magad miben segítheted az itthoniakat?

G. G.: Szentmártonban újraindult és fellendült – ugyancsak családi vállalkozásként – a posztószövény és ványolás. A villanymotort az osztrákok hozták, s ennek az útját magam egyengettem. A volt szentpáli állami gazdaság húszüzemet indított be, a halastó is privatizálódni fog. Amióta ezt megtudtam, mind az foglalkoztat, hogy egy egész húsfeldolgozó gépsort behozzak. Gondoltam egy mobil malomra is... De mindehhez olyan tőke kellene, amilyennel nem rendelkezem.

Nyolcvanadik születésnapom alkalmából hazahívtak szülőfalumba. A közösségi házban tartott visszatekintésemben szóba hoztam: az utóbbi 35 év hiteles történetét azoknak kell megírniuk, akik átélték azokat. Újabb felismerésekre is adódott alkalmam. Mi zajlott le szellemileg ebben a kicsi faluban, ha egy románul, németül és angolul is beszélő falumbeli vállalkozó felismeri: neki úgy kell jövőt építenie, hogy az európai gazdasággal versenyképes maradjon?

XVI. ROMÁN VIKTOR-SZOBORPARK – ÉG ÉS FÖLD KÖZÖTT

Ideje volt a négy évtizede zajló művészeti tevékenységhez hozzárendelni a falu nagy szülöttének nevét – jelentette be 2017. július 2-án Sata Attila körorvos, a Homoród mente Művészetéért Alapítvány elnöke –, hiszen a nemzetközi képzőművészeti tábor tagjai Román Viktor zsenije és szellemisége jegyében tudatosan vállalják a modern alkotóművészeti irányzatok és technikák felé vezető nyitást, miként a névadó is tette a maga idejében, amikor felhagyott a szocreál elvárásaival. Ez pedig nem egyszerű, nem hétköznapi tett volt a szocializmus útvesztőibe kényszerítetten.

Két esztendő múlva, 2019. november 1-jén Sata Attila elektronikus levélben kért hiteles tájékoztatást a hetvenes–nyolcvanas évek történéseiről, az alkotótábor akkori működéséről. Így tudtam meg, hogy előkészületben a *40 év képekben* című (magyar, román és angol szövegű) művészeti albumuk.

„Minden álmom valósággá válik azok kezében, akik elég erősek ahhoz, hogy hinni tudjanak benne” – idézték az album bemutatásán (2021. február 28-án) Schiller szavait. A vírusjárvány miatt nem tudtam hazautazni a vissza- és előretékintő rendezvényre. Betegsége okán nem számíthattak Nagy Attila jelenlétére sem. A fájdalmas veszteségek sorjáztatásakor Balázs Imre, Balázs József, Gámentzy Zoltán, Kedei Zoltán, Kusztoz Endre, Maszelka János, Szécsi András neve hangzott el. Mindezt Bodor Klárától, az alapítvány alelnökétől tudom, aki személyesen ismerte valamennyiüket, minthogy annak idején mindig jelen volt a művelődési heteket záró tárlatmegnyitókön. „Kedei Zoltán egyik utolsó útja 2020-ban Szentmártonba vezetett – olvasom március 8-án kelt levelében –, hogy aztán az égiek népes alkotótáborához csatlakozva most örök érvényű gondolataival erősítsen bennünket: »A falu küldött, és az üzent értünk. Hogy az a művészet, amelyet képviselünk, hivatását maradéktalanul betölthesse.«”

Üzent a jelenlévőknek Marosvásárhely egykori főépítésze, Román Elemér is, aki monumentális méretűre növesztette öccse

tizenkét szobrát, és azokat a család – '90 után visszakapott – hetvenárnyi kertjében helyezte el. Ott, ahonnan ezek tulajdonképpen vétettek. „Az alkotóereje teljében Párizsban hirtelen elhunyt szobrász ugyanis a szülőhely, az itteni hagyományok, népi fogantatású egyszerű ősi formák, jel- és szimbólumértékű tárgyi emlékek hatására, ihletésére frissítette föl, újította meg időről időre a nyugati világban is nagyra becsült alkotóművészetét.” „Négy évtizeddel Picassóék és Matisse-ék »afrikai kalandja«, Bartók népdalgyűjtő útjai után – emelte ki Kerékgyártó István művészettörténész *Ősi és modern Román Viktor művészetében* című elemzésében – még saját életének természetes közegében tapasztalhatta meg a hagyományos népi kultúrát, nem csupán formaként, hanem jelként és világképként is. De hangsúlyozni kell, hogy ezt a hagyományt autentikus formában csak a modern művészet vívmányainak ismeretében teremthette újjá...”

A gyermekkori „tündérkertbe” – ég és föld közé – helyezett, világszerte ismert alkotásokon ugyanis jól felismerhetőek a székely kapu, az eke, a szekér inspirációi. Perre Restany francia műkritikus az életmű meghatározó jegyének tartja, hogy például az eke olyan részelemek variálásában jelenik meg, mint az ekepapucs, a csoroszlya, a lemezvas.

Román Viktor ars poeticáját idézi Kolozsi Tibor Munkácsy Mihály-díjas szobrászművész: „A szobrászatban egyik legfontosabb tényező a fény. [...] A térben való helyéről van szó, de a ráeső fényről is. Ahhoz, hogy egy szobor a fényt felvegye, az kell, hogy a fény benne legyen. A fény nemcsak a Nap fénye. Egy szobornak főleg belső megvilágításra van szüksége. A fénynek a szoborban kell lennie. Azután ennek harmóniában kell lennie a Nappal. Úgy érzem, hogy egy szobor legjobb helye a Napon van, ég és föld között.”

„Ha valahol a Jó gyökeret vert, ott mindig a Szép készítette az utat” – hangzott el a Román Viktor-szoborpark felavatásán 2008 szeptemberében. És az is, hogy tovább akarják járni ezt az utat.

Hogy miképpen? Elgondolásaik szerint az albummal és a kiállítással szeretnének eljutni a Kis-Homoród mentére, Székelyudvarhelyre, Csíkszeredába, Gyergyószentmiklósrá, Sepsiszentgyörgyre, Kézdivásárhelyre, Brassóba, Marosvásárhelyre, Kolozsvárra, Bukarestbe, a budapesti Kárpát-ház Galériába. A nyári táborozások

alkalmával pedig szeretnék külön-külön is felfedezni a község falvait, hogy aztán felmutathassák mindeniknek a sajátos arcukat.

Örömmel hallottam Geréd Gábortól, hogy a kilencvenéves Román Elemér meghagyása szerint őshonos gyümölcsfacsemetéket ültetett a bükkfalvi emlékparkba: batult, pónyikot, cigányalmát, besztercei szilvát, veresbélű körtét... Tőle tudom azt is, hogy – a 19. századi építészeti örökség őrzőiként – László Árpád (unitárius és református) kántor és párja, Ildikó viselik gondját a kis szabadtéri múzeumnak, amelyik a szoborpark összepségű hangulati háttéréül is szolgál.

A szoborparkban megtekinthető alkotásokból nemcsak a nemzetközi alkotótábor első albumának 21. lapja villant fel dokumentumértékű képeket – a Román Viktor életművét bemutató impozáns kiadványt lapozgatva elmélyedhetünk *A szoborba gyúrt lélek* üzenetében is. Amit elősegít, hogy a Mentor Kiadó ezekkel a sorokkal ajánlja Veress Ferenc munkáját: „Élt a múlt század második felében egy székely szobrászszeni, aki – miután már zsenge gyermekként ráértett arra, hogy a mindent Teremtő által megalkotott anyag alakváltoztatásra képes –, mielőtt elindult volna a Végtelenbe, közel öt évtizeden át a világ minden sarkában hagyott egy-egy gondolatnyi emléket, fényösvényeket jelölt meg a lelkével, reményt és új törekvéseket gyűjtött és ültetett el, hogy az emberek a Nagy Alkotó szemével is láthassák és felismerhessék annak a metamorfózisnak a lényegét, amely az őanyagot szépséggé gyúrhatja, értékévé változtathatja. A formák, a cselekvő létet meghatározó energiák és dinamizmusok, a léleknyugvást hordozó egyensúlyhelyzetek mindmind ott vannak a Mindenségben, és ahhoz, hogy érzékelhetővé váljanak, csak arra van szükség, hogy valaki lehívja onnan őket.”

Az ajánlás óhatatlanul Páskándit juttatja eszembe. Aki szintén kívülről, felülről nézi a ránk telepedő, illetve a bennünk szenvedő világot. Onnan fentről üzeni: ha az ész felülvizsgálja a világ rendjét, ha a „jobbik, józanabbik eszével” nézi az őt körülvevő világ állapotát, a világ megjavulhat általa. Nem véletlen ez az összecsengés. Páskándi ugyanis már bukaresti korszakából ismerte Román Viktort. Múteremlátogatása nyomán írt 1967-es esszéjének, *A kő aktjai*nak részletei olvashatóak ebben a kötetben is. „Román Viktor szobrai kétféle hagyományhoz kapcsolódnak: az egyiptomi szobrászat

térbetöltő biztonsága, a formák csöndje, zavartalan nyugalma éppúgy hatott rá kezdetben, mint a székely népművészet hangulatai, formamegoldásai. E hagyományon kívül két nagy művészegyeniség, Brâncuși és Moore is segítette, hogy megtalálja saját formavilágát." A *Haldokló ló* vonaglásában – emelte ki – „egy Pegazus megrendítő kínja tükröződik”. Páskándi alighanem a maga sziszifuszi kínjait is átélte, amikor a bukaresti műteremből kilépve axiomatikus tömörséggel a világ tudtára adta: „E szobrok bölcsessége pőre hiánytalanságukban van. Határozottan – olykor a kételkedés biztonságával is – teljesíti a legszebb, legigazabb művészi, szobrászi hivatást: bizonytalan térben az alkotás biztos támaszpontjait nyújtja az embernek.”

A szoborba gyúrt lélek első ciklusának a címe: Kritikai reflexiók egy majdnem elfeledett életműről. Előhangjaként egy Román Viktor-rajz hátoldalára írt Páskándi-vers olvasható:

*Szakállas férfi les, mint jaguár,
Vadul elejti, ami súlyos, fénylő,
A bronz lelkébe kést döfő merénylő,
Öklében tör van, ő úgy tudja, véső,
A kőtömb futna fehéren, de késő,
S a márvány vére izlandi sugár.*

A 47. táborozás előkészítése során Sata Attilának az volt az ötlete, hogy ha már a járvány miatt Páskándi Géza második alkotói korszakáról írt kötetemmel (*Beckett Erdélybe jön*) nem lehettem itt-hon, legalább a másodikat mutassuk be a záróünnepségen. Ami vasárnapra esett, és szokás szerint istentisztelettel kezdődött. A történészként ismert dr. Pál János unitárius lelkész prédikált, ezt követően pedig átmentünk a tábor szálláshelyére, a frissen készült alkotásokkal váró terembe.

Eredetileg arra gondoltam, hogy megajándékozom művész barátaimat a lírai „lélekvándorlás”-sal, de Pál János bejelentése nyomán a templomi gyülekezet egy része is kíváncsi volt a bemutatóra. Ami némiképp megnyugvással töltött el. Hiszen amikor mentünk be a templomba, egy keretezett díszabláról dr. Gellérd Imre nézett szembe velem. Épp olyanak tűnt, mint amikor 1979-ben

megismertem. Abban a pillanatban megszületett beszédem alap-gondolata: *A vándor-líra* szerzője abban az időben ült börtönben, amikor Gellérd Imre s a Homoród mentéről elhurcolt unitárius lel-készek.

Páskándi Géza a börtön világából egy diktatorikus társadalmi milióbe „visszaszabadulva” írta a lírai „lélekvándorlás” fejezeteit, voltaképpen magánzárkában elkezdett töprengéseinek dokumentumait. Ezzel függ össze, hogy az ’56-os cezúra ellenére is folyamata-ban láttatja az irodalomtörténetet, „nem mint egymástól elszigetelt írók egymás melletti és utáni sorozatát”, hanem „mint erdőt, amelyet a fák sokasága alkot ugyan, de amely minőségileg más, mint az elszigetelt fák sokasága. Hiszen más az a fa, amelyik erdőben él, és megint más, amelyik síkság közepén magányosan áll. Az erdőben élő fa kapcsolatban áll a többi fákkal, hat rája az együtt-élés: mohásabb, zöldebb stb., mint egy, a pusztaságon önmagára utalt, a napfénynek állandóan kitett magányos fa. Az erdei fák tart-ják egymásnak az árnyékot, az erdőnek más a levegője, egyáltalán: levegője van; néhány elszigetelt fának nincs. Summa summarum: látnunk kell a fáktól az erdőt is: az irodalom egészét mint élő, foly-tonos, összefüggő-kapcsolódó, megújuló, fejlődő, változó szellemi szervezetet...”

XVII. AZ ANYAFÖLD A LEGBÖLCSEBB SZÜLŐ

Pályakezdő korszakom egyik lenyűgöző pillanata: a messzi földről kenyérnekvalóval hazatérő kápolnásfalusi szekeresek hajnali látványa. Az agyamba égett kép később szülőföld-vallomást keltett életre: megrakott szekérderékkel szeretnék otthon lenni minden időben. Amit az elme egyszer a képzelet csillagképében őriz, gondoltam akkoriban, előbb-utóbb meg is tudja teremteni azt.

A nyolcvanat betöltve illendőnek tartom számot adni: mit is raktam abba a bizonyos „szekérbe”? Nemzedékek váltották egymást, amióta magam is hazuról messzire kerültem. Akik a hatvanas évek végén és a hetvenesek elején „hazavárták” könyveimet, már nincsenek az élők sorában; azoknak a sora is megritkult, akikkel együtt próbálkoztunk szellemi otthonteremtésre. A hazavárók népes gyülekezetében sztoikusán vettem tudomásul: az a „szekérderék” bizony sosem válik „egészségásúvá”... Az otthoniak, a hazatérők és a „kicsi falu nagy napjára” meghívottak leginkább azokról a könyvekről érdeklődtek, amelyek még csak ezután kerülnek fel társaikhoz a polcokra. Aminek már csak azért is örvendhetek, mert hitem szerint a *Pegasus a háztetőn* is azt a hivatást szeretné betölteni – nemcsak a recsenyédi szellemi légtérben –, hogy az anyaföld a legbölcsebb szülő, mert úgy szabadít fel kötöttségeink alól, hogy egy életre érezteti elszakíthatatlanságunkat.

Hazatérésem napján rögtön kiderült, hogy még azok az unokák sem ismerik *Pegasus*-történetemet, akiknek a nagyapjuk a májusi kertből „felröptette” élete legszebb csikóját a háztetőre. Az a kert és az a ház ugyanis már csak az én emlékeimben létezik. Annál indokoltabb a közösségi emlékezés feltámasztása. Hogy a „vissza-és előretekintés” révén a maga dimenziójában – magasságában és mélységében (*Haza a magasban, Haza a mélyben*) – gondolkodva erősíthessük életigenlő reflexeinket.

Első tanulmányomat a tényfeltáró újságírás „teherbírásáról” írtam, amikor még nem ismertem belülről a műfaj sajátosságait. Mire első két riportkönyvem megjelent, rájöttem, hogy voltaképpen

szociográfiát művelek. Nyolcvanévesen azt kellett felismernem, hogy könnyebb volt elindulni az írói pályán, mint változatos akadályokon és műfajokon át a szerves építkezések útját végigjárva tisztességesen befejezni azt.

Minél több időt töltök Atosfalván (Kenéz Ferenc barátom szerint az Athosz-hegy tövében), annál inkább visszatalálok a Móricz Zsigmond-i tíz esztendőhöz, amikor belekóstolhattam a létfenntartó földműves munkába. Egyre jobban érzem, hogy a magam mögött hagyott évtizedek szellemi hozadéka sem csupán létértelmező, ennél jóval több: közösségi szinten létfenntartó jelentőségű.

Eszmetörténeti búvárkodásaim műfajai (esszé, tanulmány) és az újságírói/írói szociográfia között átjáróra leltem. Megtaláltam az otthonirodalom fogalmát. Ami aztán kötetformáló erővé vált a szociográfiai irodalom történeti áttekintése során. Ekképpen tudatosodott bennem, hogy a tényirodalom művelőjének nemcsak a megismert világ törvényeit kell tiszteletben tartania, hanem az írásművészetét is. Vagyis: a műformák világában is otthon kell lennie.

Alighogy a Dávid Gyula szerkesztésében megjelent *Otthonirodalom* piacra került, újabb biztatás következett: helyszínvizsgálatokkal készítek elő egy olyan kötetet, amelyik „nyomravezető” lehet: ’89 előtti írásaim kibírták-e a történelem „teherbírását”? A *Hazatérő szavak nyomában* járva azt állapíthattam meg: amelyik érdemes volt rá, az kibírta az idők örvényléseit.

Ezek a „műhelytapasztalatok” segítettek a *Pegazus* „felröptetésében”.

Még nem volt címe a kötetnek, de már tudatában voltam annak, hogy csak akkor fogom felmutatni a velünk – értünk és ellenünk – történt kistérségi életmozzanatok önmagukon túlmutató jelentőségét, ha tisztázom: gyepesi rokonságom miért kényszerült 1905-ben amerikai kivándorlásra? Az aranymetszés szabályai szerint 1905-től „mentem vissza” a történelmi időben, és közeledtem a történelemalakításhoz „méltatlan” jelenhez.

Én még édesanyám palatábláján próbálgattam az írást. Az elemiben az életre szóló olvasás bűvöletét éltem át, az általános iskolában pedig a megismerést serkentő gondolkodás örömét. Azóta a Gutenberg-galaxisból átkerültünk a digitális világba. Sokak szerint ma már nincs is szükség írott szóra, nyomtatott betűre.

Szerintem mindkettő nélkülözhetetlen. Másként nem készülhetett volna el ez a kötet.

Amelyik egy korábbival együtt ezt üzeni: *Legyen eszünk, ha már volt.*

FORRÁSOK

Ambrus Attila (szerk.)

Kóborlás és helytállás. Magyar Újságírók Romániai Egyesülete – Brassói Lapok, Marosvásárhely – Brassó, 1998.

Antal Árpád

László Gyula ajándékai. In: *László Gyula Emlékkönyv.* Szerk. Balassa Iván és László Emőke. Püski, Budapest, 2001. 314–318.

Balassa Iván

László Gyula életútja. In: *László Gyula Emlékkönyv 1910–1998.* Szerk. Balassa Iván – László Emőke. Püski, Budapest, 2001. 10–135.

Balázs Imre József – Hevesi Zoltán István – Lászlóffy Aladár

Vissza a Forrásokhoz. Beszélgetés Lászlóffy Aladárral. *Tiszatáj*, (52) 1998. 7. 47–54.

Balázsi Dénes

Ne nézze senki csak a maga hasznát... Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 1995. 33–43.

Balázsi Dénes

Jézus Pilátus előtt. *Átalvető*, 2000. 113., 114., 115., 116.

Balázsi Dénes

Lámpások voltunk. Mentor, Marosvásárhely, 2009.

Bencze Márton

Gellérd Imre (1920–1980). *Unitárius Élet*, 1988. 2.

Beke György

Homoród eljött a Szamoshoz. *A Hét*, 1984. 22.

Beke György

Székelyföld II. Barangolások Erdélyben. 7. kötet. Nagyküküllő, Fehér-Nyikó. Felsőmagyarország Kiadó, 475–491.

Benkő András

A szülőföld dicsérete. Zoltán Aladár élete és munkássága. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 1996.

Benkő András

A szülőföld dicsérete. Zoltán Aladár élete és munkássága. In: *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 399–406.

Bernáth László

A Hetedik keresztől a Saul fiáig. *ME.dok*, 2015. 3. sz. 5–16.

Bözödi György

Székely bánja. Erdélyi Enciklopédia Kiadó, Kolozsvár, 1938.

Bruszilov, Alekszej Alekszejevics

A cár árnyékában. Zrínyi, Budapest, 1986. 197–220.

Burus János

Állandó tárlat Homoródszentmártonban. *Hargita*, 1984. nov. 28.

Cseke Péter

Erős várunk, az ének. In: *Látóhatár. Tizenöt tanulmány*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1973. 35–48.

Cseke Péter

Ki hallott Izsák Domokosról? In: Uő: *Látóhegyi töprengések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 19–33.

Cseke Péter (szerk.)

Jancsó Béla levelezése 1. 1914–1930. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2015.

Cseke Péter

Víznyugattól vízkeletig. Riportok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

Cseke Péter

Hazatérő szavak. Publicisztikai írások, riportok (1970–1989). Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 1989.

(A cenzúra két évig visszatartotta a kéziratot. A *Művelődés* folyóiratról írt leelemzésem még benne volt a kötetben, de mire megjelent, a folyóiratot megszüntették. A *Cântarea României* rovatává zsugorították.)

Cseke Péter – Hála József (szerk.)

A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szász- föld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 189–194.

(Lektorálta: Faragó József, Keszeg Vilmos és Voigt Vilmos. A kötet megjelenése nem valósulhatott volna meg a Nagy-Homoród Menti Jánosfalvi Sándor István Művelődési Egylet és

a Kriza János Néprajzi Társaság segítségével, valamint a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Magyarországi Kutatás Főirányosa (Budapest) és a Magyar Néprajzi Társaság (Budapest) hathatós támogatása nélkül. A 31 tanulmányt az alábbi ciklusok tartalmazzák: *Ember, természet és táj, A régmúlt emlékeiből, Történelem és társadalom, Nép és nyelv, Ipar és művészet, Folklor, A folklor az irodalom határán, Nevezetes humoródművek.*)

Cseke Péter

Láthatatlan emlékművek. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000.

Cseke Péter

Jöjjön el a mi időnk. Esszék, tanulmányok, dokumentumok. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005.

Cseke Péter

A honvisszafoglaló. Feljegyzések Szabó Gyula 75. születésnapján. *Tiszatáj*, 2006. 3. 57-61.

Cseke Péter

Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka 1963–1973. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2021.

Csóti Csaba

Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio*, 1999. 3–4. sz. 226–242.

Daczó Katalin

Jeles alcsíkiak A–D. Életrajzi adattár. Alutus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2020.

Dáné Gábor

Katonai jegyzetek. Gépirat (1942. október 5-től 1945. október 10-ig).

Dáné Tibor

A bágyi csoda. (Szerk. Dáné Szilárd.) Kiadta a Kendertő Egyesület és az F&F International Kft. Bágy, 2022. A borító Török Erzsébet *Tűzkerék* című festményének felhasználásával készült, a hátapon Cseke Péter ajánlása.

Dávid Gyula

1956 Erdélyben és ami utána következett. Nap Kiadó, Budapest, 2016. 49–50.

Dávid László

A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981.

Demény Lajos

Bethlen Gábor és kora. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1982.

Dupka György – Zubánics László (szerk.)

A Kárpát-medencéből elhurcolt magyar és német rabok nyomában Oroszöldön és a Kaukázus országaiban. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2017. (A könyv online itt érhető el: <https://mek.oszk.hu/17800/17888.pdf>.)

Fejős Zoltán

A chicagói magyarok két nemzedéke 1980–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993. 65–66.

Fischer Alfréd

Máthé András emlékére. *Székelyhon*, 2014. augusztus 15.

Gagy-Balla István

Egy teológus története. *Hazanéző. A korondi FIRTOS Művelődési Egylet folyóirata.* 2016. 2. 20–21.

Gellérd Judit

A Liberté rabja. Dr. Gellérd Imre (1920–1980). Odfie-Uniquest, Kolozsvár, 2005. 77.

Gellérd Imre

Beszédek. Center for Free Religion Kiadó, 1990.

Gellérd Imre

Esszék a gyakorlati teológiai köréből. Center for Free Religion Kiadó, 1991.

Gellérd Imre

Lélek és élet. (Sajtó alá rendezte: Koppándi Botond Péter.) Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2020.

Gerendás Lajos

Egy székelyföldi falu, Homoródszentmárton szenvedése az 1916. évi román megszállás alatt. *Honismeret*, 2003. 4. 78–86.

Geréd Gábor

Nem volt apostol, csak... Szokatlan sorok Pálffy Ákos emlékére. *Falvak Dolgozó Népe*, 1970. május 13.

Gergely Emese

Szentmárton köpenye. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2022.

Gidó Csaba

Udvarhely megye közigazgatás-története impériumváltástól impériumváltásig (1918–1940). In: *Areopolisz XIV.* Szerk. Kolumbán Zsuzsánna Róth András Lajos. Areopolisz Egyesület, Székelyudvarhely, 2015. 225–279.

Gidó Csaba

1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I.* Szerk. Hermann Gusztáv Mihály és Róth András Lajos. Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2001. 36–47.

Görömbei András

Asszonyidő. Farkas Árpád új könyvéről. *Tiszatáj*, 1984. 3. 71–74.

Guba András – Tornay Krisztina

Férfi és női beavatás: a Szent László-legenda freskóciklusai. *Keresztény Szó*, 2012. 4. és 5.

Huszár Sándor

Magamtól félttem eleitől fogva. Naplólapok 1967–1970. Sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Csapody Miklós. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2022.

Illésfalvi Péter

A székely határőrség története, 1940–1944. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2019. 3. 641–668.

Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert

Erdély a hadak útján 1940–1944. Püldo Kiadó, Budapest, 2010.

Imreh István

A törvényhozó székely falu. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

Iochom István

Pusztai, Jeges, Dézsi. Profitron Kft., Kézdivásárhely, 2006.

Jakab Dénes

Meghalt Gellérd Imre. *Keresztény Magvető*, 1980. 1–2. 45–51.

Jánosfalvi Sándor István

Székelyhoni utazás a két Homoród mellett. I–II. Sajtó alá rendezte: Benczédi Pál. Erdélyi Ritkaságok. 7. Minerva, Kolozsvár, 1942.

Jánó Mihály

Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez. Székely Nemzeti Múzeum – Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 2008.

Kelemen Csongor

Életem '56 árnyékában. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Benkő Levente és Papp Annamária. Polis, Kolozsvár – Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2024.

Kerékgyártó István

Ósi és modern Román Viktor művészetében. *Napút*, 2003/6.

Kerny Terézia – Móser Zoltán

Képpé válik az ige. Kairosz, Budapest, 2010.

Keszeg Vilmos

Kicsiny dalaim. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1999.

(Az antológia az alábbiakat közli a Nagy-Homoród mentéről: Báró József (Városfalva), Csomor Józsefné Jobb Vilma (Homoródszentpéter), Demeter Domokos (Városfalva), Fekete Domokos (Oklánd), Hátszegi Dénes (Homoródszentpál), Molnár Dénesné Széky Julianna (Homoródszentmárton). Bár az antológiában nem szerepel a városfalvi Vass Dénes, alapvető tanulmányában Keszeg Vilmos utal rá (www.kjnt.ro/szoveg-tar). A manapság nemzetközi rangnak örvendő költő, Balázs F. Attila írását (*Vass Dénes bácsi vigasztaló szavai*) magam adtam le a falusiak hetilapjában (*Falvak Dolgozó Népe*, 1980. 16. 5.). Azért fontos Vass Dénes bácsi említése, mert 5 évre ítélte veje, a Gyepesben született Bálint Ferenc (1925–1989) révén beavatottá vált a többi elhurcolt lelkész és családjaik tragédiájába. – *Geréd Gábor székelyudvarhelyi tanár és vállalkozó közlése 2023 májusában.*)

Kolozsi Tibor

Emlékezések Román Viktorra. In: Veress Ferenc (szerk.): *Román Viktor. A szoborba gyúrt lélek. Méltatások, levelek, dokumentumok, művek*. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2020. 15–19.

Koppándi Botond Zsolt

Gellérd Imre gyakorlati teológiai munkássága. *Studia Docturum Theologiae Protestantis*, 2016. 43–78.

Köpeczi Béla (főszerk.)

Erdély története. Akadémiai Kiadó, 1986.

Kulcsár László – Kulcsár J. László

Az Amerikába történő kivándorlás sötét és világos oldala. Konferencia-előadás, 2017. november MTA VEAB, Veszprém. 23–24.

László Gyula

A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet, Budapest, 1944.

László Gyula

A Szent László-legenda középkori falképei. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1993.

László Gyula

1910-ben születtem... Egy XX. századot végigélt magyar ember emlékezései. *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1995. 125–126.

László Gyula

Számadás népünkről. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 2001. 243–262.

Lőrincz Anna

Erdély legjei – az oklándi unitárius templomban. *Maszol*, 2023. október 1.

Máthé András

Tétova vallomás a szülőföldről. In: *Szálljon házatokra egek harmatja. Fényképek a két Homoród mente vidékéről*. SZTÉLÉ, Debrecen, 1993. 8–12.

Mihály János

Gyalogosan a két Homoród mentén. Útirajz 2009–2010. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely, 2010.

Miklós László

Az egész falu ünnepelt. *Hargita*, 1971. november 23.

Molnár Beáta (szerk.)

Elmúlt jelen. A romániai magyarok története a kommunizmustól a rendszerváltásig. Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2021.

Molnár Vilmos – Lövétei Lázár László (szerk.)

Székelyföld Évkönyv 2010. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2010.

Móser Zoltán

Szent László-freskók nyomában. *Kommentár*, 2025. 2. 43–50.

Murádin Jenő

Homoródmenti tájak. *Igazság*, 1984. ápr. 18.

Muszka Sándor – Gyöngyössi János

A sziklahitű király. Szent László Kárpát-medencei legendáriuma. Visus Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2017.

Murádin László: A Homoród mente településnevei. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján... Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 2000. 189–194.

Nagy József

A Székely Határvédelmi Erők története a visszaemlékezések tükrében (1940–1944). ELTE, Budapest, 2018.

Dr. Nagy Miklós

Autóbusznyi kultúrszomj. *Utunk*, 1984. 15.

Nagy Miklós Kund

Román Viktor ismét hazatér. In: Veress Ferenc (szerk.): *Román Viktor. A szoborba gyúrt lélek. Méltatások, levelek, dokumentumok, művek*. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2020. 212–213.

Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpatáki László

Élettudományi kutatások Erdélyben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2002. 22.

Nyarádi Zsolt – Szász Hunor

Levéltári adatok a homoródszentmártoni unitárius templom történetéhez. *Keresztény Magvető*, 2011. 4. 385–406.

Oláh Sándor

„...a papok mind hallgattak”. Diktatúra a mindennapokban: Gellérd Imre unitárius lelkész félelmei. *Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára negyedéves tudományos folyóirata*, 2020. 3. 75–95.

Orbán Balázs

A Székelyföld leírása. Pest, 1868.

Dr. Pap István

Ahogy én látom a mezőgazdasági termelés újraszervezését. *Falvak Népe*, 1900. febr. 17.

Dr. Pap István

Most mihez fogunk? *Falvak Népe*, 1900. február 24.

Pál-Antal Sándor

Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2006.

Pál-Antal Sándor (szerk., bev.)

Székely székek a 18. században. II. Udvarhelyszék 1700–1722 között. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Pál János

Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa? *Magyar Kisebbség*, 2013. 1. 82–175.

Pál János

1956 és következményei Simén Dániel unitárius teológiai tanár életpályájában. *ArchívNet*, 2016. 5.

Pál János

Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközösségekben. *Magyar Kisebbség*, 2008. 1–2. 176., 196.

Păteanu, Gelu

Levelek a Fekete Madonnához. Ablak Kiadó, Székelyudvarhely, 1997.

Péter Vass Ferenc

Erdély parasztvárai. *Korunk Évkönyv 1980.* 236–245.

Páskándi Géza

A kő aktjai. *Utunk*, 1967. 3.

Páskándi Géza

A vándor-líra. A lírai „lélekvándorlás” áttekintése. A szöveggondozást végezte, a bevezetőt írta és Függelékkel összeállította Cseke Péter. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2023.

Puskás Julianna

Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle* 1974. 1–2.

Restany, Perre

Időtlen modernitás. In: Veress Ferenc (szerk.): *Román Viktor. A szoborba gyúrt lélek. Méltatások, levelek, dokumentumok, művek.* Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2020. 209–210.

Rónay György

Szent László gesztája és legendája. *Vigilia*, 1976. 6. 366–373.

Rostás Szabolcs

Roma terror a székelyföldi Recsenyéden. *Magyar Nemzet*, 2010. november 8.

Sas Péter

Jancsó Benedek szellemiségének időszerűsége Erdély jövőképében c. tanulmányában. In: *Jancsó Benedek emlékezete*. Jancsó Alapítvány, Budapest, 2011. 161–183.

Sata Attila (szerk.)

40 év képekben. Kiadta a Gyergyószentmiklósi Kulturális és Művészeti Központ és a Homoródtente Művészetéért Alapítvány.

Sebő Ödön

A halálraitélt zászlóalj. Gyimesi szoros 1944. Magyar Könyvklub, Budapest, 1998.

Suba János

Erdély határvédelme 1940–1944. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2016. 75–86. 92.

Szabó Gyula

A névtelen katona. Püski Könyvkiadó Kft., Budapest, 1994.

Szabó Gyula

Az irredentizmus mámora. *Háromszék*, 2015. október 3.

Szabó János

A levante-intézmény és társadalmi környezete. *Hadtörténeti Közlemények*, 1989. 4. 495–520.

Szabó József János

Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban, 1940–1944. Timp Kiadó, Budapest, 2002.

Szabó József János

Úz-völgyi kérdőjelek. *Háromszék*, 2021. 27.

Szabó Sámuel

A nép hűségese szolgálatában. *Keresztény Szó*, 1976. 2. 115–120.

Szász János

Amerikából jöttem. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

Szécsi Antal

Maga-felejtő sorsunk halk tudója. Borbáth Károly élete és munkássága. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2008.

Szécsi Antal

Meglesett élet – Besúgói jelentések dr. Borbáth Károly történésről.
Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2011.

Székely Kinga Réka

Jakab Dénesre emlékezve. [http: unitarius.org](http://unitarius.org). 2021. 01. 04.

Szilágyi Aladár

„Az Athosz-hegyen kifüstölték belőlem az ördögöt.” Utolsó beszélgetés László Gyulával. In: László Gyula: *Számadás népünk-ről.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 2001. 243–262.

Szőcs Lóránt

A szekus háttérben nyugvó egyházi közelmúltról. *Székelyhon.ro*, 2013. június 17.

Tamás Mária

Milyen vagy, Amerika? Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971.

Tamási Áron

Székelyek között. Az *Ellenzék* amerikai tudósítása I. In: Uő: *Gondolat és árvaság.* Esszék, cikkek, útirajzok, riportok 1923–1935. Sajtó alá rendezte Nagy Pál, Budapest, 2000.

Tezla, Albert

„Valahol túl meseországban...” *Az amerikai magyarok 1895–1920.* I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 298.

Tófalvi Zoltán

Szökevények a hegyekben. *Háromszék*, 2014. május 17.

Tófalvi Zoltán

Szigyártó Domokos magányos forradalma. *Háromszék*, 2007. január 9–13.

Tófalvi Zoltán

Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége 1. (Nem volt forradalom, de leverték). *Háromszék*, 2016. január 16.

Tőkés Lóránt

„...Ragadd meg e kunt övénél fogva...” Az övfogás archaikus formái és mitológiai háttere a Szent László-legenda falfestményeken. *Székelyföld*, 2024. 9. 127–140.

Ürmösi József

Nyolc év Homoródszentpál szövetkezeti életéből. Székelyudvarhely, 1912.

Ürmösi József

Népünk és a gazdasági szakoktatás. *Unitárius Közlöny*, 1931. 1. 25–26.

Ürmösi József

Pap és apostol. 44 év a lelkipásztori munkamezőn. Szerk. Simó Márton. Erdélyi Műhely Könyvek, Budapest – Székelyudvarhely, 2015.

Zágoni Attila

Gyepes iskolaudvar. *Falvak Dolgozó Népe*, 1970. november 18.

Zoltán Attila

Száztíz éve született Zoltán Sándor. *Unitárius Közlöny*, 1998/5–7.

FÜGGELÉK

1. Források a gyepesiek New Yorkba érkezéséhez

Az Amerikába érkezőknek New Yorkban válaszolniuk kellett az Amerikai Bevándorlási Hivatal alábbi kérdéseire: 1. Az utas teljes neve 2. Neme 3. Házassági adatai. 4. Foglalkozása. 5. Tud írni-olvasni? 6. Nemzetisége. 7. Fajleírás (néger, zsidó, mongoloid etc.). 8. Legutolsó lakcíme. 9. Hová megy az Egyesült Államokban? 10. Van-e jegye az odautazásra? 11. Ki fizette ki a jegyet? 12. Van-e 50\$-ja, vagy mennyi dollárja van? 13. Korábbi látogatása az Egyesült Államokba (mikor és kihez). 14. Nevezze meg, hogy ez alkalommal kihez megy (rokon/barát). 15. Volt-e elítélve vagy elmeorvosi intézetben kezelve? 16. Poligámista-e (igen vagy nem). 17. Anarchista-e (igen vagy nem). 18. Ha már kapott munkalehetőségi ajánlatot valakitől.* 19. Egészségi helyzete (beleértve a mentálist is). 20. Van-e valamilyen fogyatékosága? (igen vagy nem). (*Cseke Mózesnél és Orbán Mózesnél e rubrikába azt írták, hogy a Benedek családhoz mennek.)

*

Az Amerikai Bevándorlási Hivatal egykori feljegyzései már 2001 óta elérhetők az interneten. Ez a családfakutatók egyik legfontosabb adatbázisa. A beérkező hajók utaslistái mára már közel 51 millió személy adatait tartalmazzák az 1879–1960 közti időszakból.

National Archives (passenger records)

<https://www.archives.gov/research/immigration/passenger-arrival.html>

Note: Records of more than 75 years are publicly available!

Records from Erdély:

Some digitized Romanian records are available at <https://descope-ra.arhive.nationale.ro/>, though coverage is a bit spotty. These are records for Arad:

<https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13730130>

<https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13730131>

<https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13730132>

<https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13730133>

<https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13730134>

(Here's an example of one with digital assets attached: <https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=13729767>)

Ancestry.com – Romanian Records (1607–1914)

<https://www.ancestry.com/search/collections/5412/>

Immigration Records, Ellis Island

<https://www.statueofliberty.org/discover/passenger-ship-search/>

National Archives (this is one of the best repositories of records)

<https://www.archives.gov/research/census>

Magyar Országos Levéltár (Budapest, XIII. kerület, 1037 Bp., Lánglilium u. 4–6. – It's worth a visit and talk to someone in person!) This is the place where they keep all the microfilm records.

https://mnl.gov.hu/mnl/ol/csaladtorteneti_kutatas

Immigration Records, Ellis Island

<https://www.statueofliberty.org/discover/passenger-ship-search/>

National Archives (this is one of the best repositories of records)

<https://www.archives.gov/research/census>

National Archives (passenger records)

<https://www.archives.gov/research/immigration/passenger-arrival.html>

Romanian Genealogy

<https://romaniangenealogy.com/research/romanian-census/>

It would be worth contacting them for help with searching for records.

<https://romaniangenealogy.com/>

2. Képmelléklet

Bartha István végeibocsátó levele. A 82.-eseknél 10 és 3 hónapot és a 24. honvéd gyalogezrednél 2 évet szolgált. Orvezető volt 10 és fél évig, majd szakaszvezető egy év kilenc hónapig. 1917-ben részt vett az Oroszország elleni harcokban.

114
z. 293
Name: *Cseke Russland* 10561.B
Liste Nr. _____
Name: *Cseke Moses geb. 1887*
Religion: *ünier* Alter oder Geburtsjahr: *29* Heimatsgemeinde: *Gyepes*
u. Heimatsbez. _____
Charge: *3. L. Feldw.* Grdh.-Nr.: *484* A.-J.: *1908*
Truppenkörper: *82. J. R.* Unterabt.: *11. Komp.*
Gefangen in: *Pokaszewo* am: *5. V. 16*
Gesundheitszustand: **GESUND**
Interniert in: **TURINSK GOUV, TOBOLSK**
7 L.N. 014

A Bécsi Hadiléváltárban végzett kutatásai alapján közölte dr. Számvéber Norbert sz. őrnagy: „Nevezett Cseke Mózes (Gyepes, 1887) a cs. és kir. 82. gyalogezred 10., majd a 11. századában szolgált szakaszvezetőként, és 1914. december 26-tól tartózkodott hadművelési területen. Megkapta a Bronz Vitézségi Érmét és a II. osztályú Ezüst Vitézségi Érmét. 1916. június 5-én a galíciai Pokaszewo körzetében esett orosz hadifogságba, és Turinszkban tartották fogva.”

P. A. M. 82
1908
158

Charge: ..... Assentjahr: .....
 ..... Grundbuchs-Bl.: .....

Heimatzuständigkeit

Land	Bezirk (Komitat)	Ort	Geb.-Jahr
Ungarn	Udvardhely	Csepkes	1874
		7. 1916	2014

vermißt seit: ..... lt. V. G. Nr.: .....

Kopf Kasse 5875/17

A Bruszilov-offenzíva alatt ejtett 380 000 hadifogoly vonulása a délnyugati fronton. Köztük Cseke nagyapám. Fotó: EUROPRESS/Sputnik

Cseke nagyapám tizedesi emléklapja. A csak télen használt nagyszobában függött. Utoljára 1976 szeptemberében láttam, a felravatalozásakor. Rejteni kellett a Szekuritáté elől. A kötet szerkesztésekor találta meg Péter Sándor unokatestvérem.

Bomhér Dénes levente-katona berukkolás előtt.
Fotó: Kováts, Székelyudvarhely

Dáné Gábor 1943 februárjában.
Fotó: Kováts, Székelyudvarhely

Dáné Gábor székely ruhában 1942-ben
Fotó: Kováts, Székelyudvarhely

Dáné Gábor Mátyás király szobránál 1942-ben

Dáné Gábor recsenyédi levente-katona társával, Imre Jakabbal,
1943. december 19-én

Sítanfolyam. Csíkszentdomokos, 1943.

1942-ben a szentpáli levencsapatban

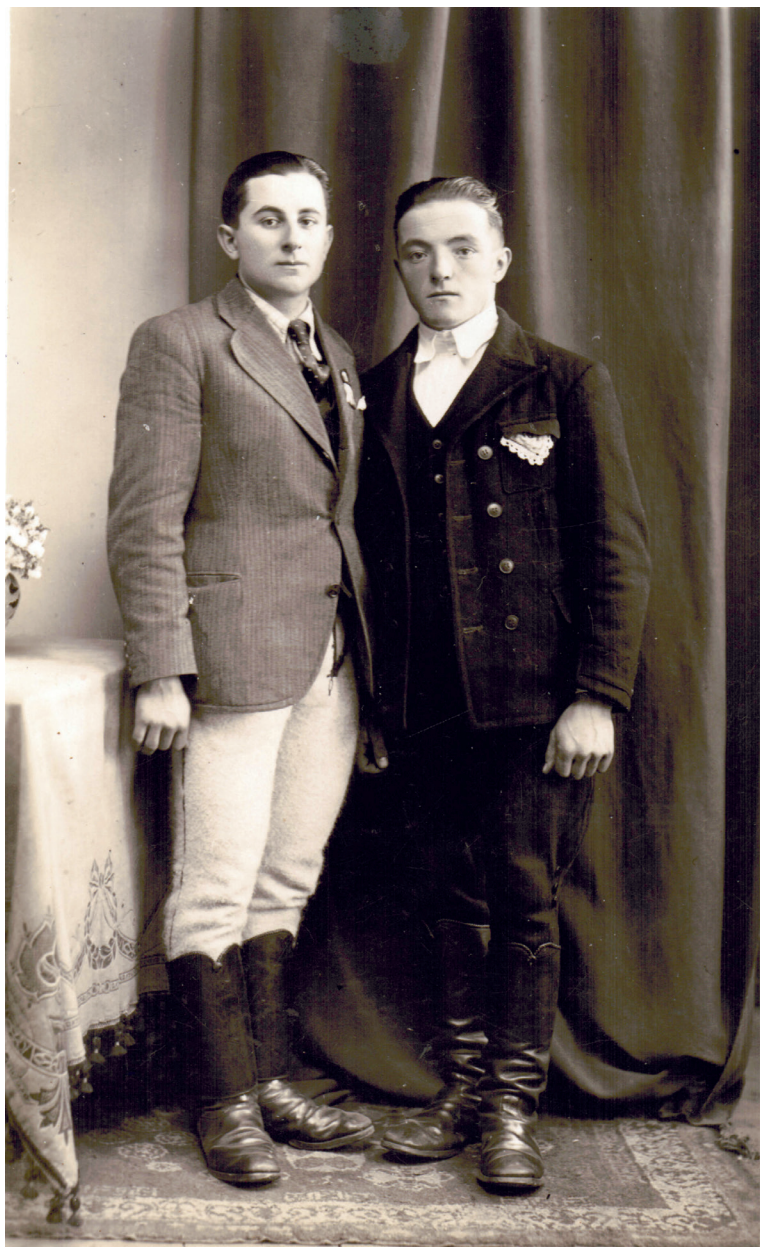
Kolozsvárt az 1942-es országos leventetáborban

Bomhér Dénes választottja, Kerekes Ilka.
Fotó: Kováts, Székelyudvarhely

Szüleim 1938. július 16-án keltek egybe, s rövidesen indultak pénzt keresni Brassóba, hogy földet tudjanak venni s házat építeni. Észak-Erdély visszakerülésekor el kellett hagyniuk Brassót, hogy aztán Kolozsvárt folytassák a pénz- és tapasztalatgyűjtést. A felvétel Brassóban készült 1938-ban egy száz tulajdonú műteremben.

A kép jobb oldalán Cseke Gyula nagybátyám (1920–1944). Édesapám 1944. augusztus 24-én kelt levelezőlapján Nagykárolyból azt írta édesanyámnak, hogy „találkoztunk Gyulával”. A gyepesi unitárius egyházközség anyakönyvében ez szerepel: „Mehalt a fronton, a Hősök tábláján a neve.”

László Ferenc és Cseke Gyula.
Fotó: Kováts, Székelyudvarhely

Fotó: Sata Attila

Zoltán Réka: „A második világháború idején faragott három kopjafát. Nem tudta, hogy élnek-e a fiai, mindenkük eltűnt valamerre. Aztán visszatáltak.”

Fotó: Sata Attila

Tudománytörténeti értékű oklándi kazettás mennyezet. A központi kazetta 1786-ban készült id. Elekes András, valamint fia, ifj. Elekes András munkájaként.

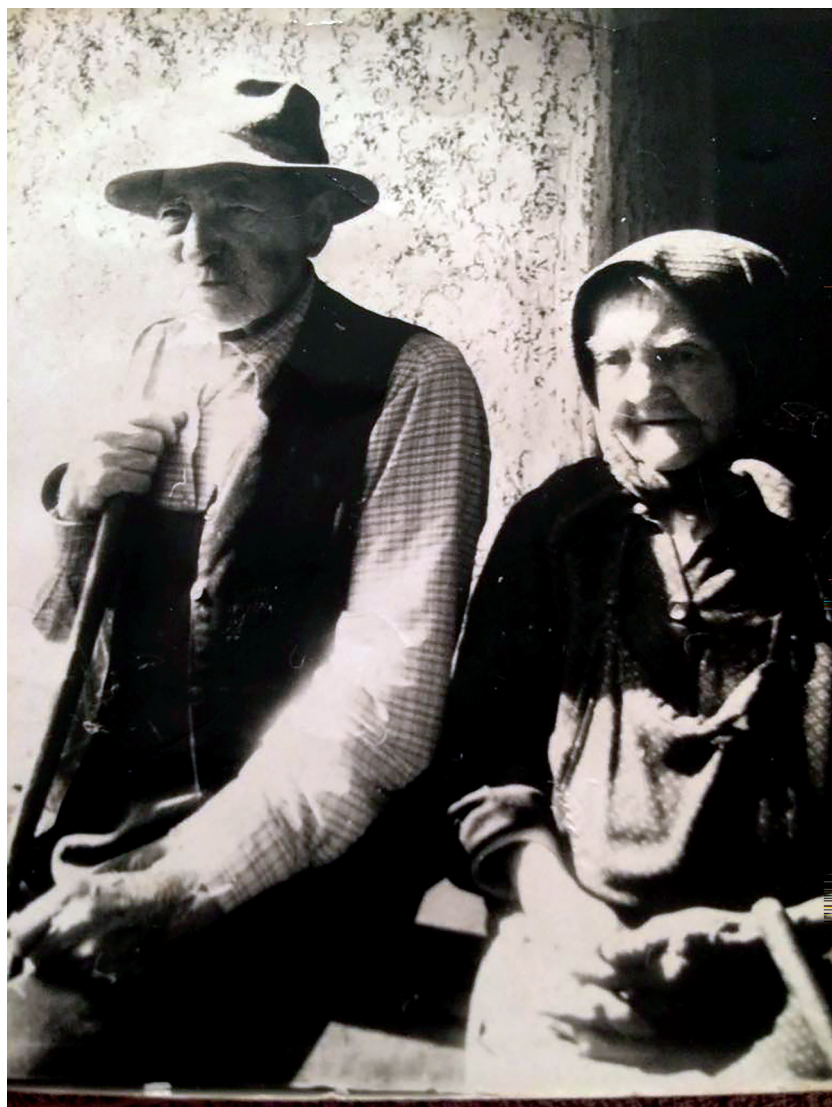
Az oklándi középkori eredetű templom lebontása során kiderült, hogy a templomfalak értékes és viszonylag épen maradt freskósorozatot őriztek a vakolat alatt. (Tőkés Lóránt lelkész)

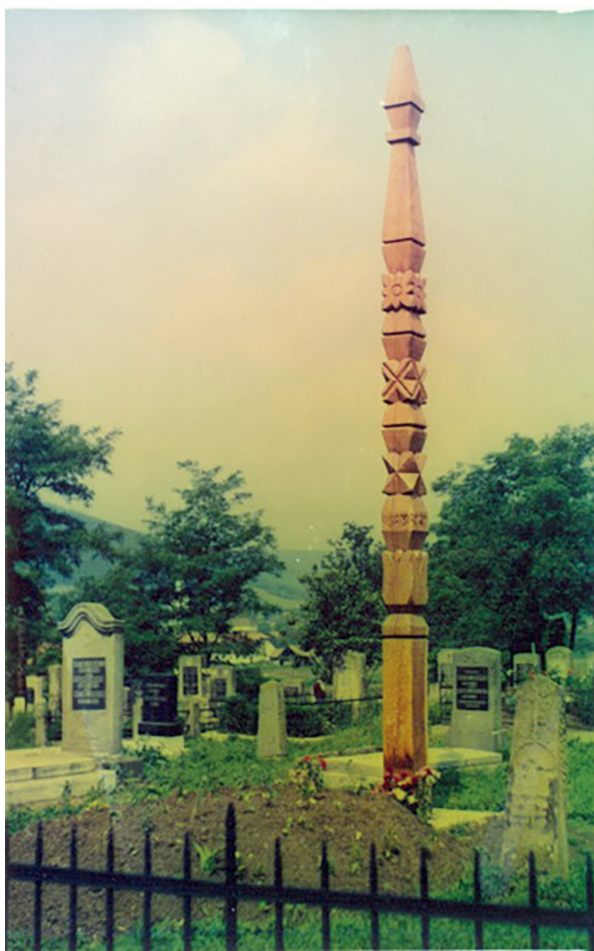
<https://arnikabolt.ro/product/a-sziklahitu-kiraly/>

Szüleim 1938. július 16-án keltek egybe. Az aranylakodalmat 1988 augusztusában tartották, amikor mind otthon tudtunk lenni. Álló sorban: Gyula öcsém, Erzsike sógornóm és Gyuszika; Péter fiam; Erzsi néném (Péter Sándorné, 1925–2003); Zsuzsa-Anikó lányom; feleségem, Gyimesi Éva (1945–2011); Károly bátyám (1931–2018); hátsó sorban közepén Elza néném, Cseke Károlyné Gedő Elza.

Gyepesi nagyszüleim 1979. május utolsó hetében.
Balázs Imre grafikát, Kusztoš Endre szénrajzot készített nagyapámról, Kedei Zoltán portrét skiccelt nagyanyámról.

„Temetése után az foglalkoztatott, hogy szellemi nagyságához méltó síremléket állítsunk neki – gyermekkori barátja, Máthé Ferenc (Ilonka) faragóművész (1927–2015) így emlékezett a sírjel felállításának történetére. – Szép faragott kopjafára gondoltunk, olyanra, amilyent a Hagymás-tetőn kellett volna felállítanunk szimbolikus megyekapu gyanánt, ha az akkori hatóságok megengedték volna. Hozzáfogtam hát egy hét és fél méteres kopjafa kifaragásához. A felállításához a szénbányától hívtam segítséget. Nagyon sokan jöttek. Borbáth Károly történész kopjafája azóta is áll. És sosem hiányzik tővéből a virág.”

„Rendületlen hittel valljuk, hogy bennünk, általunk születik meg a jövő. Legyen emlékezésünk hitvallástétel, tegyünk hitet meggyőződésünkről, küldetésünkről...” Nagy Adél recsenyédi papnő megáldja gyülekezetét. *Fotó: Simó Márton*

Nyolcvanadik születésnapomon falusfelem, Balázi Dénes székelyszentléleki tanár és néprajzkutató beszél a recsenyédi templomban

A 19. századi építészeti örökség őrzőiként László Árpád (unitárius és református) kántor és párja, Ildikó viselik gondját a kis szabadtéri múzeumnak, amely a szoborpark összepségű hangulati háttéréül is szolgál.

Jelképszerűnek tekinthető, hogy László Gyula 1998. június 17-én érkezett Szent László városába. Sokan és sokfelé várták haza. Utolsó nyilvános megnyilatkozását úgy rögzítette a riporter-magnó, hogy azt hitte: ő még „Krózsusa az időnek”. Szeretett volna eljutni Kolozsvárra, Sepsiszentgyörgyre és főként Gelencére, ahol a román kori templom freskóinak, a Szent László-legenda képsorának az értelmezése várt rá. Antal Árpád professzoromtól is tudom, hogy életében elszámolt örökölt és megszerzett talentumaival. Hiszen „az ősi magyar hitvilágban gyökerező s néphagyományainkban tovább élő titkait, nemkülönbön egyetemes tudat-történeti összefüggéseit fél századon át az ő írásai és előadásai vitték be népünk tudatába”.

Gelu Păteanuval (Gyaluval, ahogy barátai nevezték) 1982 februárjában, a könyvek téli ünnepén ismerkedtem meg Etéden. Meg is hívtam nyomban a Homoród menti Művelődési Hétre. Már elígérkezett Korondra, de '84-ben – ígérte – örömmel közünk lesz. Ha Kányádit a vers születéséről faggatták a kisdíjakok, „Gyalu bácsitól” leginkább azt kérdezték: miként jön létre a műfordítás? A homoródszentpáli műhelyvallomás hallatára egyszer csak megszólalt a hetedikes Tóth Zoltán: a román gyerekek vajon ismerik-e az ő legkedvesebb versét? S már mondta is Weöres Sándor-remeklését: *Ha a világ rigó lenne...* Păteanu papírt, ceruzát és „cigarettaszünetet” kért, s amikor a dedikált kéziratot átadta, még ő mondott köszönetet Zolinak, amiért felhívta a figyelmét erre a remekműre. Aztán következett az eredeti költemény és a román változat egybevetése, a behatóbb ismerkedés két kultúra, két költészet sajátos jelrendszerével.

A hamburgi kikötőből kifutó óceánjáró 1899-ben épült. Teljes súlya: 12 830 tonna. Hosszúsága 586 láb, szélessége 62 láb. Hajtóműve: négy gőzmeghajtású motor. Sebessége: 13 csomó.

TARTALOM

I. PEGAZUS A HÁZTETŐN	5
1. Hazatérő gondolatok	5
2. Ég és föld között lebegő szalmazsák-tutajok	7
3. A valóságos és a virtuális szülőföld vonzásában	13
4. A népi emlékezet tudatfoszlányai	14
5. Ahová behunyt szemmel is eltalálhatsz	15
6. Az írott szó becsülete	16
7. Pegazus a háztetőn	19
II. AZ ÉN AMERIKÁM	24
1. Gyepestől Chicagóig	24
2. Miért éppen Chicagóba igyekeztek a gyepesiek?	26
3. „Átkorcsolyáztunk Amerikába”	28
4. A Magyarok utcájában	30
III. HADSZÍNTÉREN, HADIFOGSÁGBAN	32
1. Galíciától a szibériai Turinszkiig	32
2. Hatvanhat százalékos hadirokkantként szántani, vetni... .	34
3. Az 1916-os román betörés a Homoród mentén	35
4. Két recsenyédi honvéd az Árpád-vonalból	50
<i>Akik egy „halálra ítélt zászlóalj”-ban harcoltak</i>	50
<i>„Premilitar”- és levontekiképzésben</i>	53
<i>Honvédségi kiképző-táborokban</i>	56
<i>Kilencen egy bunkerben</i>	60
<i>Bevagonírozás Németországba</i>	64
<i>Amerikai fogságban</i>	68
<i>Újból Recsenyéden</i>	70
5. Anyám karján ülök, ki fél kezében a világot tartja	71
6. Cseke Gyula nagybátyám üzenete Gyepesbe	76
7. Életmentő krumplihéjak	76
IV. NEVES NÉVTELENEK	78
1. Zoltán Sándor tiszteletes szentmártoni kopjfái	78
2. Pálffy Ákos kántortanító emblematisz személyisége	84

„Az adott szó szentség, a pontosság kötelesség.”	84
„Hivatásom a tanítás volt.”	87
V. AZ ÉN ÖTVENHATOM	90
1. Beszédes szótlanág	90
2. Homoród menti unitárius lelkészek '56-os pere	92
<i>Találkozásom a teológiai tudományok</i>	
<i>post mortem doktorával</i>	92
<i>Szívedermesztő farsangi elnémulás</i>	93
<i>Ki volt Orbán László?</i>	95
<i>„Mintha Jézust látnám Pilátus előtt”</i>	97
<i>Balácsi Dénes rögös útja a teológiáig</i>	99
<i>Párhuzamos lélekrajzok</i>	101
<i>A Securitate célkeresztjében</i>	103
<i>„Isten megóvott a Júdássá alacsonyodástól”</i>	104
<i>„Nem vagyunk a csodavárók népe...”</i>	106
<i>Az utóélet „csodatevései”</i>	106
<i>Utóirat Dávid Gyulától 2024-ben</i>	108
3. Ötvenhétben asztag nőtt az udvarunkon	109
VI. KOR- ÉS KÓRKÉPEK AZ ÖTVENES ÉVEK	
RECSENYÉDI VILÁGÁBÓL	113
1. „Se kint, se bent”	113
2. A fortélyos „meggyőzés” áldozatai	115
3. Településszerkezet és nemzedéki korérzékelés	116
VII. FÉRFIVÁ ÉRLELŐ NYARAK	122
1. Egyetemi vakációim naplójegyzetei	123
2. Az oklándi kazettás mennyezetek	
és falfestmények látványa	131
VIII. ÉDESANYÁM LEVELEI	137
IX. RECSENYÉDI ÍRÓAVATÁS	140
X. SZELLEMI OTTHONTEREMTÉS – ELLENSZÉLBEN	145
1. Rendhagyó „alapkötetétel”	145

2. A sorsformáló értelem becsülete	153
3. Az önvédelmi reflex erősödése	155
XI. SZÜLŐFÖLDET RINGATÓ KÁRPÁT-MEDENCE	157
1. Székelyföld és Szászföld találkozásánál	158
2. „Etelközöm, Bágy”	158
3. A nagy fejedelem látogatása	167
4. Borbáth Károly hét és fél méteres kopjafája	169
5. Gelu Păteanu beszéde a fehéregyházi Petőfi-emlékműnél	173
6. Amikor Recsenyéd volt a világ közepe	180
XII. AKI SZEMBEJÖN VELÜNK AZ IDŐBŐL	185
XIII. KATARZIS NÉLKÜL NINCS MEGÚJULÁS	190
1. „Szülőföld – szülők nélkül”	190
2. Válaszok Beke György kérdéseire	191
3. Az újrakezdés útvesztői	194
4. Leáldozóban a közösségi gondolkodás?	202
XIV. HAZAÁLMODOM MAGAM	204
XV. KORFORDULÓS ÚJESZTENDŐ	206
1. Szülőföldet – nem csupán szemfedőnek	206
2. „Nekem a szabadság azt jelenti, hogy itthon lehetek” <i>Katona fiam levelei Craiovából</i>	207
3. „Akkor fogsz jönni, fiam, amikor már nem lesz kihez” <i>Pünkösdi rózsa édesanyám emlékére</i>	211
4. Szellemi légszomjból ocsúdva	213
5. „Földosztási roham”	217
6. Akiket felkészületlenül értek a változások	220
XVI. ROMÁN VIKTOR-SZOBORPARK – ÉG ÉS FÖLD KÖZÖTT	222
XVII. AZ ANYAFÖLD A LEGBÖLCSEBB SZÜLŐ	227

FORRÁSOK	230
FÜGGELÉK	242
1. Források a gyepesiek New Yorkba érkezéséhez	242
2. Képmelléklet	244

Magyarország Felfedezése sorozatban megjelent könyvek

Év	Szerző	Cím
2025	Rostás Zoltán	<i>Bukaresti magyarok alulnézetben</i>
2024	Czibak Ilona	<i>Mézeskalács szív tükörrel</i>
2024	Horváth Júlia Borbála	<i>Tiszai história: folyók násza</i>
2023	Ladányi János	<i>Újpest az elpolgáriatlanult város</i>
2023	Marelyn Kiss József (szerk.)	<i>Egy népi urbánus: Márkus István emlékezete</i>
2023	Kalóz Benjámín Sándor	<i>Sorsok és esélyek a Tiszazug kapujában</i>
2021	Cseke Péter	<i>Hazatérő szavak nyomában</i>
2021	Friesz-Kovács Kamilla	<i>Volt egyszer egy Orion</i>
2021	Kiss Márta – Lengyel György (szerk.)	<i>Milyen élet ez?</i>
2020	Horváth Júlia Borbála	<i>Dunai história. Az Aranyfőveny</i>
2020	Cseke Péter	<i>Otthonirodalom – A magyar szociográfia erdélyi műhelyei</i>
2019	Lencsés Gyula	<i>Angolok a Bakonyban</i>
2018	Tóth Pál Péter (szerk.)	<i>A magyar szociográfia a 20–21. században</i>
2018	Letenyei László – Tamáska Máté (szerk.)	<i>Szociográfia – Kárpát-medencei körkép. Tanulmánykötet</i>
2017	Pasqualetti Ilona	<i>Balogvilág</i>
2017	Hajnáczky Tamás – Szále László	<i>„Ne félj a tél meg fog gyötörni”</i>
2012	Szuhay Péter	<i>Sosem lesz cigányország</i>
2010	Pünkösti Árpád	<i>A kereszt gombja</i>
2009	Takács Géza	<i>Kiútkeresők</i>

2008	Romano Rácz Sándor	<i>Cigány sor</i>
2006	Kastélyos Péter	<i>Családi fénykép csatlakozás után</i>
2004	Kun István	<i>A feláldozott Bereg</i>
2004	Lábass Endre	<i>Vándorparadicsom</i>
2004	Szilágyi Gyula	<i>Megbukott az iskola?</i>
2001	Szilágyi Gyula	<i>Tiszántúli Emanuelle</i>
1998	Iványi Gábor	<i>Hajléktalanok</i>
1998	Tábori Zoltán	<i>Vasmű</i>
1996	Márkus István	<i>Polgárosodó parasztság</i>
1995	Őrszigethy Erzsébet	<i>Birsalmasajt</i>
1994	Rab László	<i>Mélyszántás</i>
1993	Bálint B. András	<i>Szabadulás a félelemtől</i>
1993	Tanács István	<i>Ön kormányzó?</i>
1993	Vekerdy Tamás	<i>Álmok és lidércek</i>
1992	Lengyel László	<i>Tépelődés</i>
1992	Pünkösti Árpád	<i>Rákosi a hatalomért 1945-1948</i>
1991	Lengyel László	<i>Micsoda év!</i>
1991	Márkus István	<i>Az ismeretlen főszereplő</i>
1991	Závada Pál	<i>Kulákprés</i>
1990		<i>Félmúlt – antológia</i>
1989	Kamarás István	<i>Értéktérkép</i>
1988	Diósi Ágnes	<i>Cigányút</i>
1988	Hernádi Miklós	<i>Válni veszélyes</i>
1988	Levendel László	<i>Humanista orvoslás</i>
1988	Pünkösti Árpád	<i>Kiválasztottak</i>
1987	Csupor Tibor	<i>Mikor Csíkból elindultam</i>
1986	Őrszigethy Erzsébet	<i>Asszonyok férfisorban</i>
1985	Horváth Dezső	<i>A tizedik ember</i>
1985	Vadas József	<i>Nem mindennapi tárgyaink</i>
1984	Szász Imre	<i>Ez elment vadászni</i>

1983	Albert Gábor	<i>Emelt fővel</i>
1983	Bakonyi Péter	<i>Téboly, terápia, stigma</i>
1981		<i>Folyamatos jelen – antológia</i>
1981	Thiery Árpád	<i>Királynék városa</i>
1980	Mátyus Aliz	<i>Holnapon innen, tegnapon túl</i>
1980	Miskolczi Miklós	<i>Város lesz csakazértis...</i>
1979	Márkus István	<i>Nagykörös</i>
1978	Halmos Ferenc	<i>Illó alázattal</i>
1978	Zsolt Róbert	<i>Labdarúgók, sportolók</i>
1977	Csák Gyula	<i>A szikföld sóhaja</i>
1977	Fábián Katalin	<i>A Makoldi család</i>
1977	Jócsik Lajos	<i>Egy ország a csillagon</i>
1976	Berkovits György	<i>Világváros határában</i>
1976	Varga Domokos	<i>Vizek könyve</i>
1975	Tüskés Tibor	<i>Nagyváros születik</i>
1974	Lázár István	<i>Kiált Patak vára</i>
1974	Molnár Géza	<i>Külvárosi barangolás</i>
1973	Bertha Bulcsu	<i>Balatoni évtizedek</i>
1973	László-Bencsik Sándor	<i>Történelem alulnézetben</i>
1973	Zám Tibor	<i>Bács-Kiskunból jövőök</i>
1972	Fekete Gyula	<i>Éljünk magunknak?</i>
1972	Kunszabó Ferenc	<i>Sárköz</i>
1972	Végh Antal	<i>Erdőháton-Nyíren</i>
1971	Erdei Ferenc	<i>Város és vidéke</i>
1971	Moldova György	<i>Tisztelet Komlónak!</i>
1970	Mocsár Gábor	<i>Égő arany</i>
1970	Varga Domokos	<i>Erdőkerülőben</i>
1937	Szabó Zoltán	<i>Cifra Nyomorúság</i>
1937	Erdei Ferenc	<i>Futóhomok</i>
1937	Féja Géza	<i>Viharsarok</i>

A borítón felhasznált fénykép megjelent:
Román Viktor: *A szoborba gyúrt lélek.*
Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2020.

Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2025
Felelős kiadó: Kozma Csaba
Nyomdai előkészítés: Cseke Szilárd
Korrektor: Szabó Beáta
Kiadói ívek száma: 13
Nyomdai ívek száma: 17,25

Készült az
Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont nyomdájában
Felelős vezető: Dávid Zoltán